

О.М.Приходнюк

Археологічні пам'ятки
СЕРЕДНЬОГО
ПРИДНІПРОВ'Я
VI-IX ст.н.е.

„Наукова думка”

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

О. М. ПРИХОДНЮК

Археологічні пам'ятки
СЕРЕДНЬОГО
ПРИДНІПРОВ'Я
VI—IX ст. н. е.

КИЇВ «НАУКОВА ДУМКА» 1980

В монографии систематизированы археологические материалы Среднего Приднепровья — одного из важнейших районов, где проходило становление славян. Освещаются этногенетические процессы на указанной территории, выясняются периодизация, хронология, источники и специфика формирования славянских древностей.

Рассчитана на археологов, историков, краеведов, сотрудников музеев.

Відповідальний редактор *В. Д. Баран*

Рецензенти *І. С. Винокур, О. В. Сухобоків*

Редакція історичної та археологічної літератури

П $\frac{10602-039}{M221(04)-80}$ 59—80 0507000000

© Видавництво «Наукова думка», 1980

ВСТУП

Середнє Придніпров'я посідає особливе місце серед східнослов'янських земель, де в другій половині I тисячоліття н. е. проходили складні етногенетичні процеси.

Слов'яни Середнього Придніпров'я, займаючи райони, що прилягають до південних степів, знаходилися в постійних контактах з кочівниками. Вплив останніх на слов'янські племена особливо посилювався після виникнення в другій половині VII ст. н. е. Хозарської держави. Літописець засвідчує, що після смерті Кия, Щека і Хорива поляни та деякі інші слов'янські племена сплачували хозарам данину.

У ранньосередньовічні часи з цією територією пов'язано й цілий ряд інших важливих питань східноєвропейської історії, вирішення яких, в силу уривчастості письмових повідомлень, значною мірою залежить від археологічних джерел. З кінця минулого століття у Подніпров'ї нагромаджено порівняно великий археологічний матеріал другої половини I тисячоліття н. е. Однак значна його частина була добыта й оброблена на недостатньому методичному і науковому рівні. Відчувається й обмеженість джерелознавчої бази до вивчення історії та культури ранньосередньовічних племен Середнього Придніпров'я. Все це спричинило до розбіжності поглядів на хронологію, культурну та етнічну належність окресленої групи старожитностей, що обумовлене ще й відсутністю загальноприйнятого погляду на археологічну культуру, на процес її формування і розвитку, зміни однієї культури іншою, на роль взаємовпливів різних етнічних компонентів. Таке становище дає змогу довільно інтерпретувати археологічні джерела. Схильність надати своїм поглядам якомога більшої ваги часто призводить в запалі наукових дискусій до ігнорування одних і надмірного перебільшення значення інших фактів.

Таке становище примусило автора звернутися до фондівих та архівних матеріалів, які зберігаються в Інституті археології АН УРСР (оскільки існуючі публікації не завжди дають правильну уяву про характер досліджуваної пам'ятки), та провести додаткові розкопки на окремих пам'ятках. У пропонованій читачеві роботі основну увагу приділено аналізу та інтерпретації археологічних джерел другої половини

I тисячоліття н. е. і менше відведено місця історичним узагальненням.

Оскільки ранньосередньовічне населення Середнього Придніпров'я не було ізолюваним, а знаходилося в постійних контактах з сусідніми племенами, в роботі значну увагу приділено й пам'яткам суміжних територій, де виявлено пеньківські старожитності. Особливо це стосується синхронних пам'яток другої половини I тисячоліття н. е. порубіжно-го з Лісостепом Надпоріжжя, де жило в ті часи, крім слов'янського, кочівницьке населення.

Основне завдання даної праці ми вбачаємо в етнічній інтерпретації пам'яток Середнього Придніпров'я, у висвітленні етногенетичних процесів та в пошуках джерел формування ранньосередньовічних слов'янських старожитностей.

Автор не претендує на цілковите й остаточне вирішення поставлених в роботі питань, не всі вони висвітлені однаковою мірою. Мабуть, з часом деякі висновки будуть переглянуті, а деякі уточнені і конкретизовані. Проте ми сподіваємося, що аналіз археологічних джерел пропонуваного дослідження сприятиме більш правильному й глибшому розумінню ранньосередньовічних старожитностей, а разом з тим й складних етногенетичних процесів, що відбувалися в другій половині I тисячоліття н. е.

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

Археологічні пам'ятки другої половини I тисячоліття н. е. на території Середнього Придніпров'я відомі ще за до-революційних часів, на зламі XIX і XX ст. Перш за все це срібні та бронзові браслети з розширеними кінцями, пальчасті, антропоморфні та зооморфні фібули, які надійшли до археологічного відділення Київського музею старожитностей і мистецтв. В цей час в Поросці були знайдені також широко відомі нині ранньосередньовічні скарби — Мартинівський, Малоржавецький, Хацьківський і Залевський.

Слід зазначити, що кераміку другої половини I тисячоліття н. е. виявлено навіть дещо раніше. Мова йде про дослідження О. О. Бобринського у 80-х роках XIX ст. на Юр'евій горі поблизу м. Сміли, де серед фрагментів посуду доби бронзи було виявлено ліпні і сформовані на повільному колі ранньосередньовічні черепки (Бобринський, 1887, с. 122—129). Однак вони не були виділені серед первісного посуду, правильно проінтерпретовано їх лише у радянський час (Шовкопляс, 1957, с. 145—147).

Наприкінці XIX ст. здійснено перші стаціонарні роботи по вивченню ранньосередньовічних пам'яток. 1898 р. В. В. Хвойка провів дослідження Пастирського городища, де було зібрано велику колекцію фібул та прикрас з срібла й бронзи (Хвойка, 1905, с. 93—98). Він же частково дослідив ранньосередньовічний могильник біля с. Петро-Свистунове.

Найбільш повна інтерпретація знахідок пальчастих фібул, прикрас і скарбів знайшла відображення у роботах О. О. Спицина, який датував їх VI—VII ст. н. е. і визначав як «старожитності антив» (Спицын, 1928).

Розглядаючи історіографію вивчення ранньосередньовічних старожитностей, перш за все зупинимось на археологічних пам'ятках дофеодалного періоду з території старого плану Києва, оскільки з ним пов'язані найперші сторінки з історії «матері городів Руських».

При розкопках на Старокиївській горі В. В. Хвойка 1908 р. натрапив на рештки кам'яного язичницького жертovníка еліпсоїдної форми розмірами 4,2 × 3,5 м (Хвойка, 1913, с. 66). Він мав чотири виступи в напрямку за сторонами світу. Поблизу західної сторони знаходився масивний глиняний стовп, біля якого знайдено кістки і черепи тварин.

Про інші знахідки у роботі В. В. Хвойки не згадується. Проте виявлену споруду відносять до другої половини I тисячоліття н. е.

Поблизу північної сторони Десятинної церкви Д. В. Мілеєв у 1909—1912 рр. натрапив на рів глибиною 6—7 м і шириною до 4 м, вздовж якого простежувалися сліди валу (Вельмин, 1910, с. 140). Автор розкопок вважав досліджені споруди укріпленнями Десятинної церкви. Розкопками Т. Мовчанівського і М. К. Каргера, які проводилися у 1936—1938 рр., було простежено нові ділянки цих укріплень (Каргер, 1958, с. 100—103). З'ясувалося, що рів і вал оточували північно-східну частину Старокиївської гори площею близько 2 га з півдня і південного заходу. Було встановлено, що ці укріплення засипано не в XIII ст., як вважалося раніше, а в X ст. у зв'язку з будівництвом Десятинної церкви. На основі виявленої в заповненні рову ліпної кераміки М. К. Каргер відносив час його спорудження до VIII—IX ст., а можливо, й до більш раннього часу (Каргер, 1958, с. 103).

Наступні сторінки археологічного вивчення стародавнього Києва пов'язані з діяльністю Київської археологічної експедиції (керівник М. К. Каргер), яку було створено за ініціативою Інституту археології АН УРСР і Інституту історії матеріальної культури АН СРСР. Перед новоствореною експедицією, що працювала з перервами з 1938 по 1952 р., постало завдання комплексного вивчення старожитностей міста. Основна увага спрямовувалася на дослідження пам'яток великокнязівської доби, поряд з цим було здобуто матеріал дофеодалного періоду. 1939 р. на Старокиївській горі, в межах первісних укріплень, розкопано напівземлянку з глинобитною пічкою. На долівці знайдено грубу ліпну кераміку. М. К. Каргер датував цей комплекс VIII—IX ст. н. е. (Каргер, 1958, с. 105). П. П. Толочко відносить час існування цього житла до VII—VIII ст. н. е. (Толочко, 1972, с. 49). Недалеко від нього знаходилося капище, досліджене В. В. Хвойкою.

В 20—25 м на схід від будинку Історичного музею С. Р. Кілієвич 1958 р. відкрила залишки якоїсь споруди з ліпною слов'янською керамікою. 1966 р. біля неї було розкопано господарську яму з аналогічним посудом. На схилах Старокиївської гори П. П. Толочко 1965 р. виявив ще одне заглиблене ранньосередньовічне житло з пічкою, викладеною з пісковика і глиняних вальків. Серед знахідок була груба ліпна кераміка. Усі ці комплекси відносяться дослідниками до VII—VIII ст. н. е. (Толочко, 1972, с. 49—50).

За постановою Президії Академії наук УРСР при Інституті археології АН УРСР 1970 р. було створено Київську постійно діючу експедицію (керівник П. П. Толочко). Вже перший сезон приніс цікаві відкриття. Археологічний загін, керований В. К. Гончаровим, на Старокиївській горі виявив рештки напівземлянки з глинобитною пічкою, на черені якої була ліпна кераміка, близька до корчакської.

На території Києва відомий ще один пункт, що розглядається як стародавнє городище. Йдеться про гору Киселівку (Замкову), у якої

майже прямовисні схили. Не виключено, що вона мала й штучні укріплення, які до наших днів не збереглися. Перші незначні розкопки на Замковій горі здійснено ще в дожовтневий час. З культурного шару М. Ф. Біляшевський виділяв знахідки грубої ліпної кераміки (Беляшевський, 1888, с. 54). Звідти походять також бронзові фібули, фігурка лева, сіроглиняна амфора, монети Анастасія I (430—518 рр.) і Юстиніана I (483—565 рр.) (Шовкопляс, 1963, с. 140, рис. 2, 1).

Розкопками 1932—1933, 1940 і 1948 рр. на Киселівці виявлено потужний культурний шар, в якому знайдена ліпна та сформована на примітивному колі ранньосередньовічна кераміка. М. К. Каргер відносить початок функціонування цього городища до VIII—X ст. (Каргер, 1958, с. 112—113). С. С. Магура вважав, що ранню кераміку з Киселівки слід датувати часом до VIII ст. н. е. (Магура, 1934, с. 54). Г. М. Шовкопляс відносить найранішу кераміку з Замкової гори до VI—VII ст. н. е. (Шовкопляс, 1963, с. 138).

Посуд третьої чверті I тисячоліття н. е. відомий з гори Дитинки в Києві (Шовкопляс, 1958, с. 144).

Таким чином, можна вважати встановленим, що Дніпровські кручі старого плану Києва були заселеними ще в третій чверті I тисячоліття н. е. Очевидно, саме з цим часом слід пов'язувати виникнення на Старокиївській горі найдавнішого дитинця, града Кия — центру племінного об'єднання полян.

Важливий етап у дослідженні ранньосередньовічних пам'яток пов'язаний з будівництвом Дніпрогесу ім. В. І. Леніна. Наприкінці 20-х — на початку 30-х років В. А. Грінченко дослідив укріплений табір у с. Вознесенка (нині — територія м. Запоріжжя) та гончарські центри на балці Канцерці, де виготовлявся посуд аланського типу. Ще дві гончарські печі виявлено ним на поселенні VIII—IX ст. поблизу с. Роменове (Олексіївка) (Грінченко, 1950, с. 37—63; Брайчевская, 1963, с. 278).

У повоєнні роки намітилося пошукання у вивченні пам'яток другої половини I тисячоліття н. е. Внаслідок цього наприкінці 40-х — на початку 50-х років було відкрито нові ранньосередньовічні культури — волинцівську, пеньківську, типу Луки-Райковецької. Розгорнулися широкі археологічні дослідження ранньосередньовічних старожитностей на Волині, в Південному Побужжі, Верхньому Подністров'ї, Поліссі, на Лівобережжі Дніпра та в інших місцях.

Початок широкого вивчення синхронних пам'яток у Середньому Придніпров'ї пов'язаний з роботами експедиції «Великий Київ», яку створено наприкінці 40-х років за ініціативою П. П. Єфіменка, та новобудовних експедицій, що працювали в зоні затоплень Київського, Канівського, Кременчуцького та Дніпродзержинського водосховищ. Внаслідок проведених робіт виявлено велику кількість пам'яток другої половини I тисячоліття н. е., серед них значна кількість підлягала стаціонарним розкопкам.

1949 р. В. Й. Довженок і Н. В. Лінка розпочали дослідження ранньосередньовічного поселення на околиці с. Сахнівка, що знаходиться в улоговині між горами Дівичею і Дегтярною, в нижній течії р. Рось. Розкопки там були продовжені О. М. Приходнюком у 1972—1973 рр. Внаслідок цих робіт виявлено 10 напівземлянок з глинобитними печами та господарські споруди. Серед знахідок переважає ліпна кераміка, знайдено також залізний наральник, серп, жорнові камені та ін. (Довженок и Линка, 1959; Приходнюк, 1976, с. 101—119).

В околицях Сахнівки ще одне ранньосередньовічне поселення в уроч. Гончариха досліджував 1949 р. В. Й. Довженок, а 1956 р.— Ю. В. Кухаренко. Там виявлено кілька заглиблених жител з глинобитними печами, в заповненні яких була ліпна кераміка (Довженок и Линка, 1959, с. 109—110; Кухаренко, 1963, с. 243—250). У Сахнівці, на селищі в уроч. Базар розкопано глинобитну піч, а в уроч. Пасічників схил — яму господарського призначення.

Досить широко досліджене Канівське поселення. Перші розвідки та розкопки проведено там ще 1948 р. (Лінка, 1952). У 1957—1962 рр. експедицією Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, керованою Г. Г. Мезенцевою, на селищі здійснено стаціонарні розкопки, в результаті яких виявлено 24 житла та близько 50 господарських споруд. Житла являли собою заглиблені приміщення з кам'яними або глинобитними печами. В їх заповненні знайдено вироби з заліза, кольорових металів, каменю та ін. Зустрічаються об'єкти, в яких була виключно ліпна кераміка та споруди з посудом, сформованим на гончарному колі. Автор розкопок на основі усього комплексу знахідок час існування селища відносить до останньої чверті I тисячоліття н. е. (друга половина VII — друга половина IX ст. н. е.) і визначає полянську племенну належність пам'ятки (Мезенцева, 1965).

В археологічні сезони 1949 і 1955 рр. експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. Ю. Брайчевського продовжила розпочаті за дореволюційних часів дослідження на Пастирському городищі. Внаслідок проведених робіт було виявлено наземні та заглиблені житла з глинобитними та кам'яними печами, залишки кузні, знайдено велику кількість фібул та прикрас, скарб дорогоцінних речей та ін. Серед кераміки третьої чверті I тисячоліття н. е. зустрічаються ліпні горщики та кружальний посуд (Брайчевский, 1951; Брайчевский, 1952; Брайчевський, 1952а; Брайчевський, 1955; Брайчевский, 1957).

Найбільш повний матеріал, який характеризує розвиток ранньосередньовічного населення Середнього Придніпров'я, одержано роботами Кременчуцької слов'янської експедиції (керівник Д. Т. Березовець) у 1956—1959 рр. (Березовец, 1963, с. 145—192; Линка, Шовкопляс, 1963, с. 234—242). У долині р. Тясмин, в околицях с. Пеньківка, досліджувалися 4 поселення. На селищі в уроч. Молочарня досліджено 4 житла; в уроч. Луг I виявлено 32 споруди; в уроч. Луг II розкопано 18 жител; в уроч. Макарів Острів — 10 жител.

Під час розкопок цих поселень здобуто великий археологічний матеріал, серед якого переважає ліпна та сформована на повільному колі кераміка. Крім кераміки, у розкопах в околицях с. Пеньківка виявлено прикраси з срібла і бронзи, вироби з заліза, каменю і кістки. В уроч. Макарів Острів, в одному з жител знайдено скарб, який включав наральник, серпи, сокири, долота, наконечники від списів та ін. Більшість виявлених знахідок походить з напівземлянок з печами-кам'янками.

Неподалік від впадіння в Дніпро р. Тясмин, в околицях с. Велика Андрусівка Д. Т. Березовець у 1955—1959 рр. провів дослідження 4 могильників другої половини I тисячоліття н. е. (Березовець, 1969, с. 58—70). На одному з них розвідкові розкопки здійснили Д. Я. Телегін і Є. О. Петровська (Петровська, Телегін, 1965, с. 178—179). Усі поховання були безкурганними урновими або ямними трупоспаленнями.

У 1956—1958 рр. В. П. Петровим в Потясміні, біля с. Стецівка, розкопувалося ранньосередньовічне поселення, в якому виявлено 12 напівземлянок з печами-кам'янками (Петров, 1963, с. 209—233). В їх заповненнях знайдено речі з заліза, кольорових металів, скла тощо. Серед місцевої кераміки зустрінуто опуклобок ліпні й сформовані на повільному колі форми та ліпні біконічні горщики. В керамічному комплексі виділяються кружальні посудини канцерського типу.

Значну кількість матеріалів другої половини I тисячоліття н. е. здобуто наприкінці 40—50-х років розвідками О. В. Бодяньського в порожистій частині Дніпра *. Серед виявлених пам'яток — поселення, могильники, окремі поховання тощо. Особливо багато місцезнаходжень відмічено в районі сіл Ігрень і Волоське. В околицях Василівки, Волоського, Ігрень досліджено декілька заглиблених жител; біля сіл Василівка, Волоське, хут. Запорожець виявлено трупоспалення з ліпною керамікою; а поблизу Вільноандріївки та Олексіївки — трупопокладення з посудом салтівського гатунку. Невеликі за обсягом розвідкові розкопки проводилися й в інших місцях.

В Надпоріжжі, біля селища Перше Травня, у 1955—1956 рр. широкі розкопки ранньосередньовічного поселення в балці Яцевій здійснено А. Т. Сміленко. Там виявлено понад 20 житлових напівземлянок з глинобитними печами. Знайдено ліпну біконічну та сформовану на примітивному колі кераміку. Інколи траплялися кружальні фрагменти канцерського типу, амфори, вироби з заліза та кольорових металів (Брайчевская, 1963, с. 251—276).

Цікавий гончарський центр досліджувала А. Т. Сміленко у 1955, 1964—1968 рр. на території балки Канцерки в околицях с. Любимівка. Це третє місцезнаходження горнів на Канцерці розташоване в 3 км від центру, дослідженого В. А. Грінченком неподалік від с. Федорівка у 1929—1931 рр. Поблизу Любимівки розкопано більше 10 виробничих комплексів, що склалися з жител — майстерень та гончарських

* Див. Звіти О. В. Бодяньського про роботи в Надпоріжжі за 1947—1959 рр. (рукописи).— Архів Інституту археології АН УРСР.

горнів двоярусної конструкції з центральним опорним стовпом. В них випалювалися великі сіроглиняні глеки для води. Т. М. Мінаєва знаходить близькі аналогії канцерським глекам на Північному Кавказі і визначає їх як посуд аланського типу (Мінаєва, 1961).

У Середньому Придніпров'ї існує ряд ранньосередньовічних пунктів, на яких досліджено декілька об'єктів. Інколи вони трапляються при вивченні пам'яток інших культур. При розкопках зарубинецького селища Оболонь на березі р. Почайна Г. М. Шовкопляс 1969 р. виявила дві напівземлянки з печами-кам'янками, в заповненні яких був посуд корчакського типу (Шовкопляс, 1972, с. 207—210).

На поселенні, що знаходиться біля підніжжя відомого Ходосівського скіфського городища, 1969 р. Р. С. Орлов, а 1972 р. О. В. Сухобоков в урвищах яру розчистили рештки кількох напівземлянок з глинобитними печами. Серед ліпної кераміки виділяються кружальні посудини волинцівського типу (Орлов, 1972, с. 236—241; Сухобоков, 1972, с. 56—65).

Поблизу м. Обухова Н. М. Кравченко виявила напівземлянки другої половини I тисячоліття н. е. В одних був пеньківський, в інших — корчакський або волинцівський посуд (Кравченко, Абашина, Гороховський, 1974, с. 95).

Є. Ф. Покровська, П. Г. Петренко та Г. Т. Ковпаненко 1958 р. під час дослідження поселення доби бронзи дослідили 2 заглиблених житла з кам'яними вогнищами та кілька підсобних споруд VI—VII ст. н. е. біля с. Хрещатик (Покровська, Петренко, Ковпаненко, 1971, с. 108). Кераміка представлена ліпними опуклобокими та біконічними горщиками.

В с. Вільховчик, на пеньківському поселенні, де 1974 р. знайдено в ліпному горщику срібні речі від поясного набору, 1976 р. автором розкопано 3 напівземлянки. Цей комплекс вперше дав матеріал, який дозволяє зв'язувати скарби мартинівського типу з пеньківськими поселеннями (Приходнюк, Беляєва, Орлов, Мезенцев, 1977, с. 357—358).

1978 р. на поселенні пеньківського типу поблизу с. Будище автором розкопано 2 житлові напівземлянки, 3 господарські споруди та 19 господарських ям, в заповненні яких був ліпний керамічний матеріал. Траплялися й кружельні форми пастирського типу. Поруч розкопувалося городище — сховище, на якому знахідок не було.

На Середньому Дніпрі є поселення, де досліджено по одному ранньосередньовічному комплексу. В Деревці, Домантово, Гуті-Михайлівській розкопано житла, а в Білгородці, Гринях, Козаровичах, Крутьках і Мельнику — господарчі ями (Телегин, 1962; Березанская, отчет за 1958 г.; Приходнюк, Беляєва, отчет за 1976 г.; Дяденко, 1962, с. 85—86; Телегин, Березанская, Митрофанова, Круц, отчет за 1962 г.; Телегин, Круц, 1967, с. 9; Телегин, Колосов, Дяденко, отчет за 1965 г.).

У теперішній час на досліджуваній території відомо 106 поселень, 6 городищ, 13 могильників, 5 скарбів та 26 випадкових місцезнаходжень другої половини I тисячоліття н. е.

КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПАМ'ЯТОК

Середнє Придніпров'я охоплює територію між м. Києвом і порожистою частиною Дніпра до м. Запоріжжя. Окреслений простір включає Лісостеп і Степ, границя між ними проходить по лінії Котовськ, Кіровоград, Кременчук, Полтаву, Харків (Бучинський, 1963, с. 226—231). У географічному відношенні український Лісостеп є перехідною зоною між Степом і Поліссям. Придніпровський лісостеповий рельєф являє собою хвилясту рівнину, що складається з окремих підвищень і низовин. Степове Придніпров'я на сучасному етапі точно не відображає характер степового рельєфу з притаманною йому рослинністю, тому що суцільно вкритий полями, а подекуди й лісонасадженнями.

Внаслідок багаторічних археологічних робіт на окресленій території виявлено близько 160 пам'яток другої половини I тисячоліття н. е. (рис. 1), що відносяться нами до Середньодніпровського археологічного масиву, який в етнічному відношенні відзначався неоднорідністю і строкатістю археологічних культур. Це, мабуть, пояснюється географічним розташуванням Придніпров'я, де найбільш відчутними були події епохи «великого переселення народів», контакти з степовим населенням і ранньосередньовічними містами Північного Причорномор'я.

Більшу частину Дніпровського археологічного масиву становить слов'янський етнокультурний тип старожитностей з притаманними йому етнографічними рисами, що простежується на багатьох категоріях археологічного матеріалу. Це насамперед напівземлянковий тип жител з кам'яними або глинобитними печами, тілопальний обряд поховань, керамічні комплекси, представлені корчакським, пеньківським, волинцівським, сахнівським посудом та формами, близькими до Луки-Райко вецької.

Частина старожитностей Придніпровського Надпоріжжя є проявом степового, неслов'янського етнокультурного типу пам'яток. До них відносяться поселення на балці Канцерці, Вознесенський табір та деякі інші. Вони характеризуються рисами, близькими до салтівської культури, з притаманними їм речами та своєрідним керамічним набором.

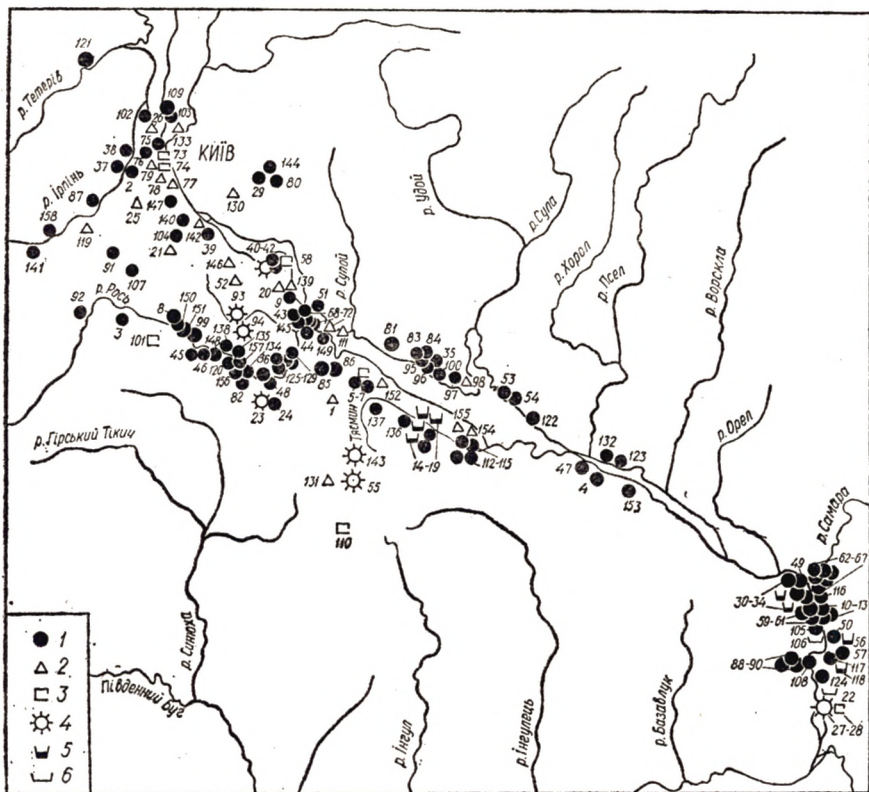

Рис. 1. Схема поширення ранньосередньовічних пам'яток на території Середнього Придніпров'я.

1 — поселення; 2 — випадкові знахідки; 3 — городища; 4 — скарби; 5 — могилиники і окремі поховання з трупоспаленнями; 6 — могилиники і окремі поховання з труполокладеннями.

Третью складовою частиною Придніпровського археологічного масиву є пам'ятки, етнокультурний тип яких відображає взаємодію різноплеменних і різноетнічних компонентів, не співпадаючи повністю за етнографічними ознаками ні з слов'янськими, ні з степовими культурами. До таких пам'яток ми відносимо Пастирське городище, Мартинівський, Хацьківський, Залевківський, Вільховчикський і Малоржавецький скарби.

Слов'янський етнокультурний тип пам'яток. Найбільш чисельний слов'янський етнокультурний тип за етнографічними ознаками не був однорідним. З часом відмирили одні риси матеріальної культури, натомість з'являлися нові, що фіксує соціально-економічне зростання суспільства, зміни деяких етнографічних рис, зовнішні

впливи на місцеве населення та інше. Однак найбільш характерні риси культури слов'ян зберігаються і розвиваються протягом усєї другої половини I тисячоліття н. е., що дозволяє розглядати їх як єдине динамічне ціле.

Відмінності у археологічному матеріалі більш притаманні раннім етапам існування слов'янської культури. Поступово ця різниця згладжується, відживають біконічні та деякі інші форми ліпного посуду. Натомість, дальшого розвитку набувають горщики з опуклим тулубом. Внаслідок їх метаморфози провідне становище посідають різноманітні за розмірами і пропорціями посудини від струнких до приземкуватих. У більшості з них добре виражені плічка й шийка і сильно відігнуті вінця, по краю часто прикрашені вдавненнями й насічками. Інші види орнаментації зустрічаються рідше. Видозмінюються і дуже характерні для слов'ян ліпні скворідки, закраїнки висотою 1—2 см згодом витягуються до 4—5 см. Нерідко край скворідок прикрашався вдавненнями й насічками.

Наступний етап розвитку слов'янської кераміки пов'язаний з появою спочатку підставки, а згодом й ручного гончарного круга. Спочатку цей пристрій відігравав, очевидно, допоміжну роль в процесі виробництва, відомі ліпні посудини, де лише верхній край підправлений на крузі. Проте майже одночасово з'являються гончарні горщики, вони ще часто недосконалого виготовлення, асиметричні, але рясно прикрашені врізним хвилястим і лінійним орнаментом. Поява ручного круга не призвела до занепаду виробництва ліпного посуду, довгий час гончарна і ліпна кераміка співіснують, друга навіть переважає у побуті. У розвитку слов'янського гончарства другої половини I тисячоліття н. е. показове й те, що ручний гончарний круг не сприяв поширенню гончарних печей, посуд переважно випалювався на відкритому вогнищі. Лише на поселенні VIII—IX ст. у с. Хринівка на Південному Бугі П. І. Хавлюк дослідив гончарний комплекс, який складався з трьох одноярусних печей з припічними ямами (Хавлюк, Жураковский, 1973, с. 343). Розвиток гончарства у слов'ян, не рахуючи гончарного круга, не привів до покращання якості виробів, швидше відбувався зворотний процес. Ранні пенківські горщики відзначаються тоншими стінками, дрібнішими домішками у глиняному тісті, відносно ретельніше обробленою поверхнею та кращим обпалом. Поступово ці риси деградують, стінки посудин стають товщими, домішки грубішими, поверхня горбкуватою, а випал нерівномірним, часто трюхоколірним на зламі черепка. Така технологія керамічного виробництва виявилася дуже живучою, її занепад відбувається лише на початку X ст., коли впроваджується вдосконалений гончарний круг та поширюються гончарні печі.

Таким чином, у теперішній час вималювалося два етапи у розвитку слов'янської кераміки другої половини I тисячоліття н. е. Перший охоплює третю чверть I тисячоліття н. е., для нього характерний ліпний посуд, хоча у найбільш ранніх комплексах інколи присутні

кружальні черепки черняхівського гатунку, на локальних територіях у керамічному виробництві простежуються певні відмінності й особливості.

Другий етап обіймає останню чверть I тисячоліття н. е., гончарство цього часу відзначається уніфікацією керамічних форм на всіх територіях поширення культури. З'являються посудини, сформовані на примітивному крузі, які співіснують з ліпними формами.

Наявний на сьогодні матеріал останньої чверті I тисячоліття н. е. не є достатнім для виділення локальних груп цієї культури. Тому ми по відношенню до старожитностей останньої чверті I тисячоліття н. е. з Середнього Придніпров'я умовно застосовуємо термін пам'ятки Луки-Райковецької, не ототожнюючи їх повністю з синхронними старожитностями Волині.

Останнім часом намітилася можливість у виділенні проміжної ланки між керамікою третьої і останньої чвертей I тисячоліття н. е. з притаманним їй своєрідним керамічним комплексом. Мова йде про об'єкти з однорідними ліпними виробами різних пропорцій. Зустрічаються посудини з відігнутими вінцями майже без плічків та з добре вираженими плічками й шийкою. Горщики найчастіше орнаментовані пальцевими вдавленнями та насічками по краю вінця, так же прикрашені скворідки. Серед інших орнаментальних мотивів інколи зустрічаються хвилясті й горизонтальні асиметричні лінії, наколи, штришки по тулубу та ін.

Щоб не склалося враження, що посуд із зашипками й насічками характерний лише для перехідного етапу, зазначимо, що він зустрічається і в пізніх комплексах. Зокрема, на етапі Луки-Райковецької він співіснує з примітивно-кружальними посудинами. Однак у даному разі подібні горщики є лише домішкою до провідних форм. Натомість в об'єктах перехідного етапу вони найчисельніші і, крім того, визначають характер даного керамічного комплексу.

Виходячи з наведених вище спостережень спробуємо розглянути керамічні комплекси з добре досліджених слов'янських ранньосередньовічних пам'яток, що поширені у Середньому Придніпров'ї. Серед них на особливу увагу заслуговує група поселень в уроч. Молочарня, Луг I, Луг II і Макарів Острів, що розташовані в околицях Пеньківки в Потясміні (Березовець, 1963, с. 145—208; Липка, Шовкопляс, 1963, с. 234—242), оскільки вони являються еталонними у визначенні культурної належності і хронології цілого ареалу ранньосередньовічних слов'янських старожитностей, поширених в Лісостепу, на кордоні з Степом.

На підставі керамічних комплексів всі чотири пам'ятки Д. Т. Березовець розглядав як ланки одного еволюційного розвитку пеньківської групи старожитностей. Для ранніх тясминських пам'яток характерна неорнаментована кераміка. В першу чергу це горщики біконічних форм, інколи прикрашені наліпним валиком під вінцями. У заповненні пізніх об'єктів зустрінуто кераміку, споріднену перш за все з по-

судом культури Луки-Райковецької. Це опуклобокі ліпні і сформовані на ручному крузі посудини, прикрашені лінійно-хвилястим орнаментом, на думку Д. Т. Березовця, близькі до кераміки «празького» і «дунайського» типів (Березовець, 1963, с. 186).

Однак при розгляді пеньківської кераміки співставлялися керамічні комплекси з поселень, які досліджувалися далеко не однаковою мірою. У Молочарні розкопано 4 житла, на поселенні Луг I — 32, на Лузі II — 18 жител, а з уроч. Макарів Острів Д. Т. Березовцем розглядалися керамічні матеріали лише з одного, дослідженого ним житла. Крім того, співставлення проведено сумарно за поселеннями, без урахування індивідуальних особливостей кераміки з окремих закритих комплексів. А, як відомо, лише такий підхід дозволяє виділити більш ранні і більш пізні археологічні об'єкти.

Дискусійними залишаються й еволюційні схеми Д. Т. Березовця, які стосуються розвитку кераміки цих пам'яток. Зокрема, зовсім не зрозуміло, яким чином «форма горщиків розвивалася від біконічної до близької горщикам дунайського типу» (Березовець, 1963, с. 188). Лінія розвитку слов'янської культури у Середньому Придніпров'ї, запропонована Д. Т. Березовцем, побудована на співставленні різнохарактерних форм кераміки. Все це не дозволяє безастережно прийняти його концепцію і примусило нас ще раз звернутися до матеріалів потясминських поселень, які зберігаються у фондах Інституту археології АН УРСР.

Внаслідок цього було з'ясовано, що в усіх чотирьох житлах у Молочарні був виключно пеньківський ліпний матеріал, на поселенні Луг I аналогічний посуд був в житлах № 2, 12, 13, 18, 19, на Лузі II — у житлі № 13, в уроч. Макарів Острів він відсутній. Ця кераміка вилплена від руки з домішками шамоту, жорстви, піску, слюди. Поверхня виробів часто з слідами згладжування.

На поселенні Луг I у житлах № 1, 3, 5, 6, 7, 9 і 21, на Лузі II в напівземлянках № 7 і 9 та на Макаровому Острові у житлах № 2 і 10 були ліпні керамічні комплекси, які не співпадали з найбільш ранніми колекціями посуду етапу Молочарні. Відрізняються вони незначною кількістю біконічних форм, сковорідками з більш розвиненими бортиками і наявністю плечистих горщиків з відігнутими вінцями, які по краю часто бувають прикрашені насічками або пальцевими защипами. Поверхня посудин переважно не орнаментована, лише інколи зустрічаються хвилясті лінії. Поверхня виробів менш ретельно оброблена, в тісті присутні крупні домішки шамоту, жорстви, слюди і піску. Деякі дослідники зараховують такі комплекси кераміки до етапу Луки-Райковецької (Русанова, 1973, с. 13—15). Однак від останніх вони відрізняються відсутністю примітивно-кружальної кераміки. Тому ми схильні розглядати об'єкти з подібними керамічними комплексами як самостійний етап у розвитку слов'янської культури другої половини I тисячоліття н. е., який передував етапу Луки-Райковецької.

Останніми роками з'явилася можливість виділити в даний етап цілі поселення. До них відноситься в першу чергу селище в улоговині між горами Дівичею і Дегтярною біля с. Сахнівка на р. Рось, де досліджено 10 напівземлянок (Довженко, Линка, 1959, с. 104—106; Приходнюк, 1976, с. 101—109). Звичайно, можна сподіватися, що в Сахнівці будуть виявлені більш ранні або більш пізні об'єкти. Однак вже й зараз не викликає сумнівів, що етап, який розглядається, буде займати домінуюче положення в хронології цієї пам'ятки.

До найбільш пізнього періоду на поселенні Луг I відносяться житла 4, 11, 16, 17, 20, 25, 26, 27, 29, 30, на Лузі II — житла № 1—4, 11*, а на Макаровому Острові — всі житла, крім № 2 і 10. Більшість керамічних форм цієї групи характеризуються тими ж рисами, що й кераміка Луки-Райковецької (Гончаров, 1963, с. 283—315), — ліпними та сформованими на ручному крузі горщиками. Однак серед місцевої потясинської кераміки, виготовленої на примітивному крузі, трапляються горщики, відсутні в Луці-Райковецькій.

Третя група кераміки відрізняється грубими домішками, товстими стінками, менш ретельно обробленою поверхнею, поганим обпалом.

Такою ж неоднорідною пам'яткою являється і поселення поблизу с. Стецівка в Потясині, де досліджено 12 напівземлянок. В. П. Петров на підставі кераміки та інших археологічних знахідок відносив до однієї синхронної локально-типологічної групи поселення з Стецівки, Лугу I, Лугу II. Досліджене ним селище В. П. Петров загалом датував третьою чвертю I тисячоліття н. е. (Петров, 1963, с. 231—233). Згодом Л. М. Рутківська дійшла висновку, що там існує два шари: ранній — Стецівка I та пізній Стецівка II, до якого віднесено житла № 7—9 (Рутковская, 1974, с. 32—38). Етап Стецівки II вона вважає синхронним з поселенням Луг I і Луг II і лише його називає пенківським. Всі інші комплекси з ранньою ліпною керамікою, де присутні біконічні форми, Л. М. Рутківська відносить до кінця VI — початку VII ст. н. е. (Рутковская, 1974, с. 30). На наш погляд, Л. М. Рутківська має рацію, виділяючи як пізні житла № 7—9, де були ліпна товстостінна, сформована на повільному крузі кераміка, та сіро-лощений посуд пастирського і канцерського типів. Разом з тим серед споруд, інтерпретованих нею як ранні, житла № 10 і 11 відносяться до сахнівського типу. В їх заповненнях були товстостінні опуклобок горщики, з добре вираженими плічками і відігнутими, інколи прикрашеними заціпами вінцями (рис. 34, 1—4). Кераміка з ранніх жител представлена горщиками та сковорідками. Горщики опуклобок з відігнутими назовні вінцями та біконічні, з ребром на середині висоти посудин. Стецівська рання кераміка, за спостереженнями Л. М. Рутківської, порівняно з посудом з Молочарні дещо тонкостінніша, що, на її думку, являється ознакою

---

* Не згадані номери належать житлам, у заповненні яких знаходився маловиразний керамічний матеріал, що не дозволяє твердо віднести його до певної групи.

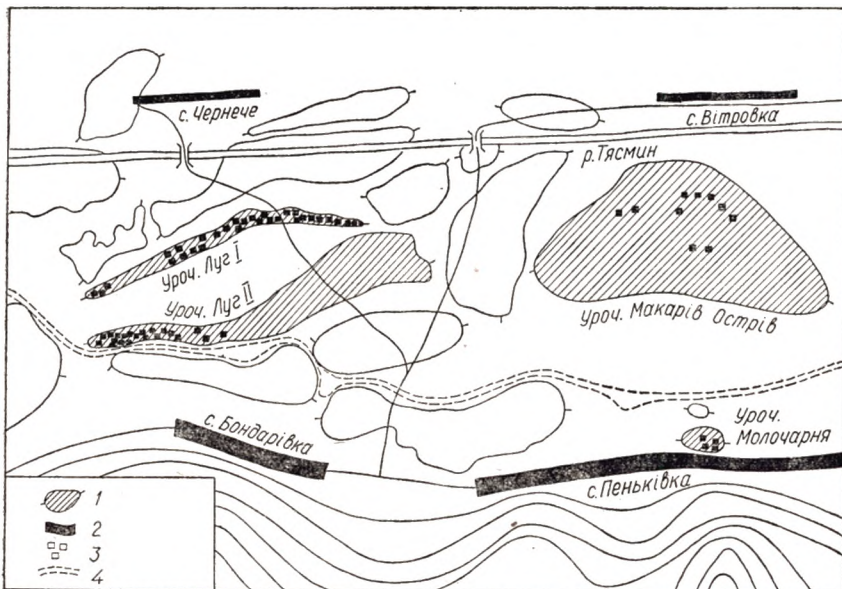

Рис. 2. Ситуаційний план розташування поселень VI—IX ст. поблизу с. Пеньківка до затоплення водами Кременчуцького водосховища:

1 — підвищення, де розташовувалися поселення; 2 — контури населених пунктів; 3 — розкопані ранньосередньовічні житла; 4 — старе русло р. Тясмин.

архаїчності (Рутковская, 1974, с. 30). Таким чином, на основі керамічних комплексів з Потясминня вдалося виділити об'єкти, які відносяться до трьох хронологічних періодів. Перший, найбільш ранній, синхронний селищу в уроч. Молочарня, другий — одночасовий — Сахнівському поселенню і третій — хронологічно співпадаючий з культурою Луки-Райковецької.

Поселення пеньківського, сахнівського типів і типу Луки-Райковецької. Найбільш поширеною категорією пам'яток слов'янського етнокультурного типу є сільські поселення, які розташовувалися майже в однакових топографічних умовах незалежно від того, до якої культурно-хронологічної групи вони відносяться. Дуже близькі у них стратиграфія, прийоми житлового будівництва та інше.

Майже усі поселення займали низинні ділянки перших надзаплавних терас поблизу від води та легких для обробітку ґрунтів. Поряд часто бувають болота та заплавні луки. В таких топографічних умовах знаходилися поселення пеньківської культурно-хронологічної групи [Пеньківка (уроч. Молочарня), Вільховчик, Хрещатик, Гута-Михайлівська, Будище та ін.] та культурно-хронологічної групи Луки-Райковецької [Канів, Пеньківка (уроч. Макарів Острів)] та ін. Більше того, дуже

часто трапляються селища, на яких зустрічаються об'єкти різних культурно-хронологічних груп. Зокрема, на потяминських селищах Луг I, Луг II (рис. 2), Стецівка присутні напівземлянки, які за колекціями керамічного посуду можна віднести до пеньківської, сахнівської груп і культурно-хронологічної групи Луки-Райковоцької.

Деякою своєрідністю у топографічному відношенні відзначаються поселення Сахнівської групи. Серед них часто бувають селища, що займали підвищені й навіть високі ділянки місцевості. До них відносяться поселення Мисайлівка, Дежки, Чайки. В околицях с. Сахнівка, де вздовж лівого берега р. Рось тягнеться гряда підвищень в улоговині між горами Дівцею і Дегтярною, в уроч. Базар і Пасічників схил на висоті 30—40 м від підшови гір виявлено ранньосередньовічні поселення сахнівського типу.

Для ранньосередньовічних слов'янських поселень характерне розташування групами, по 5—7 разом. Такі кущі досліджувалися в околицях села Сахнівка та Пеньківка. Під час маршрутної розвідки в Пороссі нами неодноразово простежувалися групи поселень, відстань між якими становила від 3 до 5 км. Їх виявлено, зокрема, на відрізку від с. Дежки до хут. Половецького і від с. Мисайлівка до с. Саварка.

Культурний шар на слов'янських поселеннях незначний, лише в окремих випадках досягає потужності 0,2—0,4 м, де трапляються окремі уламки посуду, кістки тварин, вуглики, каміння та ін. На переважній більшості пам'яток, між будівлями, він практично відсутній, культурні рештки концентруються частіше в заповненнях археологічних об'єктів. Така картина простежується при розкопках усіх чотирьох поселень біля с. Пеньківка, в Стецівці та в інших місцях. Лише на багатошарових селищах (Сахнівка, улоговина між горами Дівцею і Дегтярною, Гончариха та ін.) простежується більш потужний шар, в якому трапляються знахідки різних археологічних культур. Незначна потужність шару, мабуть, пояснюється нетривалістю життя на поселеннях та незначною кількістю одночасово функціонуючих жител, що підтверджується археологічними даними. Площа переважної більшості селищ не перевищує 2—3 га. На такій території нараховується близько 30 житлових комплексів з підсобними будівлями, ямами господарського призначення та вогнищами за межами жител. Однак навіть така кількість господарств функціонувала неодноразово. Свідченням цього являються житла, які було залишено ще в давнину, їх котловани часто засипалися глиною. Трапляються випадки перекривання однієї споруди іншою, що вказує на їх різночасовість.

На думку Д. Т. Березовця, разом на поселенні існувало 5—6 житлових комплексів, а кожна напівземлянка могла проіснувати близько 20 років (Березовець, 1963, с. 187). Такий висновок зроблено на підставі спостережень за сучасними б'юхами, обшитими деревом. З такою думкою не можна погодитися безастережно, адже дерев'яні стіни житлової напівземлянки, яка в холодні пори року постійно опалювалася і ма-

ла наземну частину, не підлягала такою мірою, як льохи, дії вологи, а разом з тим могла проіснувати значно триваліший час. Виходячи з етнографічних паралелей час функціонування слов'янського житла можна визначати в рамках 40—50-х років. На підставі матеріалів з Городка, Корчака та інших пам'яток ми дійшли висновку, що на більшості слов'янських поселень одночасно існувало 10—15 домогосподарств (Приходнюк, 1975, с. 61). Виключення становить лише Мисайлівське селище, площа якого, судячи з поширеності підйомного матеріалу, становила близько 4—6 га. Порівняно великі його розміри можна пояснювати довготривалістю життя або тим, що вони були центрами слов'янських округ з більшою кількістю мешканців.

За останні роки поживався інтерес до пенківського житлового будівництва. Слідом за Д. Т. Березовцем, В. П. Петровим, А. Т. Сміленко, О. В. Бодянським питанням житлобудування приділили увагу Л. М. Рутківська та Є. О. Горюнов, які зробили спробу переглянути традиційний погляд на пенківське житлобудування, заперечуючи такі його риси, як прямокутну форму напівземлянок, наявність печей-кам'янок в одному з кутів та ін. Підставою для цього послужили деякі, переважно випадкові, відхилення від класичних слов'янських напівземлянок в спорудах пенківської культурно-хронологічної групи.

Є. О. Горюнов, заперечуючи притаманність пенківській культурі звичайних напівземлянок з печами-кам'янками, пише: «В дійсності це не зовсім так. В Молочарні простежено неправильної конфігурації заглиблення в матеріку з плямами прокаленого піску і окремими шматками граніту. Конструкцію і планування цих напівземлянок можна лише припускати. Що стосується поселення в балці Яцевій, то тут в одному випадку за житло прийнято пляму округлих обрисів з вогнищевою ямою в центрі, простежену в культурному шарі, а в другому — напівземлянку без вогнища або печі, на дві третини зруйновану. Житла напівземлянки, виявлені в Деревці і Домантово, не мають правильних обрисів, до того ж в них виявлено не печі, а вогнище. На селищі біля хут. Хрещатик від житла збереглася одна з його стінок і безсистемне нагромадження каміння. В Ігрені (Підкові) 1953 р. В. М. Даниленком і О. В. Бодянським досліджено заглиблені житла, які нібито мали печі-кам'янки. Але для них відмічені й кам'яні «фундаменти», що зустрічаються тільки в житлах салтівської культури. Житла, обкладені камінням, відкрито ще на одному поселенні з пенківською керамікою, в 2-км на південь від с. Майорка, на правому схилі балки Звонецької. Житла тут відрізняються від слов'янських і за розмірами (одно з них — 11 × 7 м). Згідно з О. В. Бодянським, для «антських» поселень, відкритих ним в Надпоріжжі, більш характерні наземні житла, які, як відомо, чужі для ранніх слов'ян» (Горюнов, 1973, с. 109).

Однак ці аргументи не взмозі спростувати факт переважання напівземлянок з печами-кам'янками на пенківських поселеннях. Перш за все наведені приклади стосуються тих споруд, які в силу тих чи

інших причин дійшли до нас в поганому стані. Житла в Молочарні, форма яких погано простежувалася при розкопках, мали незначну заглиблену частину, викопану в піску — нещільному ґрунті, що й призвело до їх розмиву. Однак житло № 3, яке краще збереглося, мало підпрямокутну форму (Березовец, 1963, с. 151, рис. 3, 2). Залишки ямок від вертикальних опор стін, що простежені в цьому житлі по кутах та по центру стін, свідчать на користь каркасної конструкції напівземлянок, це характерно для слов'янського житлобудування третьої чверті I тисячоліття н. е. У напівземлянках з Молочарні розчищено розвали класично слов'янських печей-кам'янок (Березовец, 1963, с. 150). Характер споруд № 12, 13 з балки Яцевої важко визначити через погану збереженість. Звичайно, це ще не дає підстави вважати їх напівземлянками з печами-кам'янками, але не дозволяє стверджувати іншу їх конструкцію. Крім того, ці споруди не мають ніякого відношення до пенківської культурно-хронологічної групи, адже біконічні фрагменти в північній частині поселення було зібрано на поверхні, в заповненні приміщень переважали фрагменти примітивно-кружальних горщиків та гончарські черепки салтівського гатунку.

В Хрещатику крім частково дослідженого житла, на яке посилається Є. О. Горюнов, розкопано напівземлянку, «яка мала прямокутну в плані форму розмірами 4 × 3 м» (Покровська, Петренко, Ковпаненко, 1971, с. 108). Безпідставно є спроба інтерпретувати каміння вздовж стінок котлованів напівземлянок з Ірени (Підкова) і Майорки (балка Звонецька) як «кам'яні фундаменти» і пов'язувати ці два житла з печами-кам'янками з салтівським домобудуванням. Камінням могли обкладатися нижні частини стін ззовні для запобігання проникненню води в житло. Згодом вони зсунулися в котлован. Саме така картина простежена при розкопках напівземлянки з Пригородка Чернівецької області (Тимошук, Приходнюк, 1969, с. 71). Що стосується висновку О. В. Бодяняського, зробленого на початку 50-х років, що для антських (третьої чверті I тисячоліття н. е.) поселень Надпоріжжя більш характерні наземні житла, то він не підтверджений, як справедливо відзначає Є. О. Горюнов, «документально і в цілому не доведений» (Горюнов, 1973, с. 109) *.

Окремі житла із Стецівки також не сприймаються деякими дослідниками як квадратні напівземлянки з печами-кам'янками. Так, Л. М. Рутківська спробувала житла № 7, 9 інтерпретувати як такі, що мають багатю рис, спільних з кочівницькими юртами (Рутковская, 1974, с. 28). Це в першу чергу шагровидна форма жител із стінами стовпової конструкції, виступи за периметр стін, де, на її думку, могли розміщуватися терни (божниці), яма у виступі із житла № 7, яка інтерпретується як каменок (вогнище).

---

* Останнім часом Є. О. Горюнов пенківське житлобудування характеризує як таке, якому притаманні прямокутні напівземлянки (Е. А. Горюнов, 1977, с. 8).

Однак ці висновки не слід сприймати беззастережно. Автор не пояснює, на підставі чого вона вивела шатровидну форму цих споруд із стінами стовпової конструкції. Археологічних матеріалів, які вказували б на це, не здобуто. При розгляді стратиграфії Стецівського поселення Л. М. Рутківська підкреслює сильну перемішаність культурного шару, де зустрічаються знахідки доби бронзи, скіфського часу, черняхівської культури і другої половини I тисячоліття н. е. Звертається також увага на розмитість котлованів споруд, в верхніх заповненнях яких зустрічається різночасовий матеріал (Рутковская, 1974, с. 23).

Якщо врахувати, що ці котловани знаходяться в темному піску, який постійно підлягає дії паводків, то стає дуже ймовірним їх розмивання природним шляхом під дією води. Мабуть, саме цим пояснюється нечіткість контурів споруд і наявність в них виступів найрізноманітніших конфігурацій (Петров, 1963, с. 217, рис. 4, 1), які своєрідно інтерпретуються Л. М. Рутківською. Зовсім незрозуміло, чому невеличка ямка у виступі житла № 7 витлумачується як каменок. Таким чином, спробу Л. М. Рутківської наблизити сильно розмиті заглиблені житла із Стецівки до кочівницьких юрт слід визнати невдалою, що не має під собою достатніх підстав.

При розкопках у Стецівці, на глибині 0,25—0,30 м від сучасної поверхні, в кількох випадках простежені безсистемні розвали каміння. В одному випадку розчищено сильно поруйновану кам'яну вимостку з глинобитним вогнищем. При її дослідженні ніяких знахідок не було, тому культурна належність споруди В. П. Петровим не визначалась (Петров, 1963, с. 212). Л. М. Рутківська відносить наземну споруду та розвали каміння, які теж визначаються як рештки наземних будівель, до останнього етапу життя на поселенні. Однак зарахування їх до

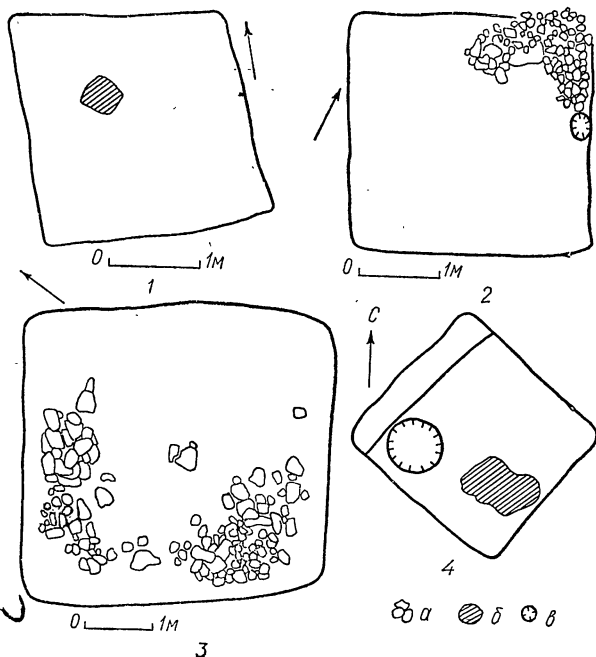

Рис. 3. Плани напівземлянкових жител пеньківського етапу:

1—3 — № 2, 12, 13 з поселення Луг 1; 4 — з поселення Гута-Михайлівська. а — каміння; б — черені; в — ями.

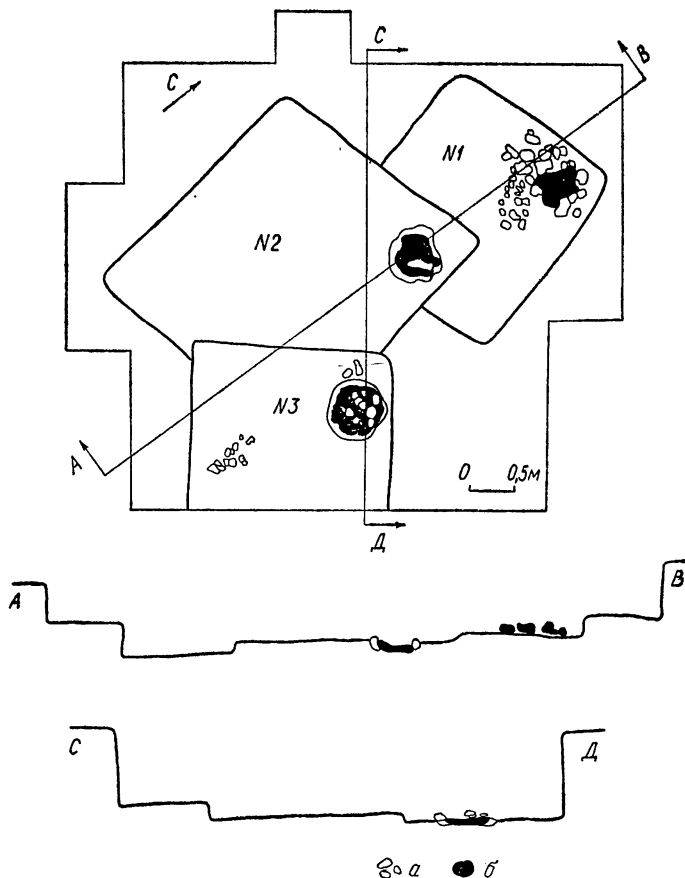

Рис. 4. План та перерізи напівземлянкових жител з поселення в с. Вільховчик:
 а — каміння; б — черені.

ранньосередньовічного часу лише на підставі стратиграфічних спостережень здається нам мало переконливим. Крім того, скупчення перепаленого каміння могли походити з печей-кам'янок, які часто вивертаються при сучасній глибокій оранці.

Таким чином, спроба спростувати напівземлянковий характер пенківських жител не увінчалася успіхом. Натомість, останнім часом з'явилася можливість залучити нові дані, які засвідчують переважання прямокутних напівземлянок на пенківських пам'ятках. Серед жител з Луга I і Луга II за керамічним матеріалом виділяються об'єкти пенків-

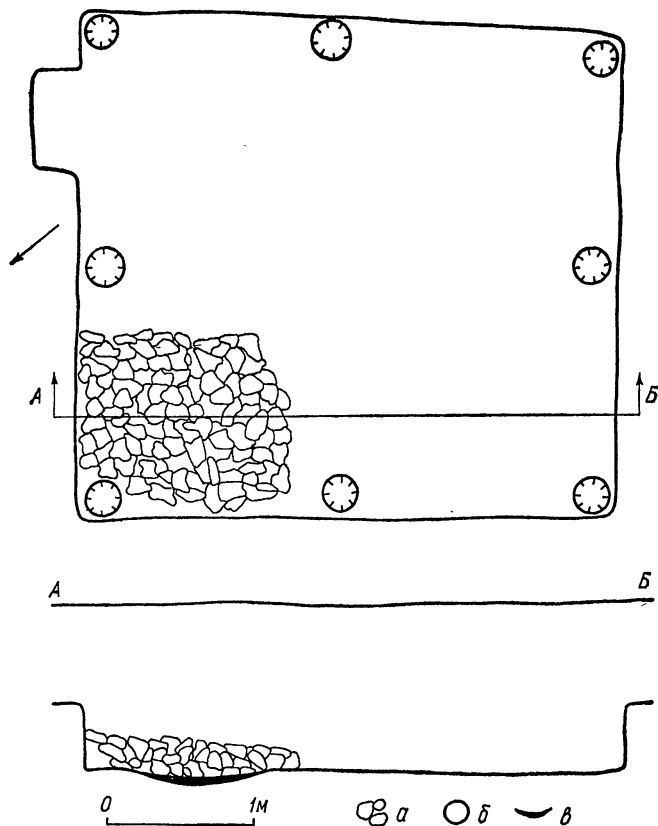

Рис. 5. План та переріз пеньківського житла № 1 із Будищ:
а — каміння; *б* — ями; *в* — черінь.

ської культурно-хронологічної групи, які мали майже квадратну форму і печі-кам'янки в одному з кутів. До них відносяться напівземлянки № 12, 13 з Луга I (рис. 3, 2, 3) і № 13 з Луга II. Вони невеликі за площею від $3,6 \times 3,3$ м до $3,6 \times 4,2$ м і глибиною 1—1,3 м від сучасної поверхні. В одному з кутів стояли підпрямокутні печі-кам'янки, глинобитний черінь яких знаходився на рівні долівки. Стінки котлованів напівземлянок вертикальні (Березовец, 1963, с. 158).

В пеньківському житлі № 2 з поселення Луг I, площа якого відзначається невеликими розмірами ($2,3 \times 2,5$ м), замість печі було вогнище в неглибокій ямці діаметром 0,9 м, обкладене по зовнішньому овалу невеликим камінням (рис. 3, 1). √

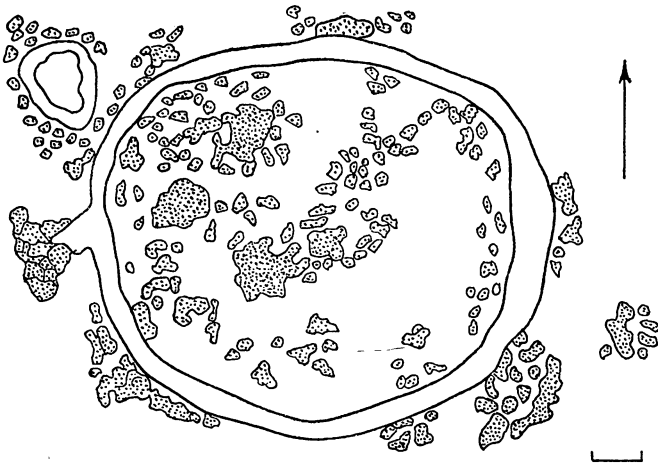

Рис. 6. Юртоподібне житло пеньківського етапу із Стецівки.

На поселенні Вільховчик розкопками 1976 р. досліджено три пере-різаючі одна одну напівземлянки площею 7,5—11 м і глибиною 0,1—1 м (рис. 4). В житлі № 1 була під-кам'янка, а в житлі № 3 — глино-битне вогнище, обкладене по краю камінням (під з житла № 2 поруй-нована при спорудженні житла № 1) (Приходнюк, Беляєва, отчет за 1976 г., с. 4—6).

Майже квадратні напівземлянки площею 3,6 × 3,3 м та 3,5 × 3,6 м виявлено на пеньківському поселенні в с. Будище. В північних кутах стояли печі-кам'янки. Чітко простежувалися й виступаючі низові вхідні приямки. В житлі № 1 по кутах та по центру кожної із стінок про-стежені ямки від вертикальних опор дерев'яних стін (рис. 5), а в жит-лі № 2 було чотири господарських ями, дві з яких виходили за пери-метр стін.

В Гуті-Михайлівській виявлено прямокутну напівземлянку розміра-ми 4 × 3,6 м і глибиною 0,8 м. У південному куті розчищено вогнищеву пляму без слідів підмащування (рис. 3, 4).

Разом з цим при розкопках на поселеннях з культурним шаром пеньківської групи виявлено кілька споруд, відмінних від квадратних або прямокутних напівземлянок. Мова йде в першу чергу про овальне наземне приміщення, виявлене В. П. Петровим на Стецівському посе-ленні (рис. 6). Його основа була на глибині 0,25 м від сучасної поверх-ні і знаходилася в шарі гумусованого піску. Долівка, яка вкрита пля-мами сажі і вугликів, мала діаметр 6—7,2 м. Її оточувала канавка шириною 0,3—0,4 м і глибиною 0,1—0,15 м. На те, що це залишки юрти, вказували Е. О. Горюнов (Горюнов, 1973, с. 110) і Л. М. Рутківська

(Рутковская, 1974, с. 24). За класифікацією С. О. Плетнєвої такі споруди відносяться до юрт першого типу і добре відомі за розкопками Дмитрівського і правобережного Цимлянського городищ (Плетнева, 1967, с. 52).

Таким чином, аналіз житлового будівництва пенківської групи переконує, що основним типом житла в цей час була чотирикутна напівземлянка. Як опалювальні споруди найчастіше вживалися печі-кам'янки. Помітне місце належить і глинобитним вогнищам відкритого типу, що, мабуть, являється ранньою хронологічною ознакою, характерною для слов'янського житлобудування середини I тисячоліття н. е.

Разом з тим на пенківських селищах зрідка зустрічаються юртоподібні житла, характерні для степового населення. Їх наявність у лісо-степовому прикордонні Подніпров'я може вказувати на існування контактів між місцевим осілим населенням і степовиками.

Домобудівництво сахнівської культурно-хронологічної групи мало чим відрізняється від житлобудування попереднього періоду. Переважна кількість жител з керамічним матеріалом сахнівського типу були прямокутними або квадратними напівземлянками площею 9,6—20 м² і глибиною 0,6—1,5 м від сучасної поверхні. Печі переважно розташовані в одному з кутів але трапляються й виключення з цього правила. Наприклад, піч з житла № 17 на Лузі I стояла біля західної стінки, біля її центральної частини (Березовец, 1963, с. 166). На Канівському поселенні досліджено дві землянки глибиною 1,6—1,7 м (Мезенцева, 1965, с. 19—23). У житлах сахнівської групи, виявлених на поселеннях в околицях с. Пенківка на р. Тясмин (до них ми відносимо напівземлянки № 1, 3, 5, 6, 7, 9, 21 з Луга I, № 7, 9 — з Луга II, № 2, 10 — з Макарового Острова та № 10, 11 — із Стецівки), були печі-кам'янки прямокутної або квадратної в плані форми площею 2—3 м² з глиняним або виложеним невеликим камінням черенем. В житлі № 1 на поселенні Луг I піч-кам'янка мала овальну форму (Березовец, 1963, с. 157). На Сахнівському поселенні, що розташоване в улоговині між горами Дівцею і Дегтярною, печі були глинобитними прямокутними в плані з включенням дрібного необробленого каміння (рис. 7, 1—4). Стінки товщиною до 0,4 м обпалені лише з середини. Черепи вимашені глиною або викладені дрібним камінням і черепками. На всіх печах з Сахнівки, очевидно, стояли глиняні жаровні, що створювали перекриття і мабуть використовувалися для підсушування зерна. Їх фрагменти постійно зустрічаються на черенях та поблизу печей. Конструкцією виділяється овальна піч з житла № 9, що складалася з двох частин: топки з глинобитними стінками і відкритого вогнища, спорудженого з глею у формі блюда.

З інших елементів внутрішнього влаштування жител сахнівської групи зустрічаються материкові лежанки та господарські ями. Лежанки вздовж північно-західної і південно-східної стінок житла № 2 шириною 0,4—0,8 м і висотою 0,6 м простежені на Сахнівському поселенні

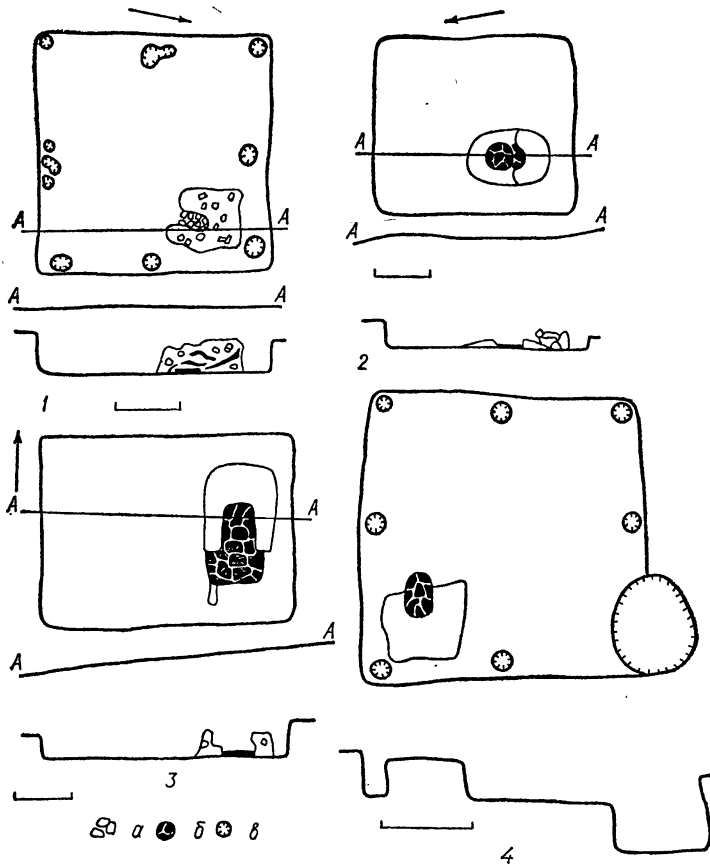

Рис. 7. Напівземлянкові житла із Сахнівського поселення:
 1 — житло № 6; 2 — житло № 9; 3 — житло № 10; 4 — житло № 13. а — ка-
 міння; б — черені; в — ями.

(Довженок, Линка, 1959, с. 108, рис. 6), а в південно-східному куті жит-
 ла № 13 знаходилася виступаюча назовню овальна господарська яма
 (рис. 7, 4). Близька за конструкцією напівземлянка виявлена на посе-
 ленні в с. Купин на р. Смотрич (Приходнюк, 1975, с. 137, табл. XXXII).

Ямки від вертикальних опор стін по кутах та по центру протилеж-
 них стінок діаметром 20—40 см і глибиною 10—50 см простежені в кот-
 лованах жител № 6, 13, 14 в Сахнівці (рис. 7, 1, 4), № 6, 21 — на Лу-
 зі I, № 7 — на Лузі II, № 2 — на Макаровому Острові. Це вказує на
 каркасне житлобудування.

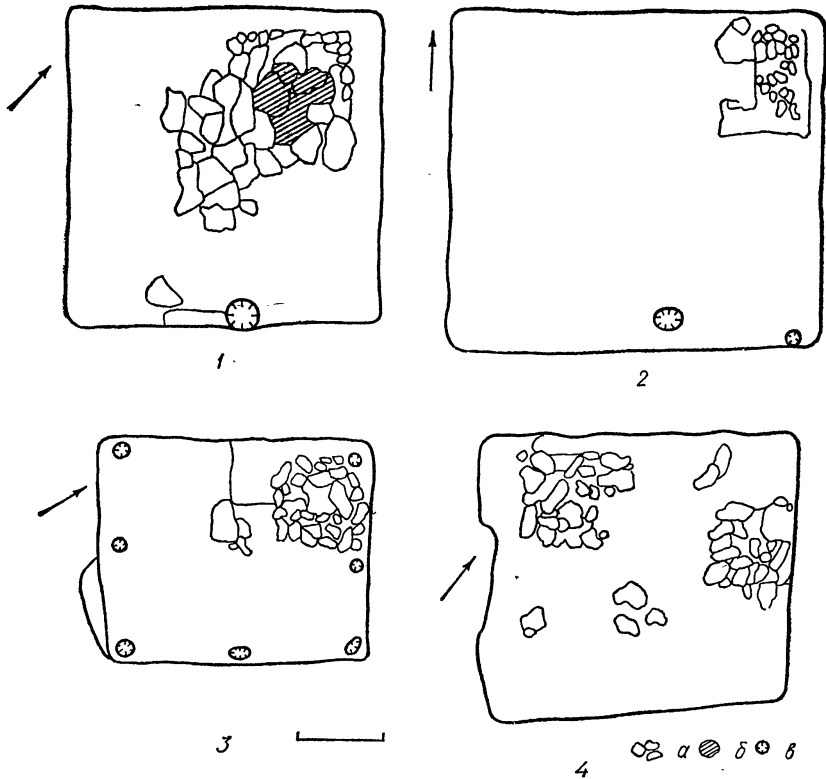

Рис. 8. Напівземлянкові житла етапу Луки-Райковецької з Лугу I:
 1 — житло № 4; 2 — житло № 11; 3 — житло № 16; 4 — житло № 20; а — каміння; б — чорні; в — ями.

Житлобудування культурно-хронологічної групи Луки-Райковецької успадкувало всі риси, притаманні попереднім слов'янським пам'яткам. На поселеннях в Макаровому Острові, Каневі, на Лузі I (рис. 8, 1—3), Лузі II напівземлянки з матеріалами, близькими до Луки-Райковецької, були чотирикутними в плані, площею від 6,5 до 17,5 м і глибиною 0,6—1,6 м від сучасної поверхні. В житлах потясминської групи були печі-кам'янки, які розташовувалися в куті або в іншому місці, а в Каневі — глинобитні печі. В конструкцію печей-кам'янок інколи входили фрагменти жорнових каменів. Вздовж стінок бувають материкові останки (напівземлянка № 26 з Луга I) та господарські ями (напівземлянка № 25 з Луга I). В багатьох житлах вздовж стінок та по кутах є ямки від вертикальних опор каркасних стін (рис. 8, 3).

За конструктивними особливостями серед жител етапу Луки-Райко-велької виділяється напівземлянка № 20 на поселенні Луг 1 (рис. 8, 4). Її площа $4 \times 3,6$ м і глибина 1,1 м від сучасної поверхні. В південно-західній стінці, біля західного кута, був виступ, що виходив за периметр житла, біля якого знаходилася піч-кам'янка. Крім цієї печі біля північно-східної стінки знаходилася ще одна піч-кам'янка. Житла такої конфігурації з двома печами хоча й становлять виключення серед слов'янських ранньосередньовічних напівземлянок, проте інколи зустрічаються на інших територіях. Зокрема, їх виявлено на поселенні Городок та Каветчина на Середньому Дністрі (Приходнюк, 1975, с. 111, табл. 1, 1).

Таким чином, внаслідок стаціонарних розкопок слов'янських поселень у Середньому Придніпров'ї досліджено залишки близько 150 житлових приміщень. Можна вважати встановленим, що для всіх культурно-хронологічних груп основним типом ранньосередньовічного слов'янського житла були заглиблені в ґрунт споруди (з пічкою, на ранніх етапах серед пенківських жител трапляються вогнища відкритого типу). Від жител зберігаються лише заглиблені частини у вигляді прямокутних або квадратних котлованів площею близько 16 м². Більшість з досліджених заглиблень були викопані в піску, тому їх верхній край дуже часто нечіткої конфігурації, однак за долівкою завжди простежується прямокутні або квадратні контури.

Під час розкопок зрідка трапляються землянки глибиною 1,6—1,7 м від сучасної поверхні. Зокрема, їх виявлено на Канівському поселенні (Мезенцева, 1965, с. 19—23) разом з керамікою сахнівської групи. У них відсутня наземна частина стін, над поверхнею піднімався лише двоххилий дерев'яно-земляний дах.

Більш поширеними були напівземлянки, в яких крім заглибленої частини були й наземні стіни, перекриттям служив двоххилий солом'яний дах на дерев'яному каркасі. Не виключено, що частина напівземлянок мала дерев'яно-земляне перекриття. У деяких випадках простежено ямки від вертикальних опор, що розташовувалися по кутах та по центру двох протилежних стінок. Наявність їх вказує на каркасну конструкцію стін. У більшості випадків слідів від вертикальних опор не простежено, що опосередковано свідчить на користь зрубного житлобудування.

В пенківських напівземлянках печі стояли в одному з кутів, часто замість печей зустрічаються вогнища відкритого типу, що являється ранньою ознакою слов'янського житлобудування. У наступні часи розташування печей менш витримане, а вогнища відкритого типу зовсім відсутні. Печі бувають кам'яні або глинобитні.

Переважна більшість кам'яних печей мала прямокутну в плані форму площею 1,5—2 м, вони споруджувалися з великого в основі і дрібного в верхній частині необробленого каміння без застосування зв'язуючих розчинів. Характеризуючи печі-кам'янки Д. Т. Березовець

писав: «У всіх житлах були прямокутні печі-кам'янки, викладені з досить великих шматків граніту без будь-якого зв'язуючого розчину. Як правило, основою бокових стінок служило плоске довге каміння, розміри якого зменшувалися в верхній частині печі. Склепіння печі утворювало таке ж довге каміння, поверх якого гіркою вкладалися менші куски граніту. В цілому піч мала шатровидну форму. Щілини між камінням закладалися щебенем або черепками. Часто в кладці печей знаходили уламки жорнових каменів. Черені печей в рідких випадках викладалися з дрібного каміння, в більшості випадків за них служив материковий пісок. Димоходів печі не мали» (Березовец, 1963, с. 157). Глинобитні печі також в більшості мали чотирикутну форму площею 1,5—3 м² і споруджувалися на рівні материкової долівки.

В одній із стінок печей було вустя шириною 0,3—0,4 м. Черені були материкові або підмащені глиною, інколи вони викладалися дрібним камінням або черепками.

З інших елементів внутрішнього влаштування слов'янських жител зустрічаються припічні і господарські ями, материкові лежанки. Крім того, на поселенні Луг I у двох житлах простежено сліди дерев'яних нар, від яких в долівці залишилися ямки від ніжок (Березовец, 1963, с. 157). В деяких із напівземлянок простежувалися входи у вигляді виступаючих назовні приямків.

Порівняно з житлами кількість господарських будівель, досліджених на слов'янських поселеннях, незначна. Вони невідомі або майже невідомі на тих селищах, де досліджувалися невеликі суцільні площі. Приміщення господарського призначення поки що мало відомі у пеньківських пам'яток. Їх вивчено лише на Будищському поселенні, де вони розташовувалися поблизу від жител. Споруди невеликі за розмірами, заглиблені в ґрунт. Стінки їх вертикальні, долівки плоскі. На поселенні Обухів II досліджено залишки наземної споруди з керамікою пеньківського типу, від якої зберігся розвал глиняної обмазки площею близько 5 м² (Кравченко, Абашина, Гороховський, 1975, с. 95). Найкраще господарські споруди представлені на пізніших, широко досліджуваних суцільними площами Канівському і Сахнівському (улоговина між горами Дівцею і Дегтярною) селищах. Усі вони розташовувалися поблизу домівок на відстані від кількох десятків сантиметрів до кількох метрів. Це були заглиблені в ґрунт на 0,2—1 м споруди, в переважній більшості підпрямокутної в плані форми площею 3,5—9 м². Лише одне приміщення на Канівському поселенні мало неправильно овальну форму (Мезенцева, 1965, с. 56, рис. 28, г).

Найпростішою конструкцією відрізняються споруди № 2 з Сахнівки та споруда В з Канева. Вони являли собою заглиблені приміщення з вертикальними стінками та плоскою долівкою. Подібна споруда Б з Канева мала вхід у вигляді виступаючого приямку з земляними сходами (Мезенцева, 1965, с. 56, рис. 28, б). Часто всередині господарських приміщень простежуються округлі ями. Їх виявлено у приміщенні I з

Канева (Мезенцева, 1965, с. 56, рис. 28, з) та в приміщеннях № 1, 2 із Сахнівки (Приходнюк, 1976, с. 107). Зустрічаються ями з вертикальними або розширеними донизу стінками та плоским дном. Найімовірніше, що такі споруди використовувалися як комори для зберігання сільськогосподарських припасів та інвентаря, пов'язаного з сільськогосподарським виробництвом. На це вказує характер знахідок в їх заповненнях, наприклад в господарських приміщеннях Б і В з Канева виявлено ручку від відра та жорновий камінь, а в приміщенні № 1 із Сахнівки — наральник і фрагмент жорнова (Довженок, Линка, 1959, с. 105—106). Знахідки в деяких спорудах жорен дозволяють, на нашу думку, припускати використання їх для помелу зерна.

Дійсно, наявність материкового «лежака», що пов'язується дослідниками з виробничою діяльністю, та характер знахідок (ливарська формочка, литі та ковані браслети, бурштинові намистини, серед яких трапляються напівфабрикати), вказують на виробничий характер споруди А з Канева.

Як і приміщення господарського призначення, ями найбільш повно представлені (декілька десятків) на поселеннях з Будищ, Сахнівки (улоговина між горами Дівцею і Дегтярною) та Канева. Виявлено їх також на Гончарісі, Гуті-Михайлівській та в деяких інших місцях. Переважну більшість з них можна віднести до того чи іншого житла, оскільки вони розташовувалися поблизу від домівок по одній або декілька разом. На поселеннях у Сахнівці, в улоговині між горами Дівцею і Дегтярною північну сторону житла № 5 обрамляли 8 господарських ям (Приходнюк, 1976, с. 113), а в уроч. Гончариха ранньосередньовічне житло, досліджене 1956 р., оточували 6 ям (Кухаренко, 1963, с. 249).

У Будищах, де на площі близько 550 м² розкопувалося пенківське поселення, виявлено 19 ям, які були по всій площі розкопу. Мабуть, таке їх розташування пояснюється тим, що це була господарська периферія селища.

Усі ями з поселень слов'янського етнокультурного типу незалежно від того, до якої культурно-хронологічної групи вони відносяться, були круглими або овальними в плані, діаметром від 0,4 до 2 м, глибиною 0,6—1,45 м. Стінки їх вертикальні або звужені до плоского дна. На Будищському та Канівському селищах зустрінуто ями з стінками, розширеними донизу, або грушвидної форми в вертикальному перерізі (Мезенцева, 1965, с. 58—59).

В переважній більшості господарські ями були порожніми, лише в окремих випадках зустрічалися кістки тварин, кераміка тощо, тому про їх функціональне призначення в кожному окремо взятому випадку говорити важко. Загалом, не викликає сумнівів, що вони використовувалися для зберігання сільськогосподарських припасів.

Інкили на слов'янських поселеннях зустрічаються вогнища за межами споруд. Це глинобитні овальні майданчики, що споруджувалися

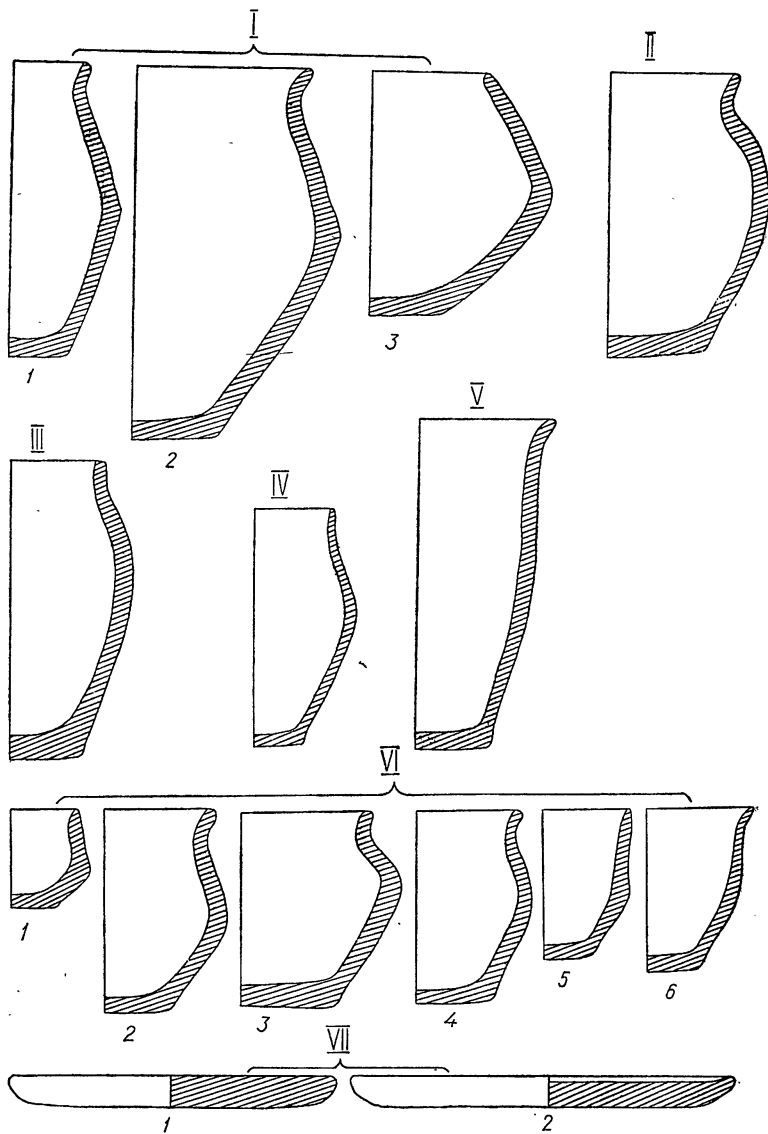

Рис. 9. Основні типи (позначено римськими цифрами) і підтипи (позначено арабськими цифрами) пеньківського посуду.

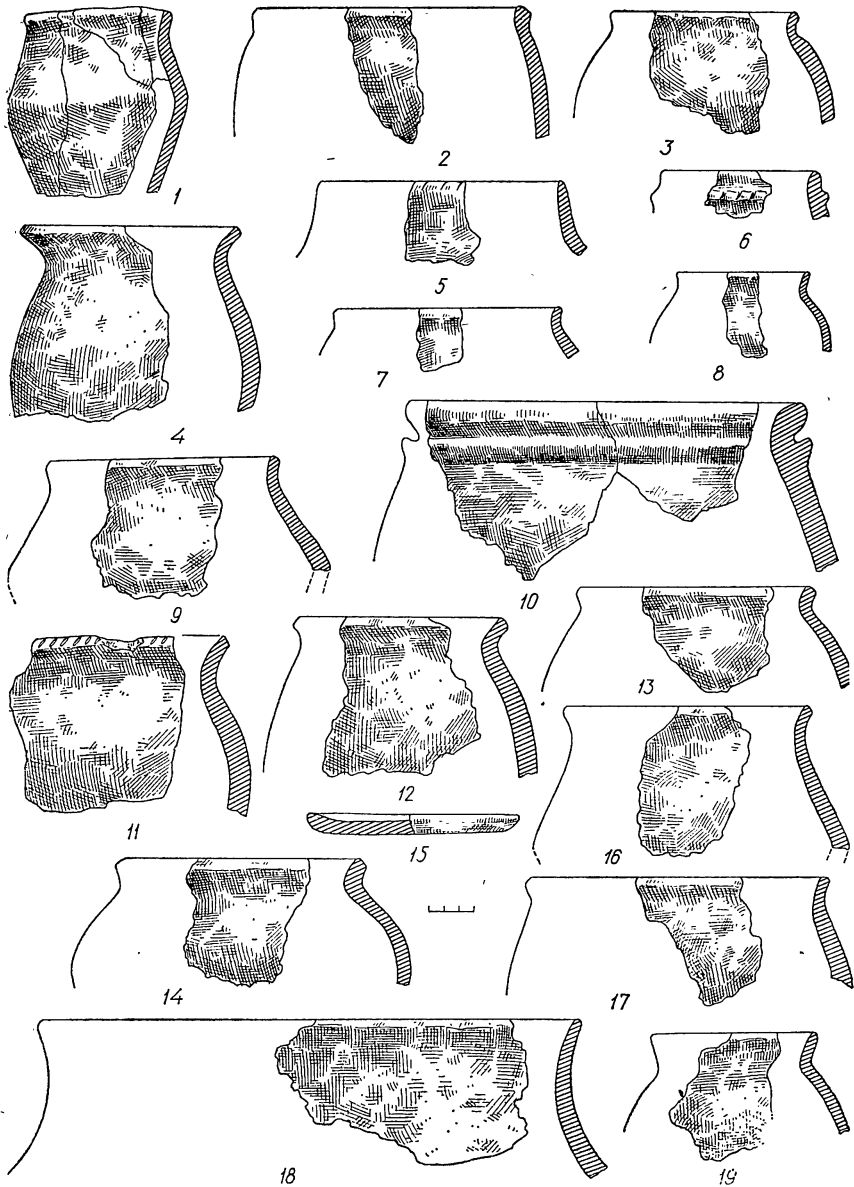

Рис. 10. Зразки кераміки пенківського типу з Молочарні (1—19).

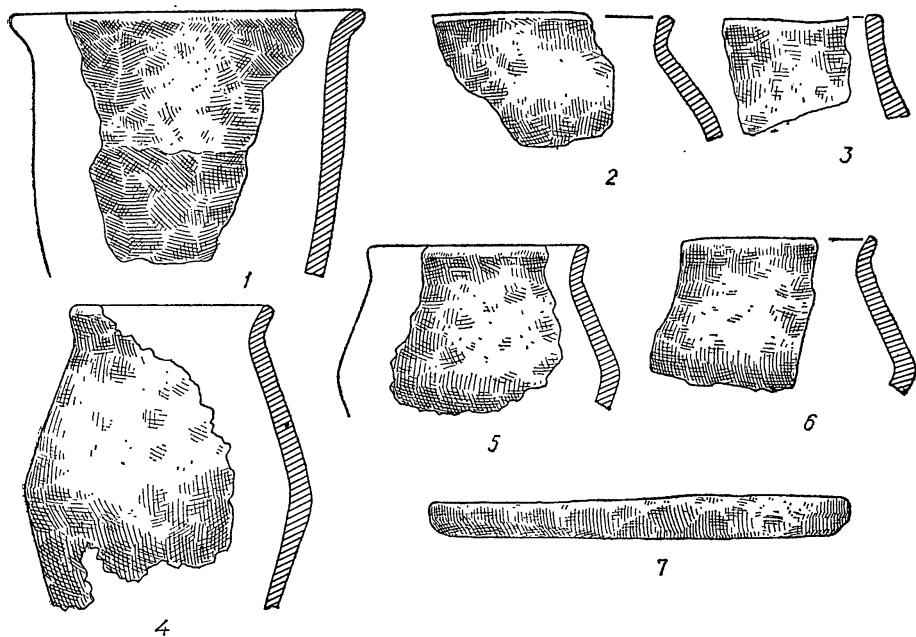

Рис. 11. Зразки кераміки пеньківського типу з житла № 12 на Лузі I (1—7).

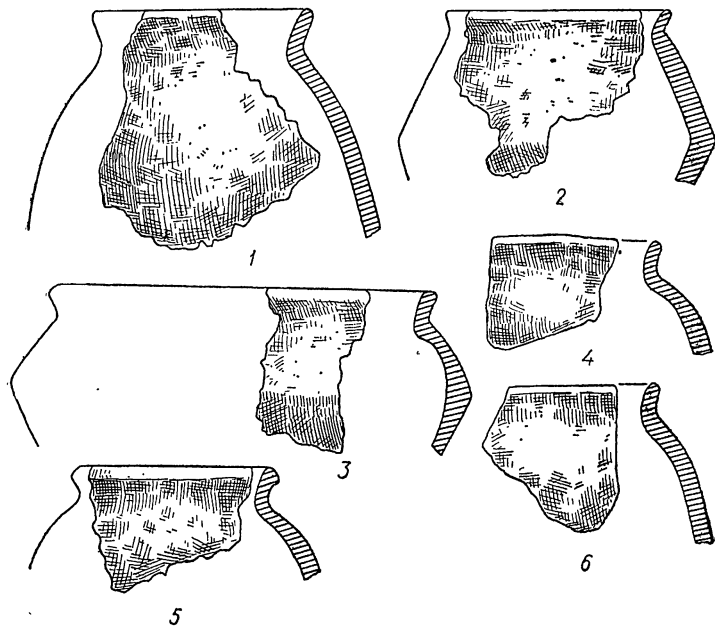

Рис. 12. Зразки кераміки пеньківського типу з житла 12 на Лузі I (1—6).

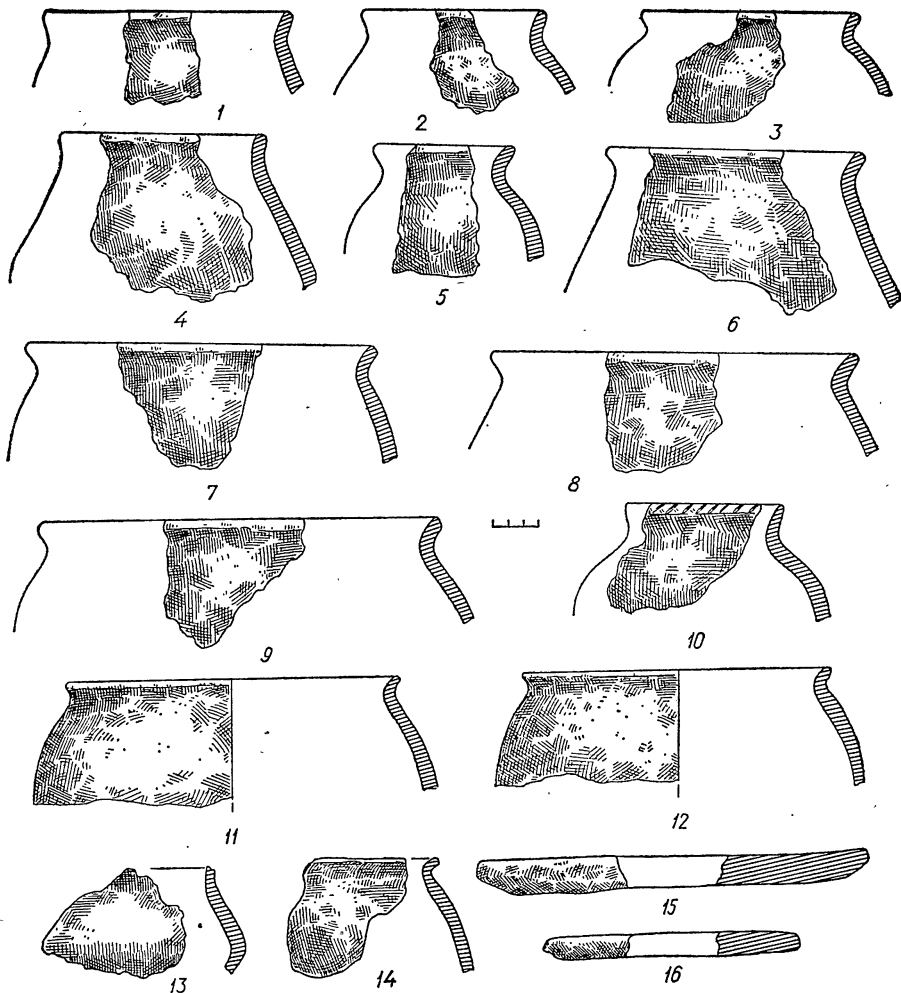

Рис. 13. Зразки кераміки пеньківського типу з житла № 13 на Лузі I (1—16).

на рівні стародавньої поверхні діаметром 0,5—0,8 м. Неподалік від одного з вогнищ, в улоговині між горами Дівцею і Дегтярною, була овальна в плані припічна яма діаметром близько 1 м і глибиною 0,4 м від рівня череня. Стінки її звужувалися до плоского дна (Приходнюк, 1976, с. 111).

Найімовірніше, що вогнища за межами споруд використовувалися як літні печі для приготування їжі.

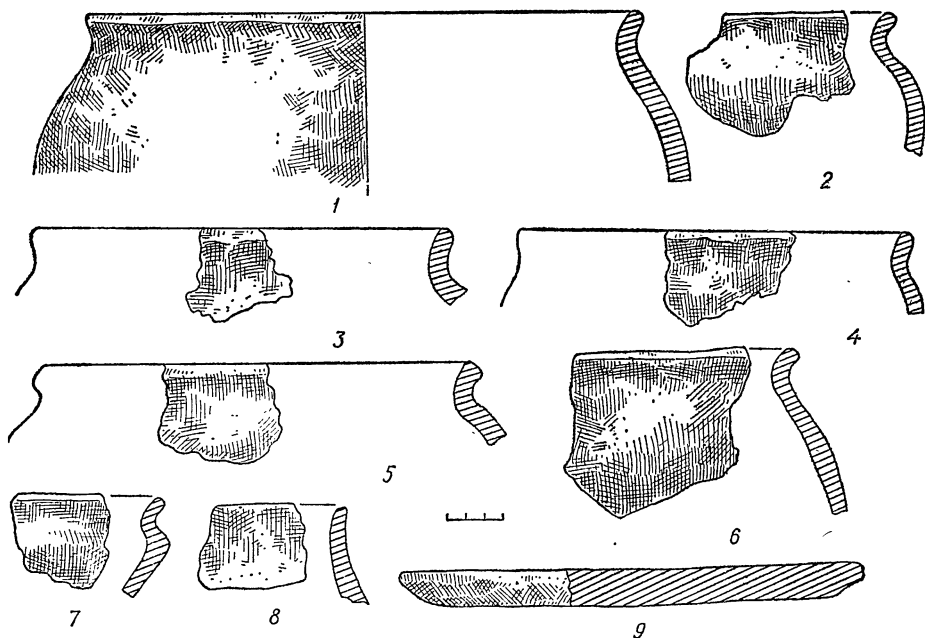

Рис. 14. Зразки кераміки пеньківського типу з житла № 18 на Лузі I (1—9).

При публікації матеріалів з с. Пеньківка серед ранньої кераміки Д. Т. Березовець виділяв лише біконічні форми, які надавали своєрідного етнографічного забарвлення досліджуваним комплексам, визначаючи особливий, пеньківський варіант ранньосередньовічної культури Східної Європи. Слід зазначити, що хоча біконічний посуд — одна з визначальних рис даного кола пам'яток, проте не є єдиною серед пеньківського керамічного комплексу, який включає різноманітні форми горщиків, сковорідок, а інколи й мисок.

Як зазначалося вище, характер пеньківських пам'яток визначають ліпні біконічні горщики, які зараховано до першого типу кераміки.

За деталями профілювання цей тип кераміки ділиться на три підтипи. В перший — зараховуються кухонні не орнаментовані горщики струнких пропорцій з відігнутими назовні заокругленими вінцями та гострим переломом на середині висоти посудин. Діаметр вінця у них майже рівний діаметру дна (рис. 9 I, 1). Такі вироби — найбільш ранні серед біконічного посуду. Другий підтип складають кухонні горщики і корчаги з відігнутими назовні заокругленими вінцями та менш чітким овальним ребром на середині або верхній третині виробів. Діаметр вінця завжди більший від діаметра дна (рис. 9, I, 2). Під вінцем інколи буває наліпний валик. Третій підтип включає кухонні вироби і

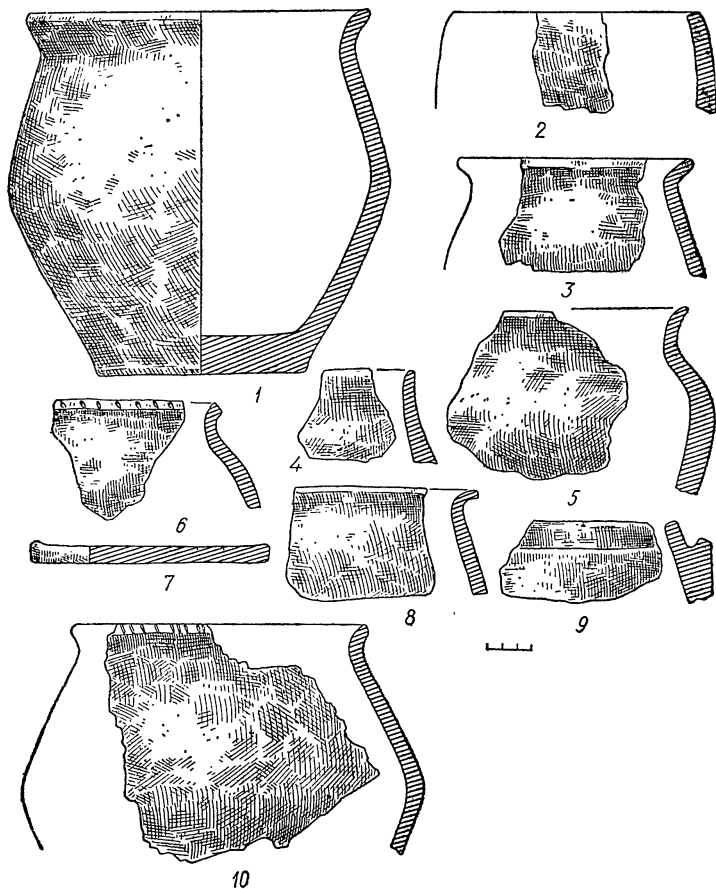

Рис. 15. Зразки кераміки пенківського типу з житла № 19 на Лузі I (1—10).

корчаги з прямими невиділеними заокругленими вінцями та овальним ребром на середині висоти посудин з діаметром вінця, більшим за діаметр дна (рис. 9, 1, 3). Під краєм вінця трапляються наліпний валик та шишечки.

В південних районах Середнього Придніпров'я горщики першого типу знайдено на поселеннях Молочарня (рис. 10, 1, 6, 10), Стецівці, Волоському (Сурська Забора) (рис. 16, 4, 5, 6), Будищах (рис. 16, 12, 13), Хрещатику (рис. 17, 2), Деревці (рис. 18, 2, 9), Вільховчику (рис. 19, 9, 11, 12); Гуті-Михайлівській (рис. 20, 1, 2, 6, 13, 15), в ранніх комплексах Лугу I (рис. 11, 4—6; 12, 2; 13, 4, 6; 14, 7; 15, 1, 3,

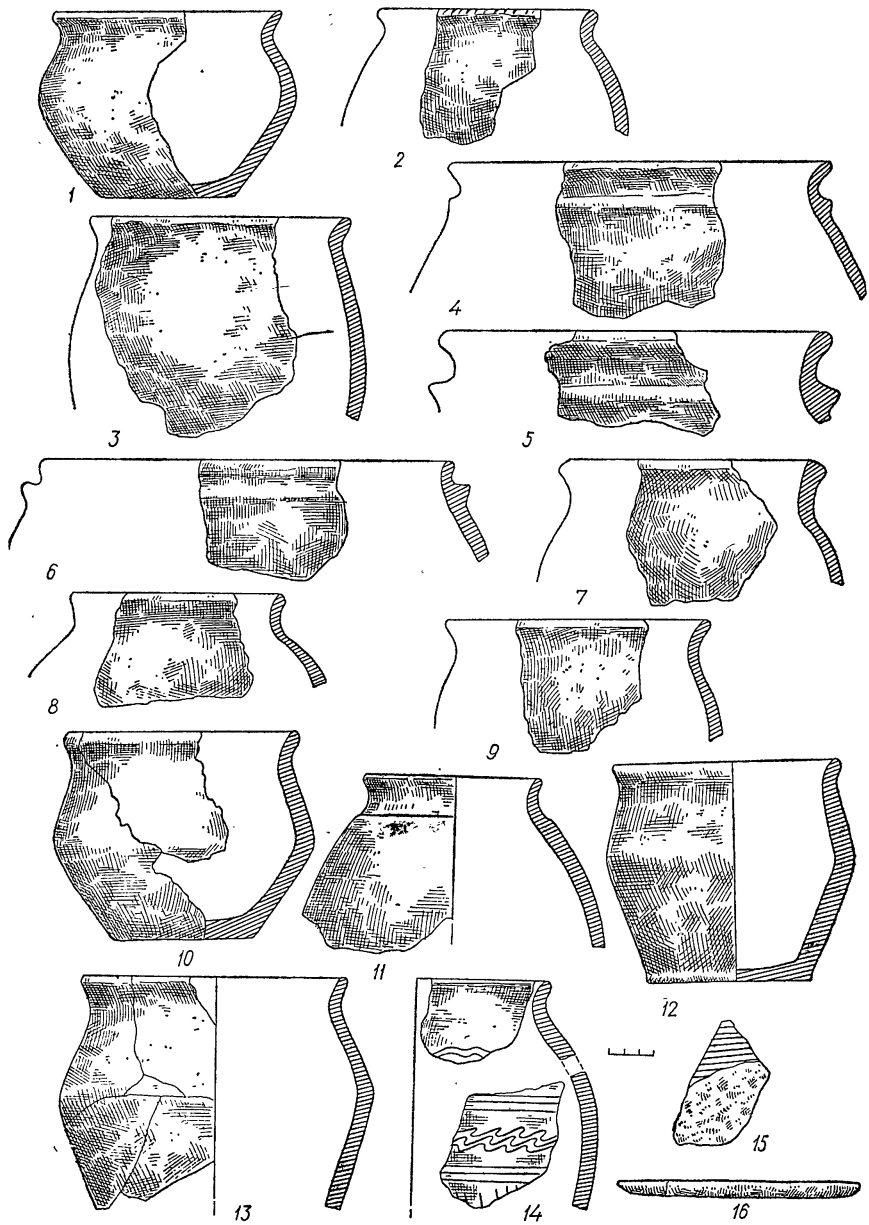

Рис. 16. Зразки кераміки пеньківського типу з Сурської Забори (1—10) та Будищ (11—16).

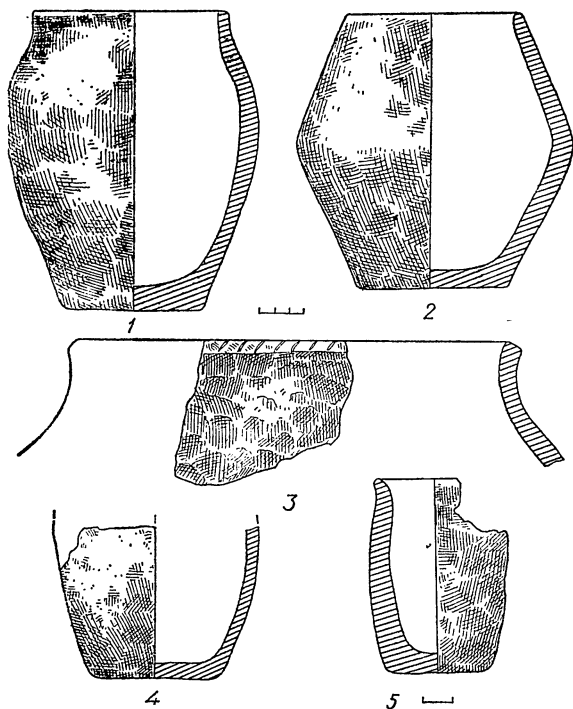

Рис. 17. Зразки кераміки пенківського типу з Хрещатика (1—5).

або менш відігнуті назвні вінця. Діаметр вінця трохи більший від діаметра дна. На досліджуваній території їх виявлено в Молочарні (рис. 10, 2—5, 7—8, 11—14, 17—19), на Лузі I (рис. 11, 2; 12, 1, 4—6; 13, 1—3, 5, 7—12, 14; 1—6, 8; 15, 4—6). У Волоському (рис. 16, 2, 3, 7—9), Будищах (рис. 16, 11), на о-ві Шулаєвському (Березовец, 1963, с. 198, рис. 26, 8), Хрещатику (рис. 17, 3), Деревці (рис. 18, 1, 3—5, 7, 8), Вільховчику (рис. 19, 2, 3, 5—8, 10, 13, 15—19), Гуті-Михайлівській (рис. 20, 3—5, 7, 8, 9, 14, 16, 17), Домантово (рис. 23, 1—6), Ігрень (Підкова) (рис. 24, 1—9, 12—14, 16, 17) та в інших місцях (рис. 21, 1, 2, 3, 8—10; 22, 1, 3—5, 7—9, 12). Подібний посуд у третій чверті I тисячоліття н. е. побутує на Поділлі (Приходнюк, 1975, с. 120, табл. X, 2, 3), в Молдавії (Рикман, Рафалович, Хынку, 1972, с. 93, рис. 16, 1, 2).

Разом з тим на Лузі II (рис. 25, 1), у Хрещатику (рис. 17, 1), Великій Андрусівці (рис. 26, 6) та в інших місцях є поодинокі горщики струнких пропорцій з розширеністю у верхній третині висоти (рис. 9, III),

8—10), Лугу II (Березовец, 1963, с. 176, рис. 16, 1) та ін. (рис. 21, 5, 6, 7; 22, 6, 10).

На суміжних територіях пенківська біконічна кераміка часто зустрічається на ранньосередньовічних поселеннях лісостепового Дніпровського Лівобережжя (Горюнов, 1973, с. 107, рис. 3, 15—17, 20), в Південному Побужжі (Хавлюк, 1963, с. 324, рис. 5, 5, 8), Нижньому Подністров'ї (Рикман, Рафалович, Хынку, 1972, с. 87, рис. 13, 1—9), на Нижньому Дунаї (Вагпеа, 1966, с. 251—259, рис. 12, 13).

Досить численний другий тип пенківської кераміки становлять профільовані ліпні опуклобокі неорнаментовані кулясті горщики з розширеністю на середині висоти (рис. 9, II), у яких більш

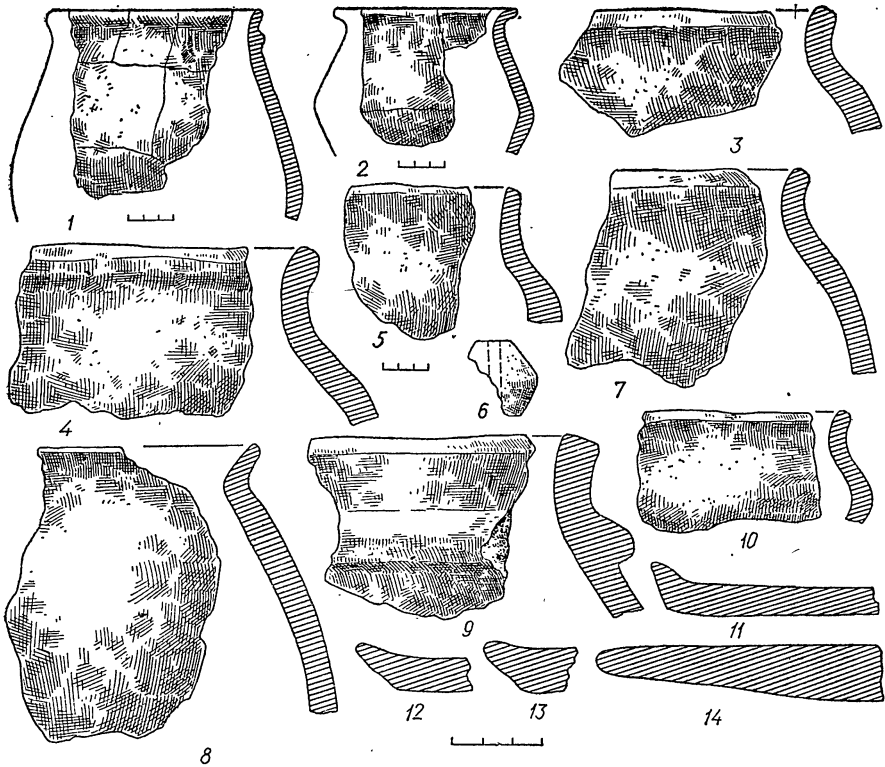

Рис. 18. Зразки кераміки пеньківського типу з Деревки (1—14).

що зараховуються до третього типу пеньківського посуду, який нічим не відрізняється від корчакської кераміки, поширеної на Волині (Руєанова, 1973, с. 60, табл. 8, 7, 17, 18 та ін.), та празької з Центральної Європи (Bogkovský, 1939, с. 97—108).

Четвертий тип пеньківської кераміки складають горщики з опуклим тулубом та відігнутими назовні вінцями. Діаметр вінця у них майже рівний діаметру дна (рис. 9. IV). Подібні посудини виявлено в Молочарні (рис. 10, 4), Деревці (рис. 18, 1) та на могильнику № 1 з Великої Андрусівки (рис. 26, 9). Відомі вони й в Південному Побужжі (Хавлюк, 1963, с. 328, рис. 9, 5).

На пам'ятках пеньківської групи присутні посудини тюльпановидної форми без плечиків і шийки (рис. 9. V), які зараховано до п'ятого типу кераміки. Їх виявлено на поселеннях Молочарня і в ранніх комплексах з Лугу I (рис. 11, 1) і Лугу II, в Жовніні (рис. 22, 13). Аналогічні керамічні форми найчастіше трапляються серед посуду

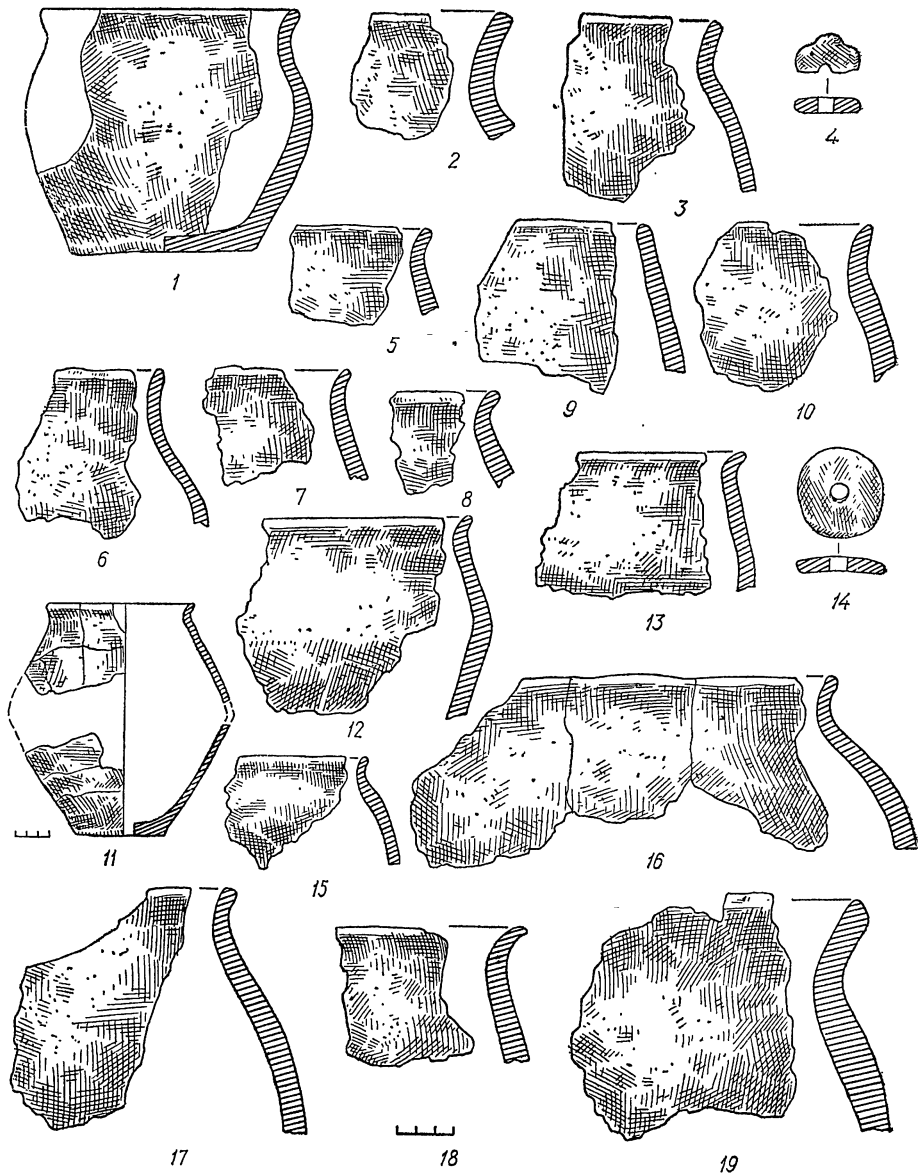

Рис. 19. Зразки кераміки пеньківського типу з Вільховчика (1—19).

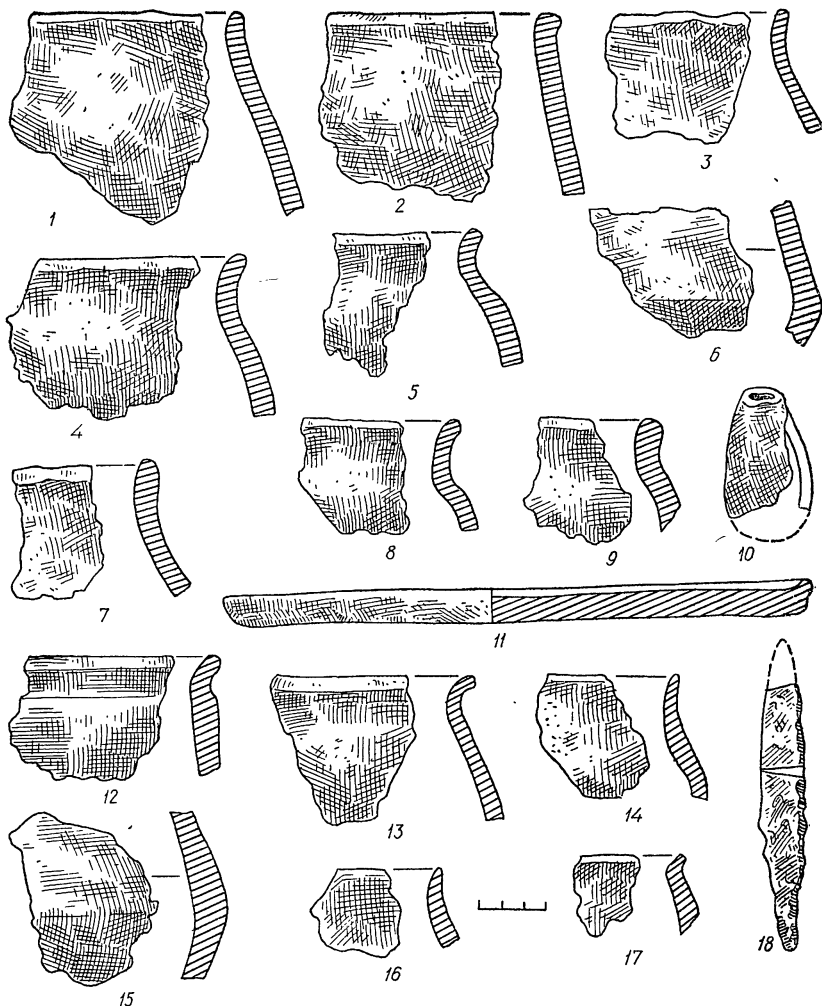

Рис. 20. Зразки знахідок з Гути-Михайлівської (1—18).

колочинських пам'яток верхнього Подніпров'я, визначаючи обличчя даної групи старожитностей (Сымонович, 1963, с. 128, рис. 23, 1—6).

У незначній кількості до комплексу пеньківської кераміки входять миски (рис. 9, VI), що складають шостий тип посуду. Зустрічається кілька підтипів таких виробів, діаметр вінець яких завжди більший від висоти посудини. До першого підтипу належать біконічні миски

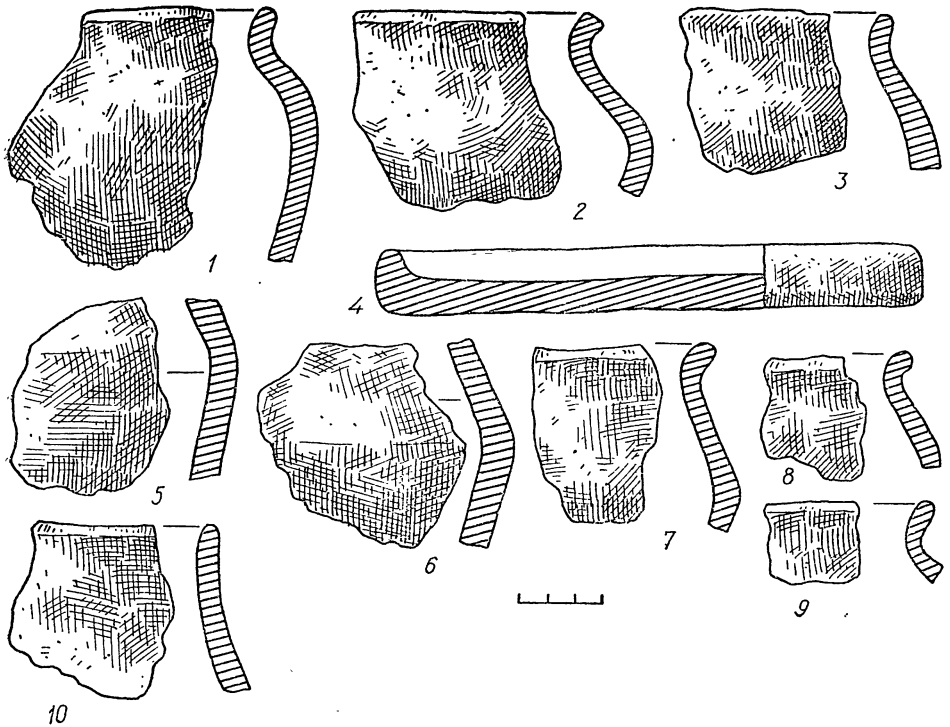

Рис. 21. Зразки кераміки з Григорівки (1, 3, 5, 6), Халеп'я (2, 4), Корсунь-Шевченківського (7, 8), Мисайлівки (9, 10).

з ребром на середині висоти та прямими, невиділеними, потоншеними до краю вінцями (рис. 9, VI, 1). Другий підтип — це вироби такої ж форми з відігнутими назовні, округленими вінцями (рис. 9, VI, 2). Третій підтип на відміну від другого має ребро на верхній третині висоти посудини (рис. 9, VI, 3). Підтип четвертий характеризується округлим, максимально розширеним на середині висоти тулубом та відігнутим назовні заокругленим вінцем (рис. 9, VI, 4). П'ятий підтип обіймає циліндричні миски, в яких циліндрична верхня і конічна нижня частини з прямими невиділеними вінцями (рис. 9, VI, 5), а шостий — вироби такої ж форми з відігнутим назовні, заокругленим вінцем (рис. 9, VI, 6). На досліджуваній території такі вироби знайдено на Лузі I (рис. 12, 3; 13, 13; 14, 7), у Великій Андрусівці (рис. 26, 4, 7, 10), Ігрені (Підкова) (рис. 24, 11), Сурській Заборі (рис. 16, 1, 10) та ін. Майже усі форми перерахованих мисок виявлені на пенківських пам'ятках Молдавії (Рикман, Рафалович, Хынку, 1972, с. 96, рис. 17, 1—6).

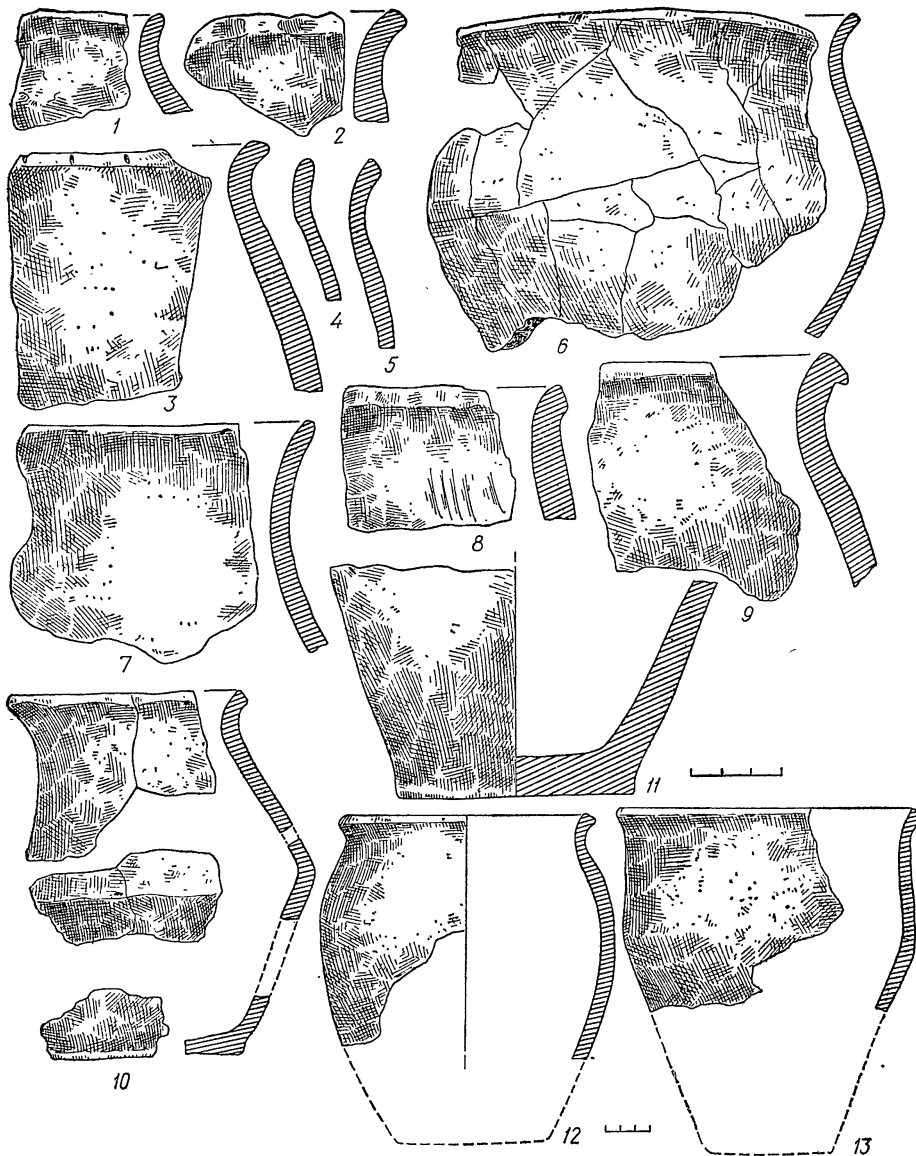

Рис. 22. Зразки кераміки з України (1), Новоселиці (2—5), Крутьків (6, 7), Ошиток (8, 11), Мойсінців (9), Радущківки (10), Жовнина (12, 13).

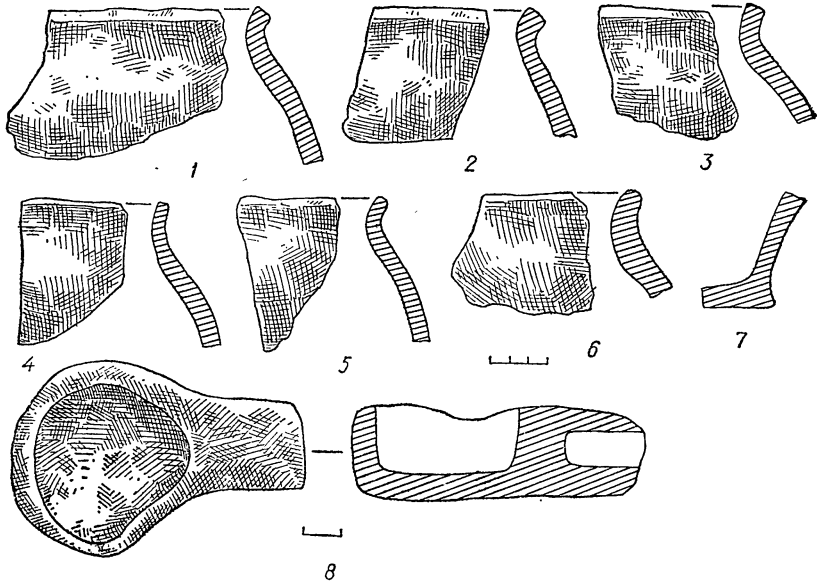

Рис. 23. Зразки кераміки з Домантово (1—8).

Плоскі диски, що трапляються серед пеньківської кераміки, зарековані до сьомого типу керамік. Бувають плоскі вироби без закраїнки (рис. 9, VII, 1), які складають перший підтип таких виробів, та з закраїною (рис. 9, VII, 2) — другого підтипу. Диски знайдено в Молочарні (рис. 10, 15), Будищах (рис. 16, 16), Гуті-Михайлівській (рис. 20, 11), Лузі I (рис. 11, 7; 13, 15, 16; 14, 9; 15, 7), Деревці (рис. 18, 11—14) тощо.

Ліпна пеньківська кераміка виготовлялася способом стрічкового горизонтального наліпу, в глиняному тісті переважає пісок та жорства, інколи трапляється шамот та вкраплення слюди. Поверхня посудин оброблена відносно ретельно, інколи з слідами згладжування. Зустрічаються вертикальні, горизонтальні та навскісні бороздки, які утворилися внаслідок згладжування поверхні виробів. Дно переважно масивне з закраїною або без неї по краю овала.

Серед пеньківського набору посуду трапляються також фрагменти сіро-лощеної кераміки черняхівського гатунку. Її, зокрема, виявлено на поселенні Молочарня та Гута-Михайлівська (рис. 20, 12). На поселенні в с. Будище досить часті й сіро-лошені вироби пастирського типу (рис. 16, 14). Співвідношення різних типів пеньківської кераміки ілюструє таблиця 1.

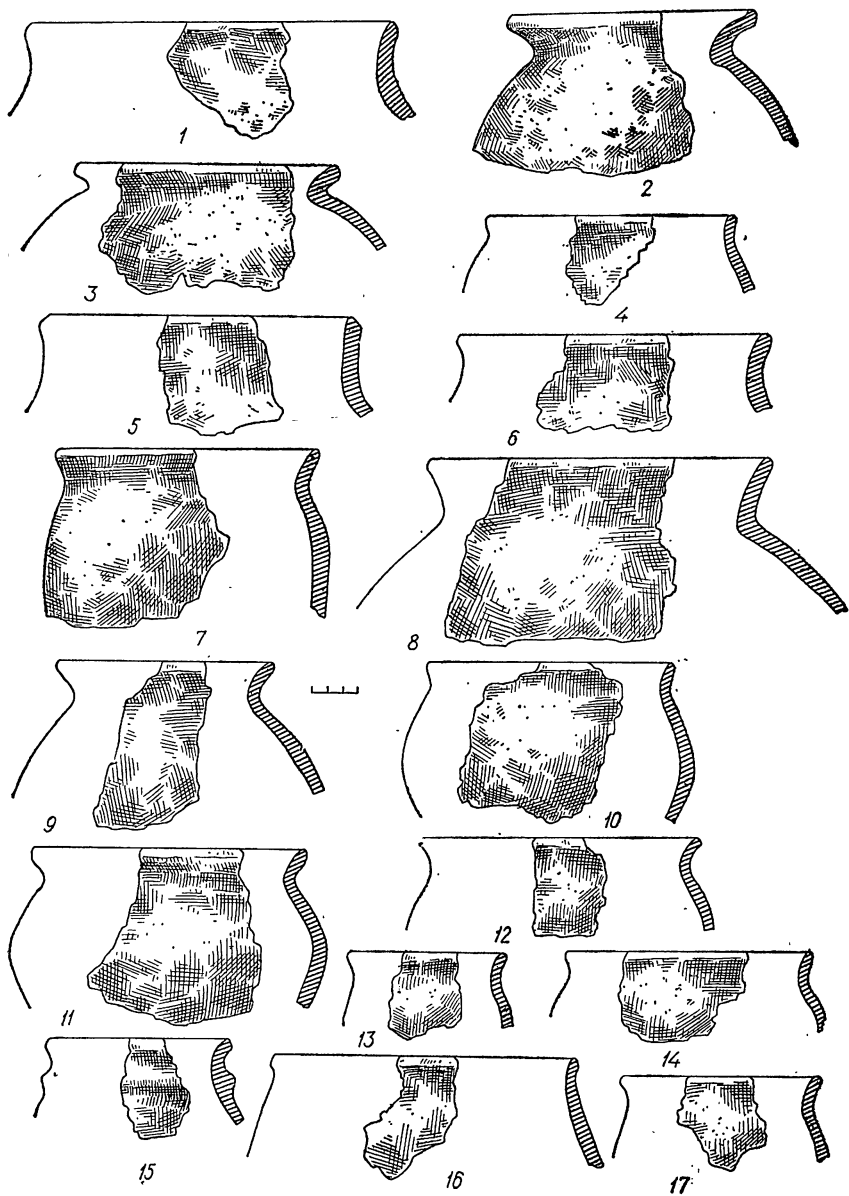

Рис. 24. Зразки кераміки з Ігрень (Підкова) (1—17).

Таблиця 1. Типологічний склад керамічних комплексів пеньківського етапу *

Пам'ятки	Комплекси	Черняхівська кераміка	I			II	III	IV	V	VI						VII			
			1	2	3					1	2	3	4	5	6	1	2		
Молочарня	Житло № 1			+		+												+	
	» № 2			+		+													
	» № 3		+	+		+		+										+	
	» № 4		+			+			+					+				+	
Луг I	Житло № 2		+	+		+	+		+									+	
	» № 12					+												+	
	» № 13			+								+	+						
	» № 18					+	+											+	
» № 19		+	+	+		+											+	+	
Луг II	Житло № 13						+												
Сурська Забора	Житло № 1			+		+													
	» № 2			+		+						+		+					
Хрещатик	Житло № 1		+		+	+	+												
	» № 2				+	+	+												
Домантове	Житло № 1			+		+													
Дереївка	Житло № 1		+	+		+		+					+					+	+
Гута-Михай- лівська	Житло № 1	+		+	+	+													+
	Яма № 1	+		+		+	+												
Вільховчик	Житло № 1				+	+													
	» № 2		+			+													
	» № 3			+		+													
	Скарб													+					
Ігрень (Під- кова)	Житло № 1					+	+												
	» № 2			+		+	+					+	+	+					
Будище	Житло № 1			+			+												
	» № 2		+				+					+							+

* Римськими цифрами позначені типи, арабськими — підтипи.

За формами та фактурою тіста сахнівська кераміка дещо відрізняється від пеньківської. Найчастіше трапляються побутові ліпні вироби з шершавою або горбкуватою поверхнею, з нерівномірним обпалом. Домішки в глиняному тісті буває шамот, жорства і пісок. На окремих денцях видно сліди підставки. Глиняна маса не відрізняється особливою щільністю.

Залежно від форми й профілювання серед посуду виділяється кілька типів. Провідне місце серед них посідають горщики першого типу (рис. 27, I). Вони різних пропорцій з найбільшою розширеністю тулуба у верхній частині або посередині посудини, найчастіше з відігнутими назовні вінцями, край яких часто прикрашений пальцевими защипами, вдавленнями та насічками.

Існує кілька підтипів такої кераміки. До першого відносяться горщики з добре вираженими плічками та відігнутими назовні заокругленими вінцями. Найбільше розширення тулуба припадає на верхню третину посудини. Нижня частина у формі перевернутого зрізаного конуса (рис. 27, I, 1).

Другий підтип характеризується зрізано-конічною нижньою частиною, яка різко переходить у високо поставлені круті плічки. Потоншені до краю вінця відігнуті назовні (рис. 27, I, 2).

Третій підтип цієї кераміки має відігнуті назовні вінця та наближений до форми кулі тулуб з розширеністю на середині висоти посудини (рис. 27, I, 3).

Четвертий підтип має кулеподібний тулуб з найбільшою розширеністю у верхній частині і вертикальні невисокі вінця (рис. 27, I, 4). Комплекси з такою керамікою виявлено на поселеннях Луг I (рис. 28, 1—6; 29, 1, 3—9; 30, 1—6; 31, 1—4; 32, 1—6, 8, 9), Луг II (рис. 33, 1—3, 5—8, 10, 11), Стецівка (рис. 34, 1—4), на Сахнівських селищах (рис. 35, 3, 4, 6—18, 21—28; 36, 2—7, 9) та ін. Аналогічні форми найбільш характерні для південно-західної групи східнослов'янських племен. Широко вони побутують і в Центральній Європі.

Другий тип сахнівського посуду складають біконічні горщики (рис. 27, II), кількість яких помітно зменшується порівняно з пеньківським керамічним набором.

Перший підтип складають вироби з ребром на середині висоти виробів та прямими невіділеними вінцями, під краєм яких буває наліпний валик (рис. 27, II, 1). Другий — таких же пропорцій, але у нього відігнуті назовні вінця, край іноді прикрашений пальцевими вдавленнями (рис. 27, II, 2). Такі посудини виявлено в сахнівських комплексах на

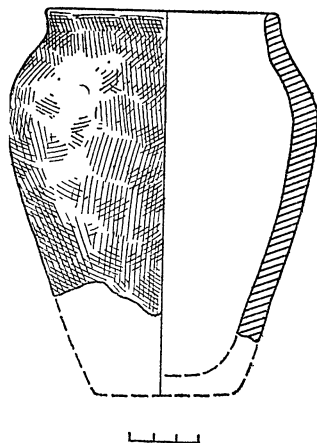

Рис. 25. Горщик з житла № 13 на Лузі II.

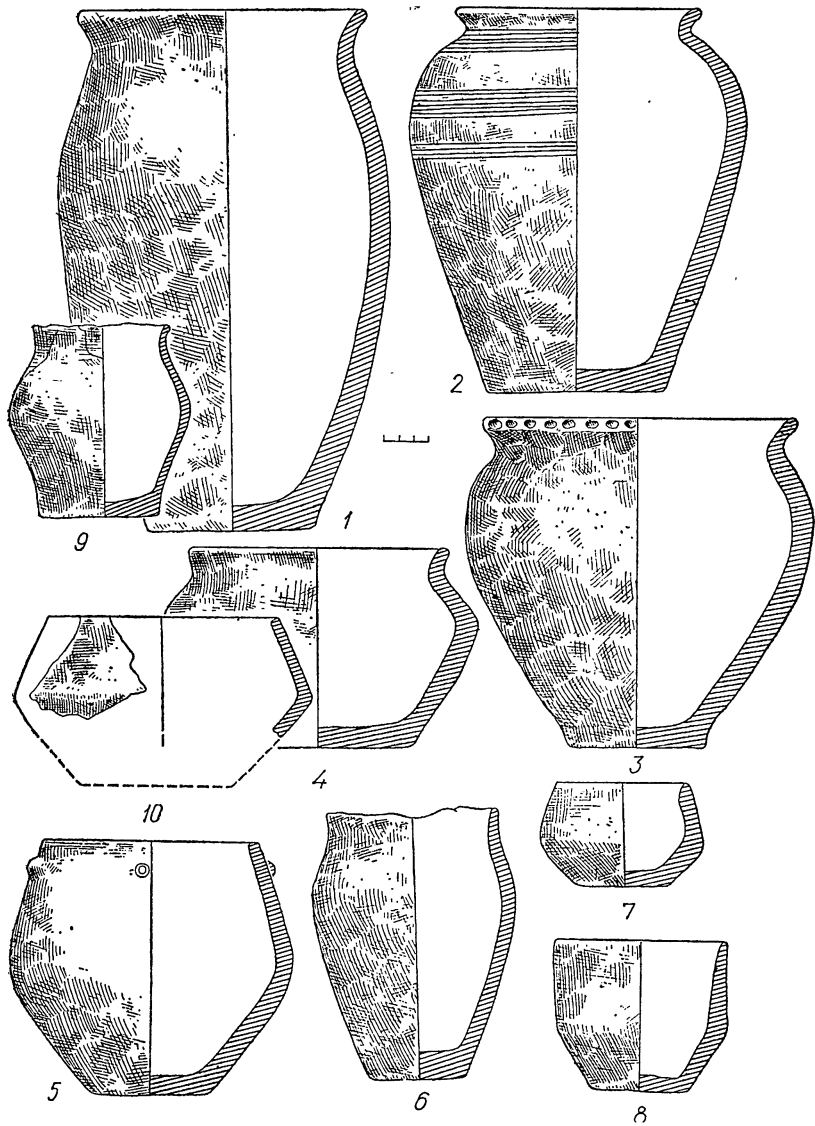

Рис. 26. Зразки кераміки з Великої Андрусівки (1—3, 6, 9, 10 — могильник № 1; 4, 7, 8 — могильник № 3; 5 — могильник № 4).

Лузі I (рис. 28, 7; 29, 2; 32, 7, 10) та в інших містах Середнього Придніпров'я.

Зустрічаються також циліндроконічні горщики струнких пропорцій без плічок і шийки та відігнутими назовні вінцями, які складають третій тип сахнівської кераміки (рис. 27, III). Тулуб у них звужений до плоского дна. Аналогічні посудини знайдено на Сахнівському поселенні, в улоговині між горами Дівцею і Дегтярною (рис. 35, 2).

Четвертий тип побутового посуду сахнівської групи складають сковорідки (рис. 27, IV), висота бортиків яких досягає 3—4 см. Край часто прикрашений пальцевими вдавленнями та заціпами. В незначній кількості сахнівський керамічний комплекс включає кружальні, сіро-лощені фрагменти салтівського гатунку, фрагменти глиняних котлів та внутрішніх ручок від них (рис. 33, 4, 9, 12). Співставлення типів сахнівського посуду наведено у таблиці 2.

Набір посуду культурно-хронологічної групи Луки-Райковецької близький до кераміки сахнівського типу. Від останнього він в основному відрізняється наявністю горщиків, сформованих на повільному гончарському крузі, які рясно орнаментовані по тулубу горизонтальними лініями, хвилями, край вінець часто прикрашений пальцевими заціпами та насічками. Такі вироби мають крупні домішки шамоту й жорстви в тісті, які, виступаючи з стінок, створюють їм горбкувату поверхню.

В керамічному комплексі групи Луки-Райковецької ліпні горщики у кількісному відношенні переважають над сформованими на ручному крузі. Серед них до першого типу віднесено опуклобокі горщики з добре вираженими, часто прикрашеними заціпами вінцями (рис. 37, I). Нами виділено два підтипи такої кераміки. До першого відноситься виріб з перевернутою зрізано-конусовидною нижньою частиною, яка на третині висоти переходить в круті плечики. Заокруглені вінця виробів відігнуті назовні (рис. 37, I, 1).

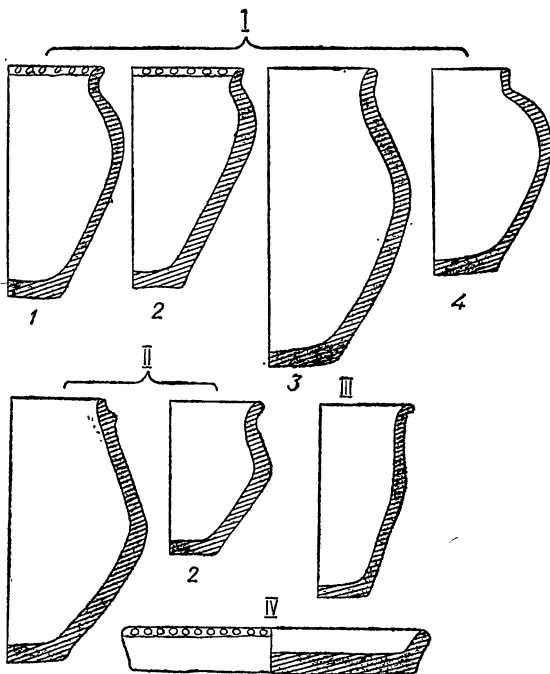

Рис. 27. Основні типи (позначено римськими цифрами) і підтипи (позначено арабськими цифрами) сахнівського посуду.

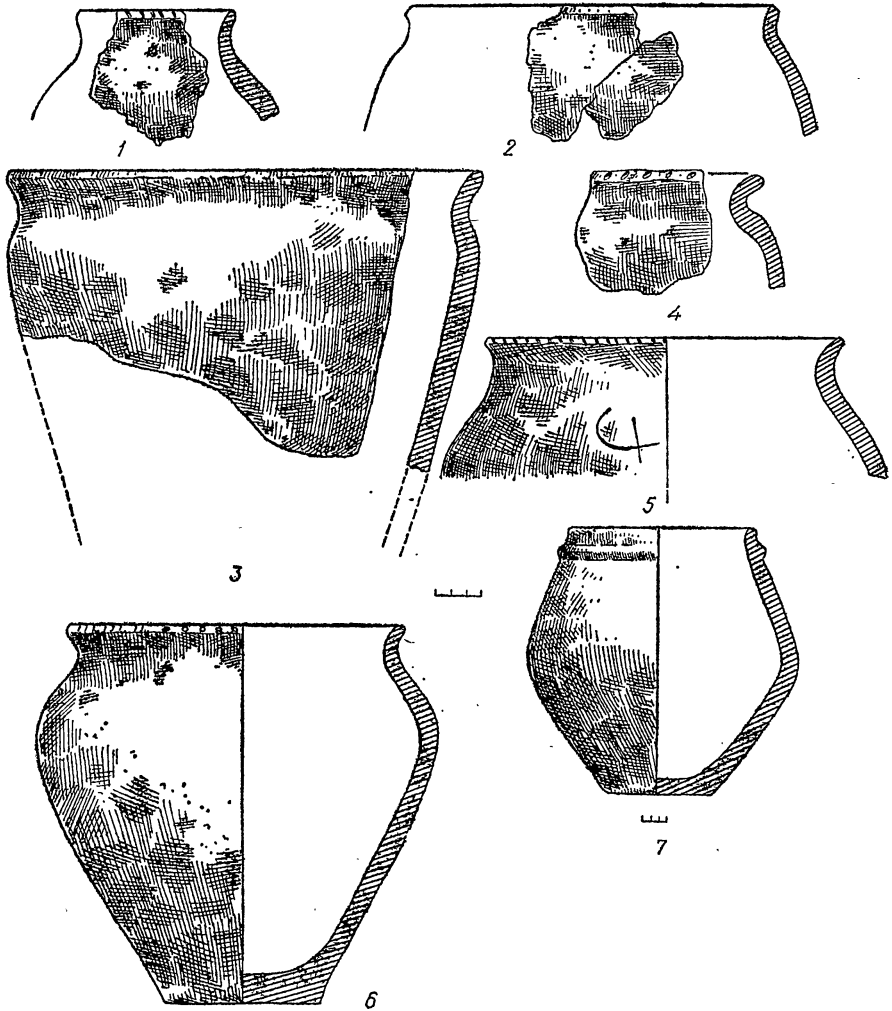

Рис. 28. Зразки кераміки сахнівського типу жител № 1 (1, 2), № 3 (3—5), № 5 (6, 7) на Лузі I.

Другий підтип характеризується майже усіма ознаками першого підтипу, але у нього на верхній третині намічається нечітке ребро. Плечики більш круті (рис. 37, I, 2).

Комплекси з керамікою першого типу виявлено на багатьох гам'ятках Середнього Придніпров'я (рис. 38, 3—5; 7—9; 39, 1, 2, 4, 5, 7—10; 40, 1, 2, 4, 5, 7, 8; 41, 1, 3—8; 42, 1—5, 8, 9, 11, 12; 43, 2, 3, 6, 7).

Таблиця 2. Типологічний склад керамічних комплексів сахнівського етапу*

Пам'ятки	Комплекси	Салтівська	I				II		III	IV
			1	2	3	4	1	2		
Луг I	Житло № 1	+	+			+				
	» № 3				+	+				
	» № 5				+	+	+			
	» № 6			+		+		+		
	» № 7			+		+		+		
	» № 9			+		+				
» № 21		+			+	+		+		
Луг II	Житло № 7		+	+		+				
	» № 9	+	+			+				
Стецівка	Житло № 10	+	+			+				
	» № 11		+		+					
Сахнівка	Житло № 5		+	+		+		+	+	
	» № 6		+			+			+	
	» № 8		+	+					+	
	» № 9		+	+					+	
	» № 10		+	+					+	
	» № 13		+							
	» № 14		+						+	

* Римськими цифрами позначені типи, арабськими — підтипи.

Таблиця 3. Типологічний склад керамічних комплексів етапу Луки-Райковецької*

Пам'ятки	Комплекси	Салтівська	I		II	III			IV
			1	2		1	2	3	
Луг I	Житло № 4	+	+	+		+		+	
	» № 11		+					+	+
	» № 16		+			+			+
	» № 17		+	+			+		
	» № 20		+	+		+			+
	» № 25		+	+		+			
	» № 26		+	+			+	+	
	» № 27		+						+
	» № 29		+				+		+
	» № 30		+				+	+	
Луг II	Житло № 1	+	+			+			+
	» № 2	+	+	+		+			
	» № 3		+		+	+			
	» № 4		+			+		+	
	» № 11		+	+		+			+

* Римськими цифрами позначені типи, арабськими — підтипи.

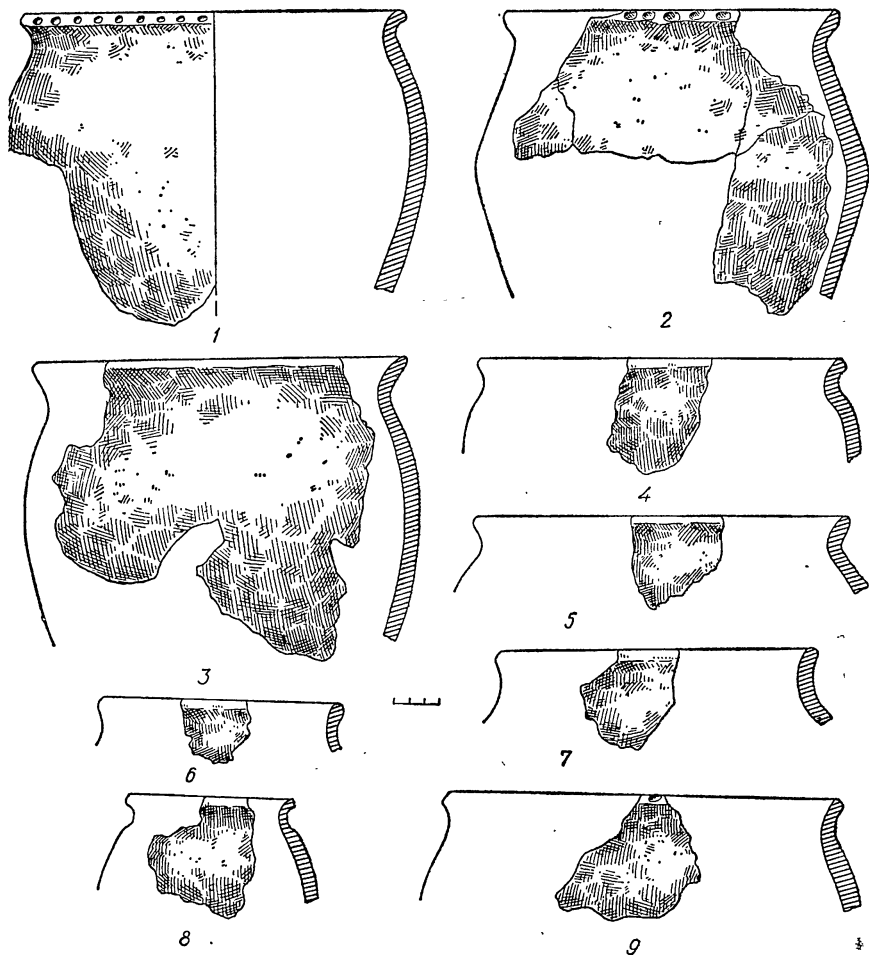

Рис. 29. Зразки кераміки сахнівського типу з житла № 6 на Лузі I (1—9).

Другий тип посуду типу Луки-Райковецької репрезентований ліпними посудинами струнких пропорцій із звуженим до плоского дна тулубом та конічною верхньою частиною. У цих горщиків відсутні плечики і шийка, а вінця відігнуті назовні (рис. 37, II). Таку посудину виявлено в житлі № 3 на поселенні Макарів Острів (Линка, Шовкопляс, 1963, с. 237, рис. 2, 12).

Серед примітивно-кружального посуду етапу Луки-Райковецької найчастіше трапляються горщики різноманітних пропорцій з опуклим

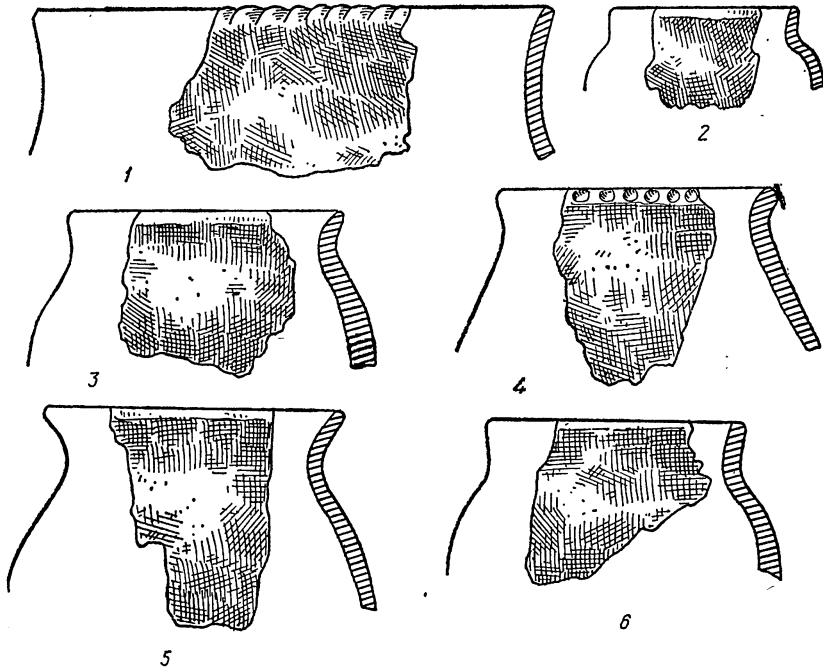

Рис. 30. Зразки кераміки сахнівського типу з житла № 7 на Лузі I (1—6).

тулубом у верхній частині або менш вираженими плічками і шийкою та відігнутим назвнн вiнцями, якi вiднесено до третього типу кераміки (рис. 37, III).

До першого пiдтипу таких посудин належать вироби з опуклим, найбільш розширеним на верхній третині висоти тулубом, добре вираженими плечиками та вiдiгнутими вiнцями. Тулуб звужений до плоского дна (рис. 37, III, 1). До другого пiдтипу належать горщики з звуженою нижньою частиною, яка зверху переходить в круті плічки. Вiнця вiдiгнуті назвнн (рис. 37, III, 2). Третій пiдтип характеризується кулеподiбним тулубом з найбільшою розширенiстю у верхній частині і ледь вiдiгнутими назвнн, майже вертикальними вiнцями (рис. 37, III, 3).

На території Середнього Приднiпров'я таку кераміку виявлено у пiзніх комплексах на Лузі I (рис. 38, 1, 2, 6; 39, 3, 6; 40, 3; 41, 9; 42, 6, 7; 43, 1, 9, 10), Лузі II, Макаровому Острові, Стецівці та ін. Примітивно-кружальні горщики з Середнього Приднiпров'я близькі до слов'янського посуду Луки-Райковецької, що вiдзначив ще Д. Т. Березовець (Березовець, 1963, с. 186).

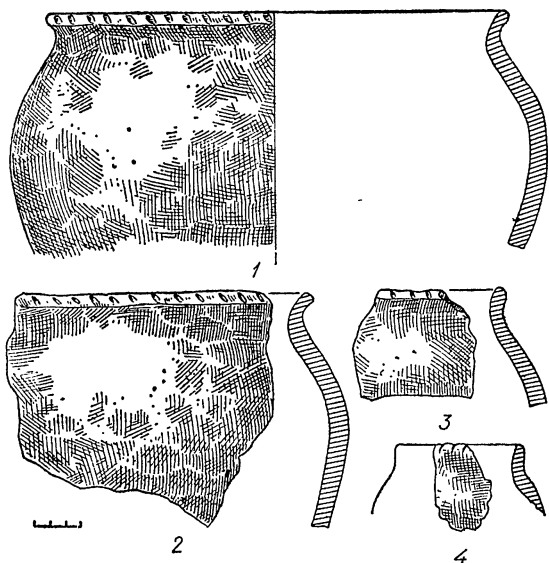

Рис. 31. Зразки кераміки сахнівського типу з житла № 9 на Лузі I (1—4).

глиняному тісті яких є багато шамоту (рис. 43, 10). Глиняна маса не відрізняється великою щільністю. Поверхня таких посудин густо прикрашена горизонтальними та хвилястими лініями.

Типи посуду етапу Луки-Райковецької співставлено у кореляційній таблиці 3.

Поміж пізнього керамічного комплексу південного масиву зустрічаються й інші форми. Це горщики з покатыми плічками й відігнутими вінцями, під якими буває горизонтальний виступ, імітуючий наліпний валик. На тулубі таких виробів зустрічається «гусеничний» орнамент (рис. 42, 10). Мабуть, як анахронізм у керамічному виробництві слід сприймати наявність у пізньому житлі № 29 на поселенні Луг I примітивно-кружального горщика біконічної форми, прикрашеного по тулубу лінійним та хвилястим орнаментом (рис. 43, 8).

Серед кераміки окрему групу складають привізні ранньосередньовічні світлоглиняні дворучні амфори з вузьким горлом, рифленим тулубом та округлим дном. Цілі екземпляри таких виробів виявлено у Вишгороді (рис. 44, 9), Києві (гора Киселівка, Поділ) (рис. 44, 7, 8), Світильному, а їх фрагменти відомі майже на всіх поселеннях, які розкопувалися на широких площах (рис. 16, 15). Ці амфори північно-причорноморського походження, на думку спеціалістів, виготовлялися вони в середньовічному Херсонесі (Якобсон, 1951, с. 327). Наявність їх на

Досить поширені на пам'ятках типу Луки-Райковецької й ліпні сковорідки з високими бортиками, які складають четвертий тип кераміки (рис. 37, IV). На дні двох сковорідок з Макарового Острова прокреслені хрести (Линка, Шовкопляс, 1963, с. 235, рис. 2, 7, 8).

До складу керамічних комплексів Луки-Райковецької, поширеної в південних районах Середнього Придніпров'я, входять високоякісні фрагменти кружальних посудин салтівського кола. Можливо, що з салтівською культурою слід пов'язувати й примітивно кружальні горщики опуклобоких форм, з відігнутими вінцями та чітко вираженими плічками й шийкою, в

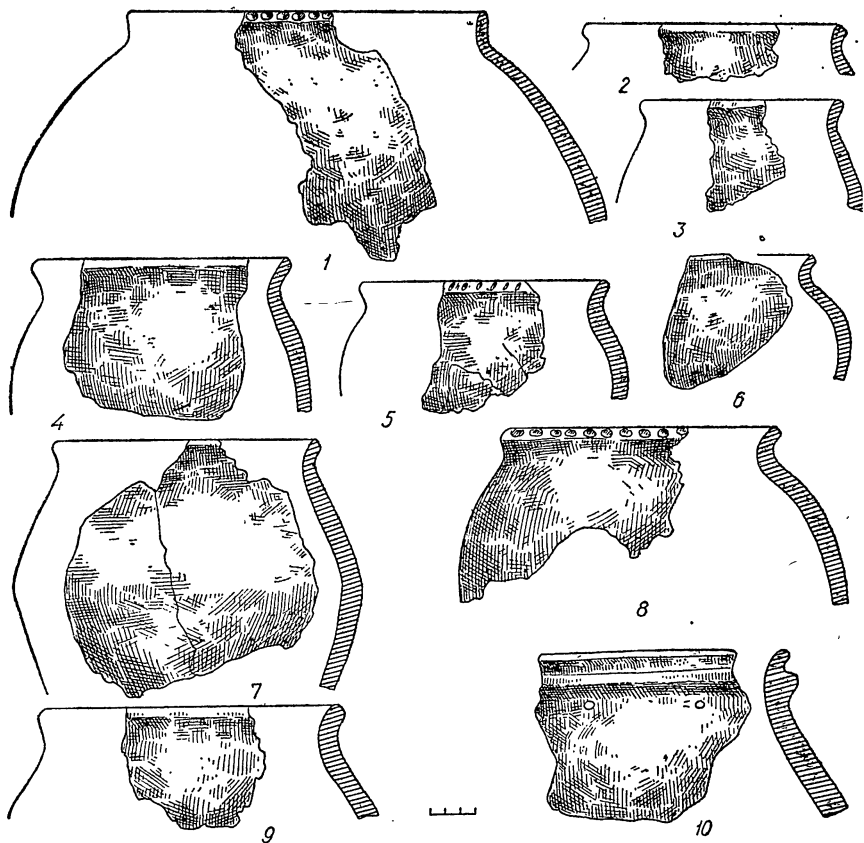

Рис. 32. Зразки кераміки сахнівського типу з житла № 21 на Лузі I (1—10).

слов'янських пам'яток Середнього Придніпров'я свідчить про існування контактів між слов'янами другої половини I тисячоліття н. е. з ранньосередньовічними містами Північного Причорномор'я. Водною артерією, по якій могли здійснюватися торговельні відносини між населенням цих двох районів, був Дніпро.

Стосунки слов'ян Придніпров'я з розвиненими цивілізаціями ранньосередньовічного часу засвідчують і знахідки візантійських монет з гори Киселівки — три візантійських фоліси імператора Анастасія I (430—518 рр.), Юстиніана I (483—565 рр.). Візантійські монети знайдено також на Подолі у Києві, а сасанідські диргеми — при дослідженні городища біля с. Зарубинець.

На ранньосередньовічних пам'ятках асортимент керамічних виробів не обмежувався лише побутовим посудом. Серед виробів з глини

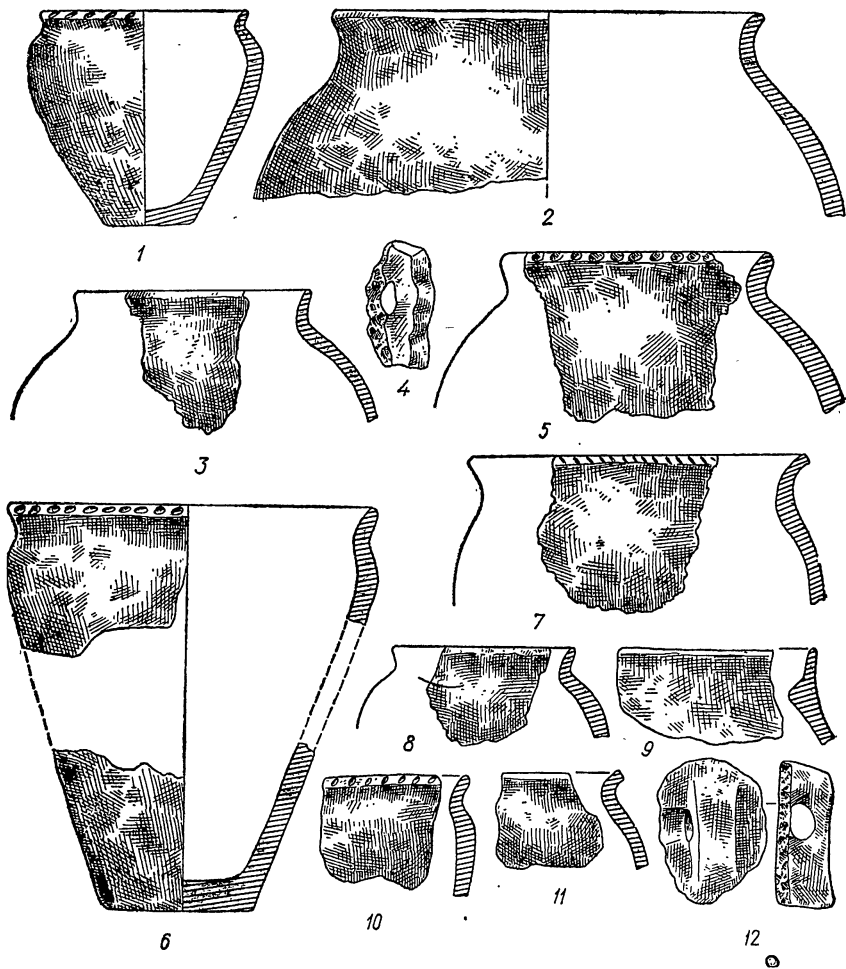

Рис. 33. Зразки кераміки сахнівського типу з житла № 7 на Лузі II (1—12).

зустрічаються також жаровні (рис. 36, 8), прясла (рис. 18, 6; 19, 4, 14), грузила, тигельки (рис. 20, 10; 23, 8), лячки та ін., які пов'язуються з тією чи іншою діяльністю людини. Жаровні, які встановлювалися на печах, служили, мабуть, для просушування зерна. Найбільше їх виявлено на поселеннях сахнівського етапу, зокрема на поселенні в с. Сахнівка (улоговина між горами Дівцею і Дегтярною), Каневі та ін. Жаровні були прямокутними або квадратними, за формою вони повторювали плани печей, з бортиками висотою близько 10 см. Інколи

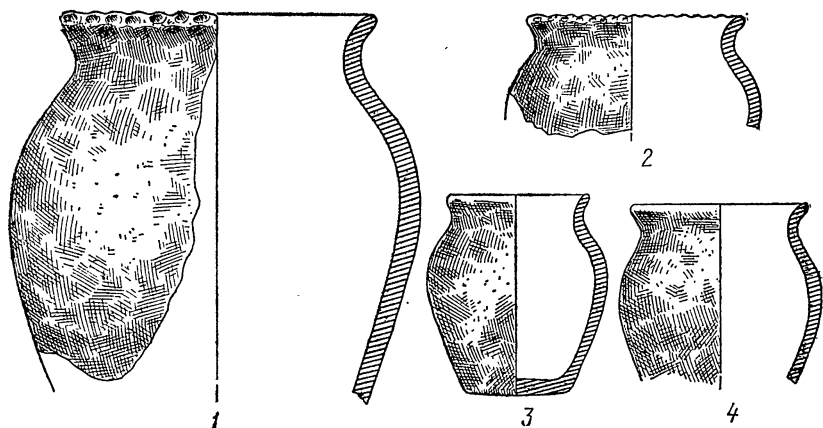

Рис. 24. Зразки кераміки сахнівського типу з житла № 11 на Стецівці (1—4).

край бортика прикрашався пальцевими вдавленнями або заціпами. Пальцеві вдавлення зустрічаються і на стінках виробів. Тісто, з якого виготовлялися жаровні, не щільне, серед домішок у великій кількості присутня половина, часті також зерна злаків.

Керамічні прясла від веретена постійно зустрічаються при розкопках ранньосередньовічних поселень. Вони виготовлялися з щільного тіста, поверхня часто має лошіння. На слов'янських пам'ятках переважають біконічні вироби висотою 0,8—1,5 см, діаметром 1,5—2,5 см. Інколи на поверхні зустрічається орнамент у вигляді прокреслених знаків, наколів, сіточок тощо. Найбільше орнаментованих прясел походить з поселення Луг I (Березовець, 1963, с. 168, рис. 13, 1—6). Досить часті й плоскі прясла, що виготовлялися із стінок посуду.

З бронзолivarною справою пов'язані глиняні тигельки та ллячки, які виявлено на поселеннях Гута-Михайлівська, Домантове та ін. Тигельки невеликі за розмірами, яйцевидної форми з отвором у верхній частині. Округлі ллячки мають порожнисту ніжку для насаджування на рукоятку. В тісті цих виробів багато піску.

Ковальські вироби з чорних металів представлені зняряддями сільськогосподарського виробництва, предметами озброєння, побутовими предметами та ін.

Серед сільськогосподарського інвентаря виділяються наральники, серпи, мотички, коси-горбуші. Наральники з Сахнівки (рис. 45, 1) та Макарового Острова (рис. 45, 3) досконалі за формою. У них вузькі втулки та широкі трикутні симетричні леза, які дещо вигнуті вперед. На наральнику із Сахнівки по краю леза з тильної сторони була наварена стрічка заліза.

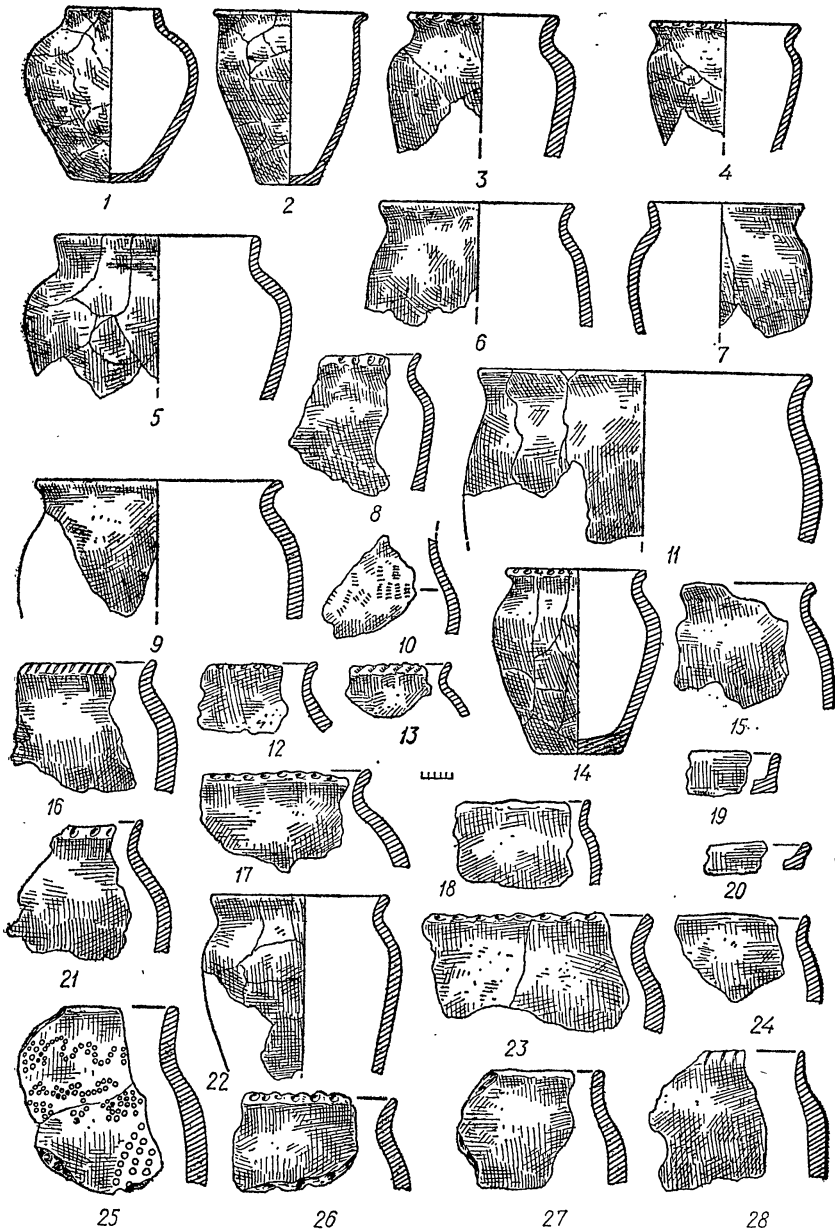

Рис. 35. Зразки кераміки сахнівського типу з улоговини між горами Дівичюю і Дегтярною (с. Сахнівка) (1—28).

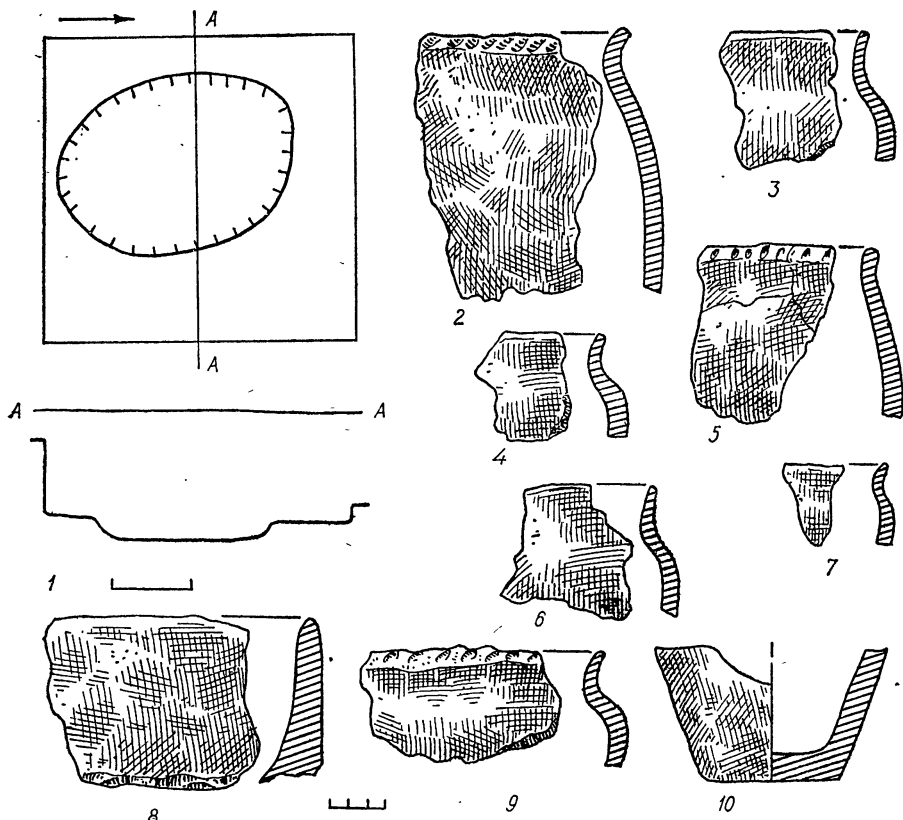

Рис. 36. План та переріз господарської ями (1) та кераміка сахнівського типу з Пасічкового схилу (с. Сахнівка) (2—10).

Більшість серпів другої половини I тисячоліття н. е. з території Середнього Придніпров'я за формою та розмірами наближається до сучасних. У них найбільший вигин біля черенкової ручки, довжина буває від 23 до 30 см. П'ять таких серпів було серед речей скарбу з Макарового Острова (рис. 45, 5, 10) і по одному виявлено на поселеннях у Сахнівці (рис. 45, 8), Стецівці (Петров, 1963, с. 221, рис. 6, 6) і Каневі (Мезенцева, 1965, с. 66). Серед скарбу з Макарового Острова (Березовець, 1963, с. 183, рис. 20, 6), Ігрені (Підкова) (рис. 45, 4) та Великої Андрусівки (рис. 44, 1) знаходилися й примітивніші серпи з меншим вигином леза та з невеликим гачком або кільцем на кінці замість черешкової ручки.

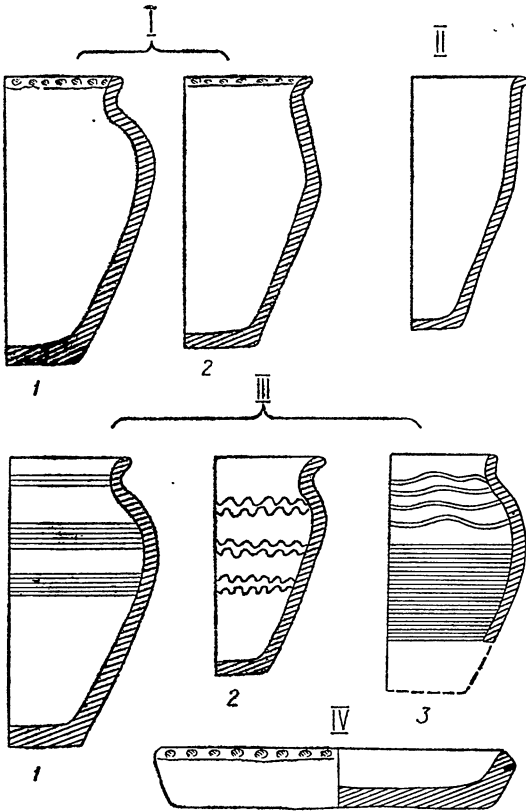

Рис. 37. Основні типи (позначено римськими цифрами) і підтипи (позначено арабськими цифрами) посуду етапу Луки-Райковецької.

на Канівському поселенні (Мезенцева, 1965, с. 101, рис. 53, 1, 2, 4—6). Зустрічаються листовидні, ромбічні, двохшпінні стріли з втулковим та стержневидним черешками.

З деревообробною справою пов'язані сокири і тесла з Макарового Острова. Одна сокира клиновидної форми довжиною 18 см з вузьким лезом і отвором (рис. 45, 7), друга — широколеза довжиною 15,7 см з виступаючим квадратним обухом (рис. 45, 14). Подібна сокира була й на Стецівському поселенні (рис. 45, 6). Два тесла довжиною 20,2 і 21,5 см мали дугоподібну робочу поверхню (рис. 45, 12, 13).

Окрему категорію виробів із заліза складають побутові предмети. Найчастіше зустрічаються невеликі ножі довжиною 8—12 см з прямою спинкою і плоским черешком (рис. 20, 18). Їх виявлено майже на всіх

З Канівського поселення (рис. 45, 11) та поселення Луг I (Березовец, 1963, с. 162, рис. 10, 20) походять коси-горбуші, які мають вигляд трохи вигнутої широкої пластини довжиною до 30 см з виступом на кінці п'ятки для кріплення з дерев'яним руків'ям. У Каневі знайдено залізну мотичку-тесло довжиною близько 10 см, яка нагадує лопатку із загостреним внизу лезом. У верхній частині мотичка звужена, а краї загнуті так, що утворюють втулку для дерев'яного держака (Мезенцева, 1965, с. 65, рис. 32, 3).

На поселенні поблизу с. Волоське (Березовец, 1963, с. 196, рис. 24, 7), на Лузі II (Археологія Української РСР, т. 3, 1975, с. 104, рис. 22, 13) та в скарбі з Макарового Острова (Березовец, 1963, с. 183, рис. 20, 10—12) були наконечники списів. Усі вони однотипні — з листовидним вістрям та округлою втулкою довжиною від 21 до 25 см. Більшою різноманітністю форм відзначаються наконечники стріл, набір яких найкраще представлений

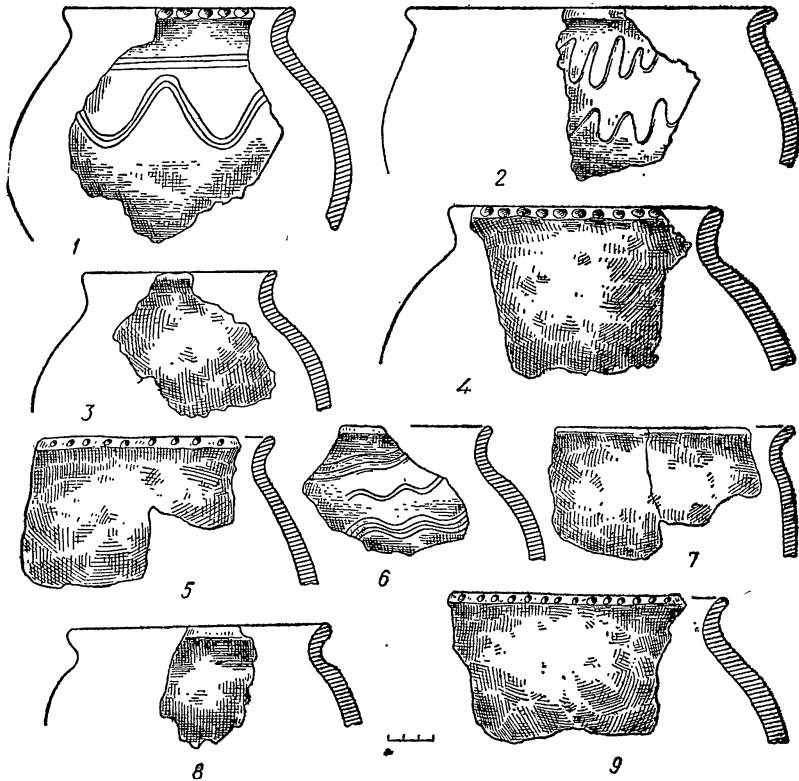

Рис. 38. Зразки кераміки етапу Луки-Райковецької з житла № 4 на Лузі I (1—9).

досліджуваних пам'яток. З загальної маси виділяється ніж з могильника поблизу с. Велика Андрусівка, лезо якого було прикрашене карбованим орнаментом (Березовець, 1969, с. 66, рис. 2, 1). На Лузі II знайдено ніж з ручкою у вигляді закрученого кільця (Березовець, 1963, с. 178, рис. 18, 1).

З інших залізних предметів на Лузі I були пружинні ножиці для стрижки овець (Березовець, 1963, с. 162, рис. 10, 17), а в інших місцях — кресала, ложкорізи, дужки від відер, шила, цвяхи (Мезенцева, 1965, с. 99, рис. 52, 1, 4—6; с. 101, рис. 5, 3, 8, 9; Березовець, 1963, с. 183, рис. 20, 5) та ін. На Лузі I виявлено невеличку наковальню довжиною 11 см (Березовець, 1963, с. 162, рис. 10, 16). Залізними були круглі пряжки з роз'єднаними кінцями з Канева (Мезенцева, 1965, с. 106, рис. 55, 1), Гончарихи (Кухаренко, 1963, с. 245, рис. 2, 4) і квадратні пряжки з Канева (Мезенцева, 1965, с. 106, рис. 55, 13, 23), з Ігреня (Підкова)

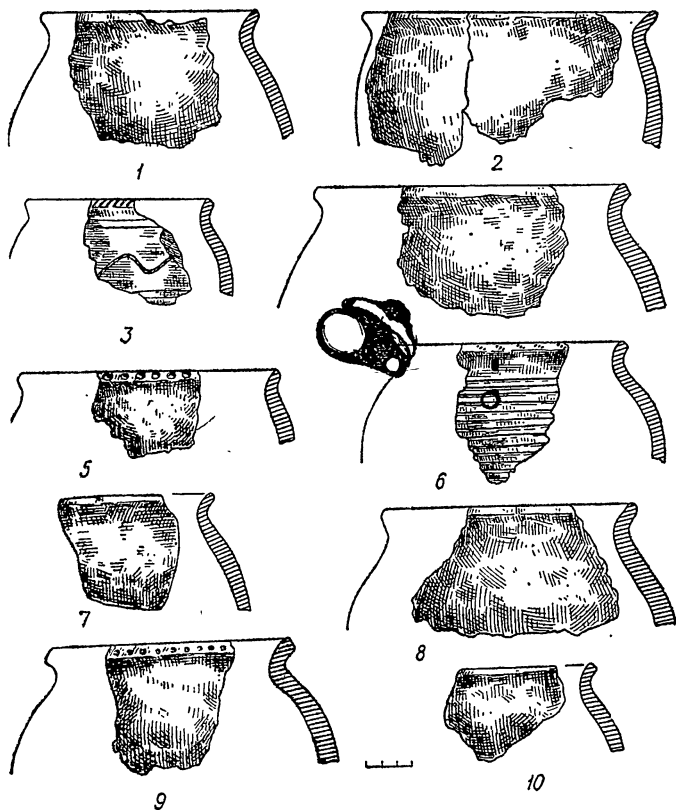

Рис. 39. Зразки кераміки етапу Луки-Райковецької з жител № 11 (1, 2) та № 16 (3—10) на Лузі I.

походять залізни риболовецькі гачки (рис. 45, 9, 16). Двома екземплярами представлені залізни фібули. Перша знайдена на Молочарні. Вона невеликих розмірів з широкою вигнутою спинкою і шарніром біля пружинної голки (Березовец, 1963, с. 152, рис. 4, 1). Друга — походить з Луга II, в неї широка спинка, але голка відсутня (рис. 44, 14).

На ранньосередньовічних слов'янських пам'ятках значно рідше зустрічаються вироби з кольорових металів, що, мабуть, пояснюється відсутністю в Східній Європі сировинної бази — покладів міді та олова. Місцеві ювеліри працювали на привізній сировині та переплавляли зіпсовані вироби з кольорових металів. Свідченням існування бронзоліварної справи у слов'ян Подніпров'я є знахідки тигельків та ллячок. Мабуть, житлом-майстернею була пенківська напівземлянка з Гути-Ми-

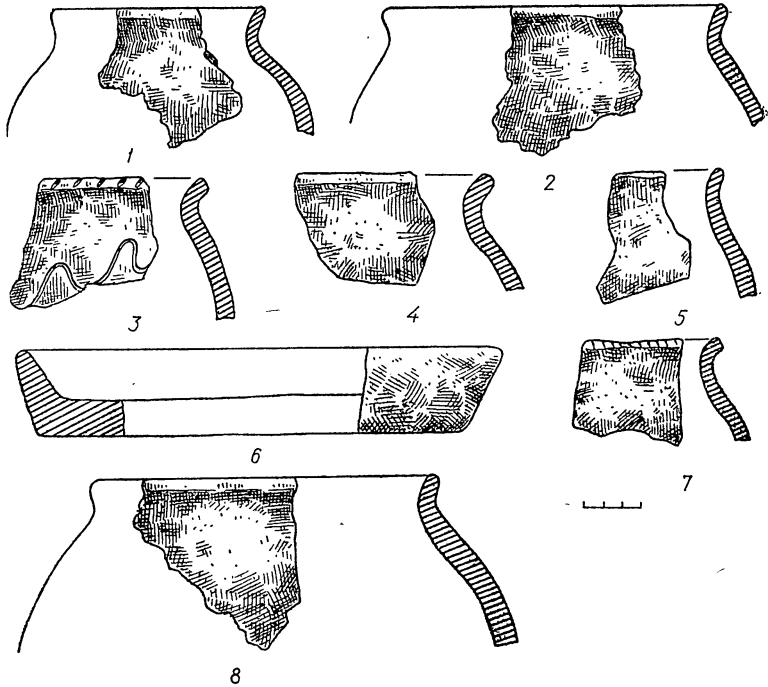

Рис. 40. Зразки кераміки етапу Луки-Райковецької з житла № 17 на Лузі I (1—8).

хайлівської, де знайдено тигель та простежено накипи бронзи на поверхні вогнища відкритого типу.

На пеньківських поселеннях зустрічаються пальчасті та зооантропоморфні фібули, наручні браслети, трапецевидні підвіски, які відносяться до жіночих прикрас, і предмети поясних наборів, що оздоблювали пояси дружинників. Так, у житлі, заглибленому в ґрунт, з відкритим вогнищем, у кутку з Сурської Забори крім пенківської кераміки (рис. 16, 1—10) знайдено пальчасту фібулу, трубку-пронизку, спіральне скроневе кільце, наконечник пояса та інші речі (рис. 46, 2, 6, 10, 11, 12). На о-ві Сурському, де знаходиться поселення та розчищене одне трупоспалення, біля поховання були дві трапецевидні підвіски, мідне спіральне кільце, мідна пронизка тощо (Бодянский, звіт за 1952 р., с. 59—62). Біконічний горщик, фрагменти ліпної кераміки, зооморфну та пальчасту фібулу з широкою спинкою, наконечник від пояса, трапецевидну підвіску, спіральне скроневе кільце, бронзові браслети з розширеними кінцями виявлено поблизу кількох вогнищ, досліджених на північному схилі о-ва Кизлевського (Бодянский, 1960, с. 276, рис. 4).

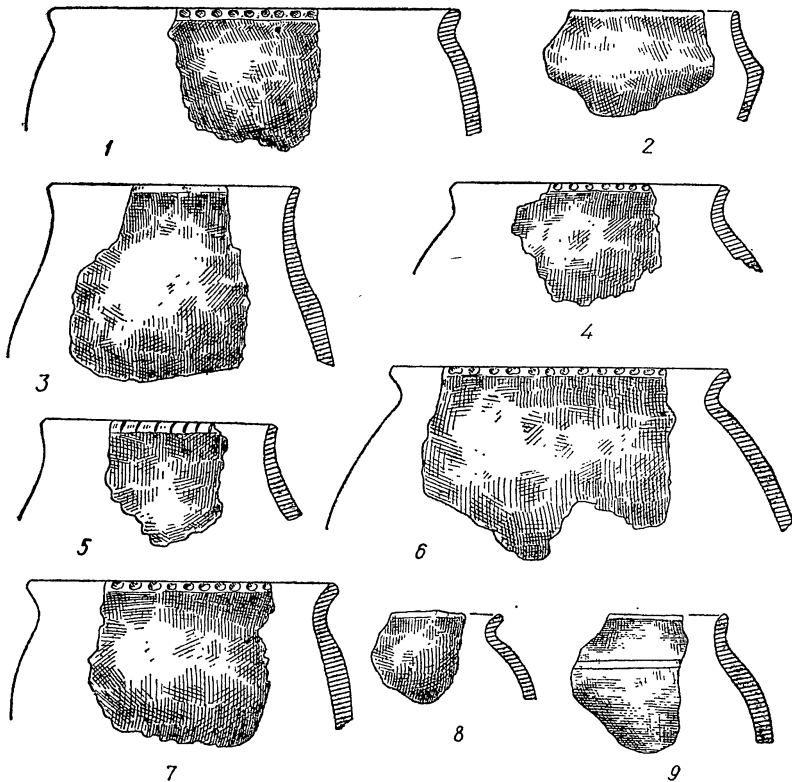

Рис. 41. Зразки кераміки етапу Луки-Райковецької з житла № 20 на Лузі I (1—9).

До пеньківських пам'яток можна віднести більшість поховань з могильників Андрусівка II, Андрусівка III (рис. 26, 4, 7, 8), Андрусівка IV (рис. 26, 5), де виявлено кераміку типу Молочарні. Крім того, на першому з них у похованні була рання бронзова пряжка (рис. 46, 9), а на третьому — зооморфна фібула (рис. 46, 13). Пеньківські риси мали деякі урни і приставки з могильника Андрусівка I (рис. 26, 9, 10). На селищі Коробівка крім ліпної кераміки зібрано значну колекцію металевих виробів (бронзові бляшки, мідну трубочку, бляшку від поясного набору та інше, рис. 46, 7), а на балці Звонецькій — трапецевидні підвіски, скроневу спіраль, поясний наконечник (рис. 46, 4, 8).

Пальчасті фібули, що знайдено у Верем'ї (рис. 47, 1), Дударях (рис. 47, 2), Черкасах (рис. 47, 6), на Княжій Горі (рис. 47, 5), у Чигирині (рис. 48) та в інших місцях, являли собою розетку, прикрашену пальцевими відростками, з довгою ніжкою. Інколи розетка замість

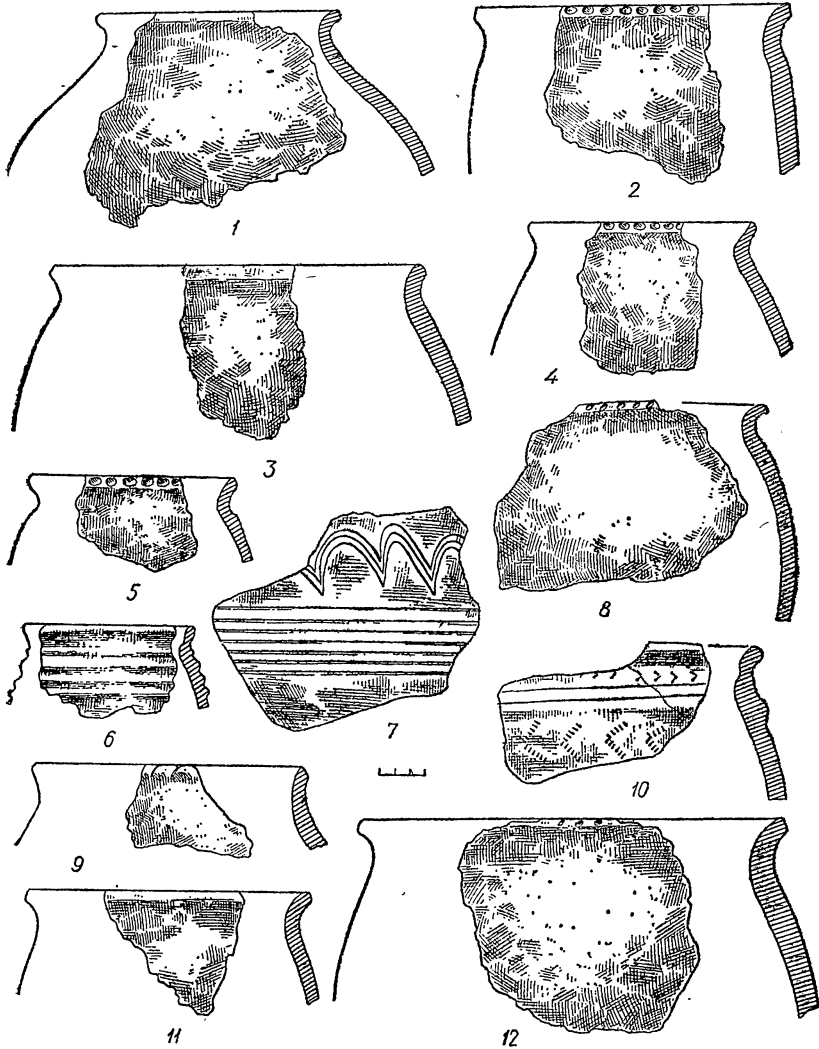

Рис. 42. Зразки кераміки етапу Луки-Райковецької з жител № 25 (1—5, 7, 8, 10) та № 26 (6, 9, 11, 12) на Лузі I.

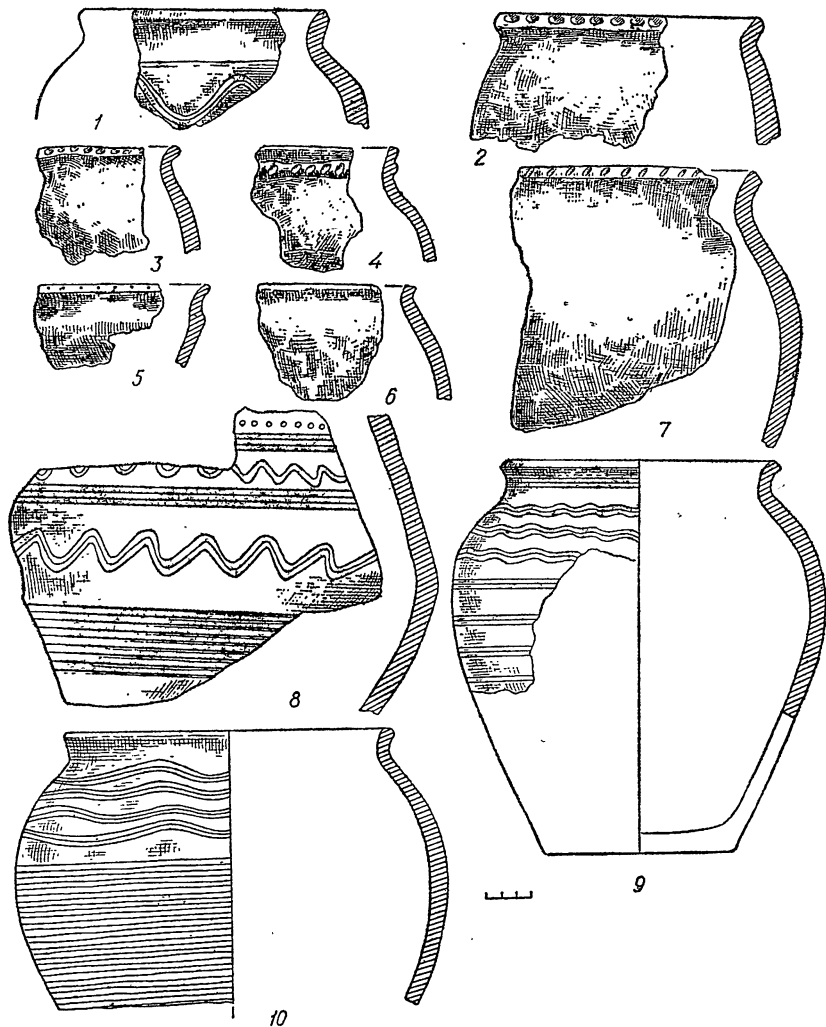

Рис. 43. Зразки кераміки етапу Луки-Райковецької з жител № 27 (1—3), № 29 (4—8) та № 30 (9, 10) на Лузі I.

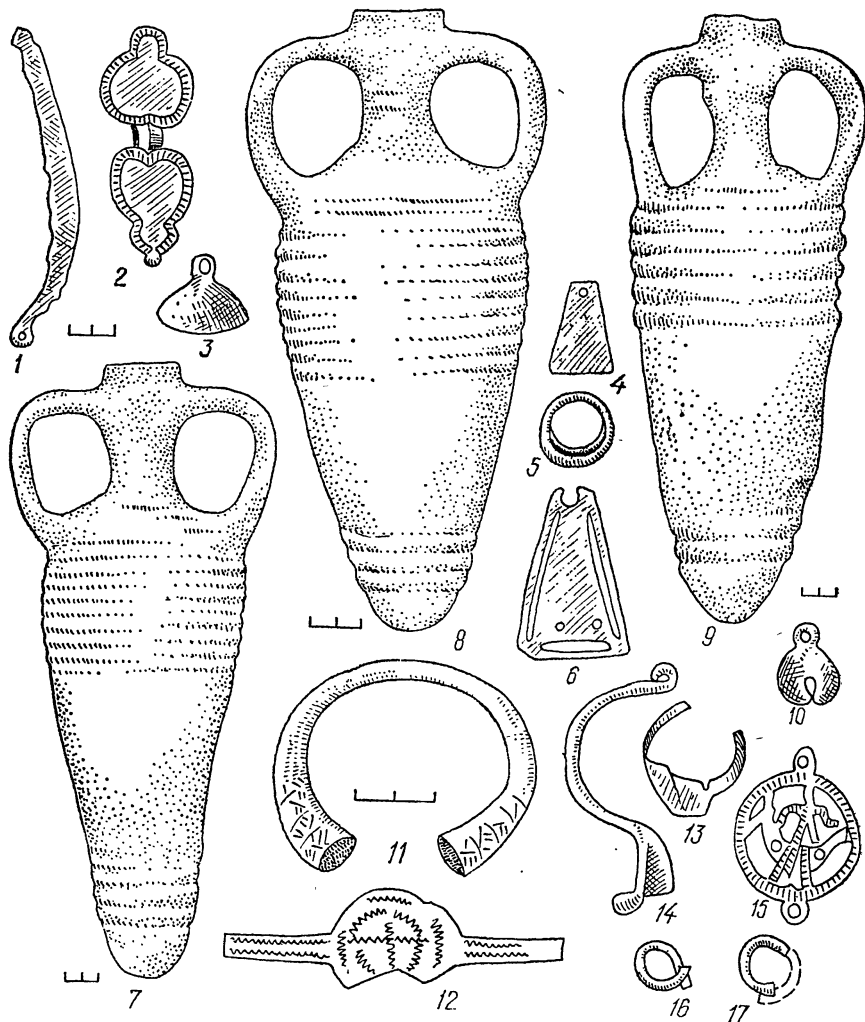

Рис. 44. Зразки знахідок з Великої Андрусівки (1 --- поселення; 16, 17 — могильник № 1), Пекарів (2), Ольшанки (3), Деревки (4, 5), Лугу I (6, 12, 13), Києва (7 — Поділ, 8 — Киселівка), Вишгорода (9), Стецівки (10), Старосілля (11), Лугу II (14), Волоського (15).

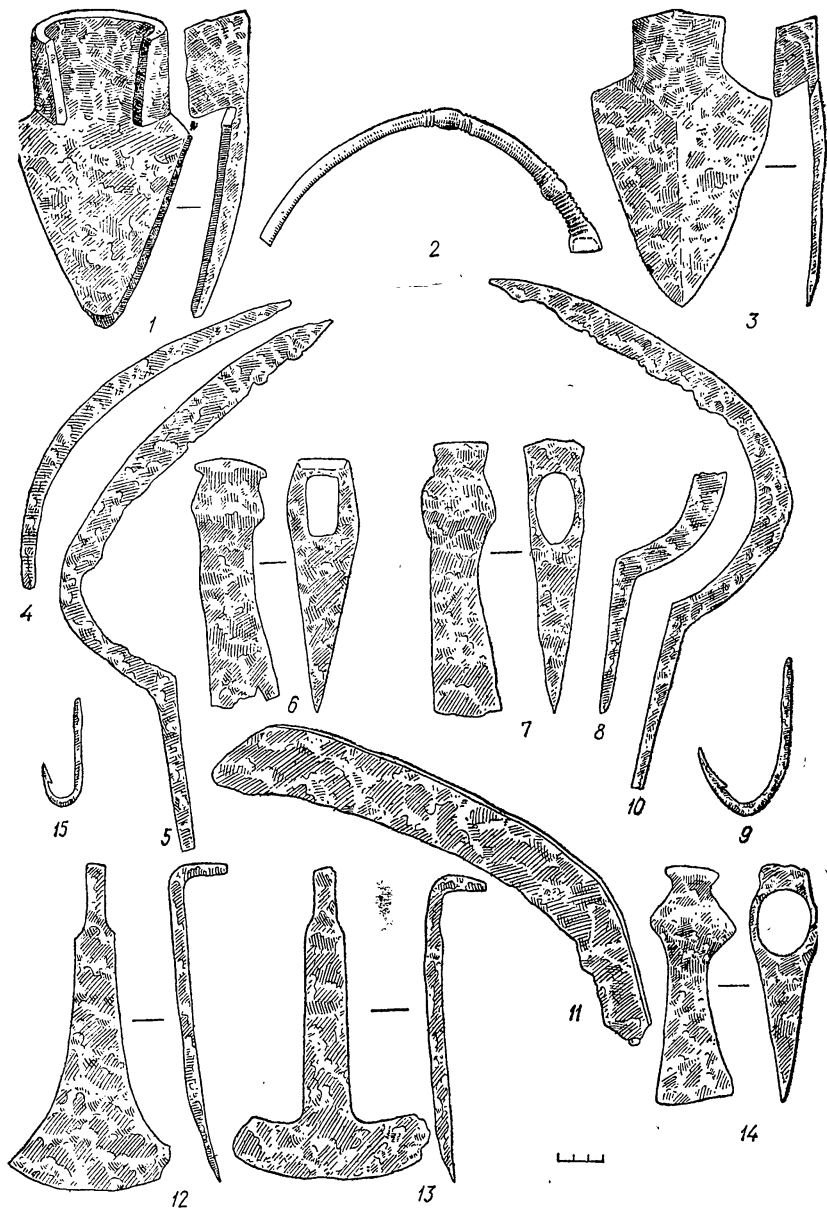

Рис. 45. Металеві вироби з Сахнівки (1, 8), Макарового Острова (2, 3, 5, 7, 10, 12—14), Ігреня (Підкова) (4, 9, 15), Стецівки (6), Канева (11).

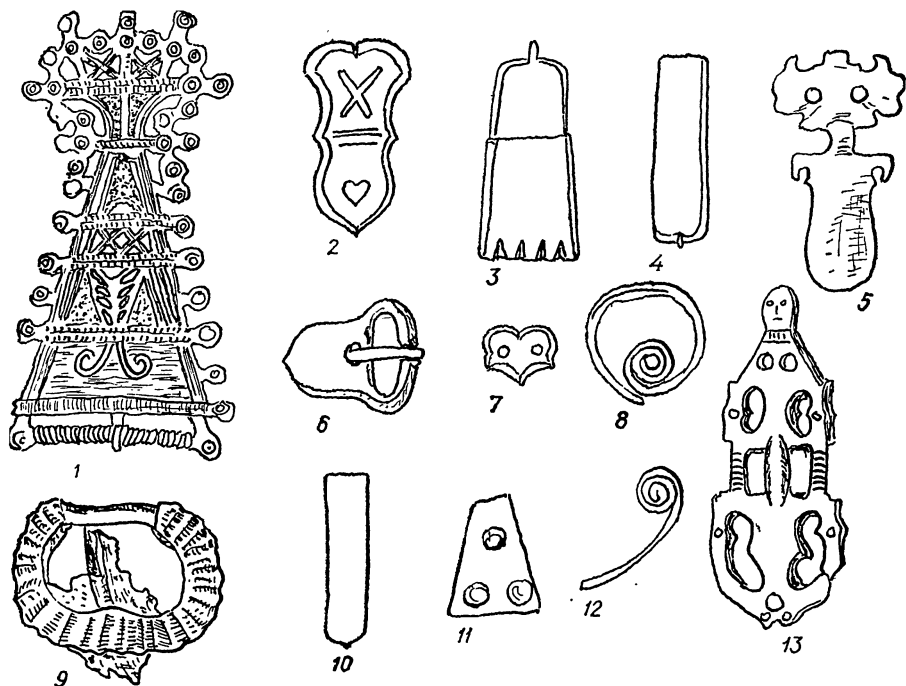

Рис. 46. Зразки металевих виробів з Сурської Забори (1, 3, 6, 10, 12), Волоського (2, 11), Звонецького (4, 8), Молочарні (5), Коробівки (7), Великої Андрусівки (9, 13).

пальцевих відростків має півкола з круглими отворами по зовнішньому овалу. Такі фібули знайдено в Балаклії (рис. 47, 3), на балці Майорці та поблизу с. Волоське (Березовець, 1963, с. 197, рис. 25, 23). Найпростіші зооморфні, вироби, що виявлено в с. Скибинці біля Таращі, в Хмільній (рис. 47, 4) та на Молочарні (рис. 46, 5), мали верхню частину, оформлену у вигляді розетки з двома повернутими в різні сторони звіриними або пташиними голівками. Нижній лопатковидний щиток гладкий, без орнаменту. Інколи на пам'ятках третьої чверті I тисячоліття н. е. зустрічаються зооантропоморфні фібули з складним прорізним орнаментом. Їх знайдено, зокрема, у Києві (Корзухіна, 1955, с. 75, рис. 4) та на могильнику з Великої Андрусівки (рис. 46, 13).

Браслети з потовщеними кінцями походять з Волоського (Березовець, 1963, с. 196, рис. 24, 5), Старосілля (рис. 44, 11), Миклашевського (Кучера, 1962, с. 107). На Канівському поселенні знайдено браслет у вигляді тонкої кованої пластини, кінці якої трохи розширені й заокруглені. Його поверхня орнаментована карбованими трикутниками (Ме-

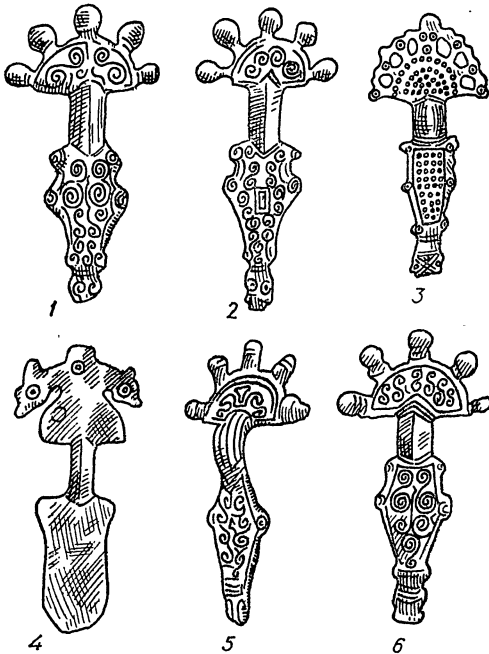

Рис. 47. Пальчасті та зооморфні фібули з Верем'я (1), Дударів (2), Балаклеї (3), Хмільної (4), Княжої Гори (5), Черкас (6).

Рис. 48. Пальчата фібула з Чигирина.

зенцева, 1965, с. 106, рис. 55, 12). На поселенні Макарів Острів виявлено шийну гривну з розширеними кінцями (рис. 45, 2).

Гладкі без орнаменту або з випуклостями трапецевидні підвіски з отвором у верхній частині відомі на Лузі I (рис. 44, 6), у Волоському (рис. 46, 11), Деревці (рис. 44, 4), а з Стецівки і Канева (Петров, 1963, с. 227, рис. 10, 4; Мезенцева, 1965, с. 106, рис. 55, 8) походять підвіски-лунниці.

З інших виробів знайдено бронзові пронизки, дзвіночки (рис. 44, 3, 10), перстні (рис. 44, 12, 13), ланцюжки (Петров, 1963, с. 227, рис. 10, 2, 4; Березовец, 1963, с. 152, рис. 4, 3; с. 164, рис. 11, 2; с. 196, рис. 24, 18; Брайчевская, 1963, с. 255, рис. 4, 5) та ін.

Поясні набори найчастіше представлені бронзовими та срібними пряжками (рис. 46, 6). Зустрічаються й фігурні срібні бляшки — оздоблення поясів (рис. 46, 2—4, 7, 10). На пеньківському поселенні Вільховчик у Нижньому Пороссі знайдено скарб у ліпному горщику, який складався з срібних предметів поясного набору.

Розглянемо питання хронології виділених періодів. Свідченням раннього датування пеньківських старожитностей являється срібна масивна пряжка (рис. 46, 9) з поховання № 4 на Потясминському могильнику Андрусівка III, де виявлено біконічну і циліндроконічну кераміку. Аналогічні вироби за центрально- і західноєвропейськими аналогіями датуються V ст. н. е. (Böhme, 1974, S. 81, t. 79, 13, 14; t. 87, 6, 13; Godlowski, 1970, pl. XIII, 22).

В уроч. Василенки, де знаходиться поселення пеньківського типу, знайдено браслет з тонкого дроту і розширеними кінцями, час побугування яких на Північному Кавказі відноситься до IV—V ст. н. е. (Рутківська, 1972, с. 226—229). Ранньою являється й залізна прорізна фібула трикутних обрисів з емалями, яку виявлено на поселенні біля с. Волоське на Сурській Заборі (рис. 46, 1), де розкопано кілька напівземлянок з печами-кам'янками та виявлено ліпні опуклобокi та біконічні посудини (рис. 16, 1—10). Такі фібули, як і інші речі з емалями з Східної Пруссії, відносить Б. О. Рыбаков до III—IV ст. н. е. Часом їх розквіту в Середньому Подніпров'ї він вважає IV—V ст. н. е. (Рыбаков, 1948, с. 56). Аналогічну фібулу з могильника Рудишкяй у Північній Литві М. Міхельбертас датує IV—V ст. н. е. (Міхельбертас, 1970, с. 125). У Молочарні знайдена зооморфна фібула з парою голівок (рис. 46, 5). Подібна фібула з могильника Суук-Су в хронологічній таблиці В. К. Пудовіна стоїть між 600—650 рр. (Пудовин, 1961, с. 183, рис. 1).

Все це та наявність на багатьох ранньопеньківських пам'ятках фрагментів сіро-лощеної черняхівської кераміки (рис. 20, 12) дозволяє час існування етапу Молочарня відносити до середини або кінця V ст. — середини VII ст. н. е. Верхня його межа підтверджується і датуванням кераміки сахнівського етапу. Геомагнітним методом існування жител із Сахнівки і Бакоти визначено між серединою VII — серединою VIII ст. (Приходнюк, 1975, с. 46; Приходнюк, 1976, с. 118). Об'єкти з групою кераміки, близькою до розвинених комплексів Луки-Райковецької, є найбільш молодими і їх слід датувати серединою VIII—IX ст. Нижня дата не може бути більш давньою через наявність шарів з керамікою сахнівського типу, а верхня — відповідає загальноприйнятому датуванню культури Луки-Райковецької (Гончаров, 1963, с. 314—318; Русанова, 1973, с. 22).

Поодинокі поселення корчакського та волинцевського типів відомі в районі м. Києва.

Територією поширення корчакських пам'яток є Волинь та більша частина Центральної Європи, де знаходяться дуже схожі праязкі старожитності. На жаль, розкопки корчакських поселень на Київщині мали розвідковий характер, що не є достатнім для всесторонньої їх характеристики. Не з'ясовано навіть роль корчакського компонента в Дніпровському Придніпров'ї у третій чверті I тисячоліття н. е. На поселенні корчакського типу з Оболоні розкопано дві прямокутні напівземлянки площею 9—19 м² і глибиною 0,5—1 м від сучасної поверхні. Від жител

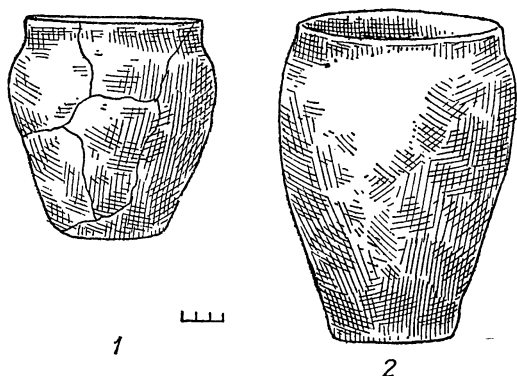

Рис. 49. Зразки корчакської кераміки з Оболоні (м. Київ) (1—2).

ні господарських ям. У заповненні цих об'єктів знайдено кілька залізних ножів, кам'яні розтиральники та ліпний посуд. Серед кераміки провідне становище займають горщики струнких пропорцій з розширеністю у верхній частині і вертикальними або ледь відігнутими назовні вінцями. Поверхня виробів оброблена не дуже ретельно, в тісті трапляється шамот, кварц і жорства. На посудинах відсутній будь-який орнамент (рис. 49, 1, 2).

До корчакських пам'яток у Середньому Придніпров'ї відносяться напівземлянка з Нових Безрадічів, яку В. М. Даниленко розглядає як київську (Даниленко, 1976, с. 88—89). Виявлена в ній кераміка представлена переважно плечистими горщиками струнких пропорцій з ледь відігнутими вінцями і розширеністю у верхній частині (рис. 50, 1—5, 7, 8). Саме такі форми вважаються найхарактернішою ознакою корчакських старожитностей. Вони представлені на Волині (Русанова, 1973, с. 71, табл. 19, 1—23) — території поширення класичних корчакських пам'яток.

Мабуть, овальна залізна пряжка (рис. 50, 6), яку В. М. Даниленко датує кінцем IV ст. н. е., дала йому підстави віднести це житло до комплексу київського типу. На жаль, автор не обгрунтував хронологію пряжки з Нових Безрадічів. Наскільки нам відомо, такі овальні пряжки з ледь витягнутими «губами» були в похованнях № 115, 162, 166 на могильнику Суук-Су разом з поясами накладками, орлиноголовими пряжками, боспорськими пальчастими фібулами, ліровидними пряжками та ін. За А. К. Амброзом, ці комплекси відносяться до третього етапу існування могильника і датуються VI—VII ст. н. е. (Амброз, 1971, с. 114).

На території Верхнього Подніпров'я у третій чверті I тисячоліття н. е. була поширена колочинська культура з притаманними їй рисами

збереглися заглиблені в материк котловани з вертикальними стінками та печі-кам'янки підпрямокутної форми площею 1—1,5 м, складені з великого та дрібного каменю, серед якого трапляються глиняні «вальки». Черені плоскі, підмащені глиною. Стіни таких будівель бувають дерев'яними, зрубної або каркасної конструкції. Одна напівземлянка мала стіни, споруджені у вигляді плоту, обмащеного глиною (Шовкопляс, 1972, с. 209).

На Оболоні розкопано й залишки двох овальних в

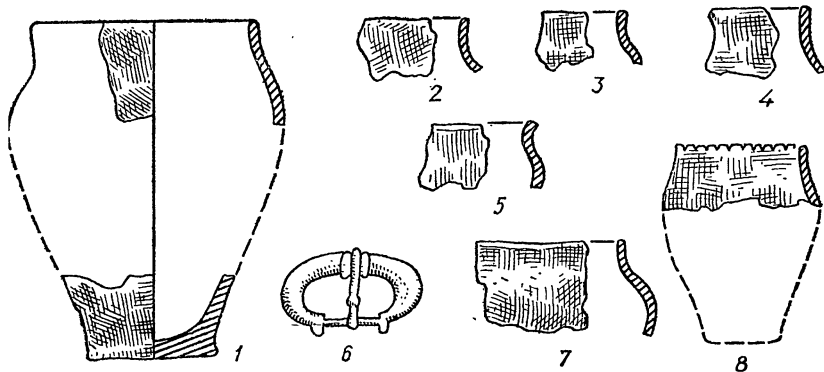

Рис. 50. Зразки кераміки з Нових Безрадчів (за В. М. Даниленком) (1—8).

матеріальної культури. Колочинська культура, згідно з поглядами В. М. Даниленка, представлена й на Середньому Дніпрі.

На середньодніпровському поселенні Ходосівка до колочинського типу В. М. Даниленко виділяє три зрубні напівземлянки з відкритими вогнищами площею близько 12 м² і глибиною до 0,7 м. В їх заповненні були високі, широко відкриті банкоподібні горщики з широким горлом і валиком під вінцем або посередині тулуба, біконічні форми, диски тощо. На підставі залізної фібули арболетного типу, яка датується V ст. н. е. (Sloboda, 1965, с. 229, tabl., XXIV, 2), В. М. Даниленко відносить ці комплекси, а разом з ними й усю колочинську культуру до V ст. н. е. (Даниленко, 1976, с. 88).

Натомість, поселення Ульянівка з подібними житловими і керамічними комплексами Є. В. Максимов і Р. В. Терпиловський інтерпретують як такі, що відносяться до заключного етапу існування пізньозарубинецької культури київського типу, що серед інших форм мали й колочинську кераміку. На підставі кружалної черняхівської кераміки і браслета з розширеними кінцями поселення Ульянівка автори розкопок датують кінцем IV—V ст. н. е. (Максимов, Терпиловський, 1975, с. 59—60).

Очевидно, поселення типу Ходосівка (Діброва) — Ульянівка репрезентують початкові етапи становлення колочинської культури на основі пізньозарубинецьких пам'яток. Цей процес відбувався у V ст. н. е. В. М. Даниленко був поспішним у своїх висновках щодо хронології всього колочинського ареалу на підставі невеликих розкопок поселення Діброва. Ці матеріали невзможі спростувати факт існування колочинської культури у третій чверті I тисячоліття н. е. Яскравим підтвердженням цього є колочинські матеріали з Лебяженського могильника в Курсько-

му Посейм'ї, які на основі поясних наборів Мартинівського типу добре датуються VI—VII ст. н. е. (Липкинг, 1974, с. 141—152).

Таким чином, в Київському Подніпров'ї лише поодинокі пам'ятки (наприклад, Діброва) можна віднести до початкових етапів формування культури. Розвинені колочинські старожитності тут поки що не відомі.

На Правобережжі Середнього Придніпров'я, поблизу від Києва, останнім часом стали відомі пам'ятки волинцевського типу. Це поселення Ходосівка (Орлов, 1972, с. 236—241; Сухобоков, 1977, с. 50—65) та Обухів II (Кравченко, 1972, с. 94), де розкопано декілька жител. Житлові споруди напівземлянкової конструкції, прямокутної форми, площею 12—18 м² і глибиною 0,8—1 м від сучасної поверхні. В одному з кутів, або біля стінки, на рівні долівки чи на невеликому материковому останці стояли глинобитні печі, перекриття яких споруджувалося з глиняних «вальків».

Поблизу від долівок знаходилися господарські ями. Вони овальні або круглі в плані, діаметром 0,6—1 м і глибиною 0,7—1,4 м. У вертикальному перетині ями циліндричні або дзвонovidні, іноді з приступками та підбоями.

Набір керамічного посуду волинцевських пам'яток включає ліплені від руки горщики та посуд, виготовлений на гончарському крузі.

Ліпні горщики з недбало обробленою поверхнею, нерівномірним обпалом та домішками шамоту, жорстви та кварцу в глиняному тісті. Серед цієї групи кераміки найпоширеніші горщики струнких пропорцій з розширеним доверху тулубом, добре вираженими плічками та шийкою, відігнутим назовні вінцем. По краю вінця прикрашені пальцевими вдавленнями та защипами (рис. 51, 5).

Зустрічаються неорнаментовані фрагменти від струнких горщиків з опуклим тулубом, слабо вираженими плічками та шийкою і коротким, майже вертикальним або ледь відігнутим назовні вінцем (рис. 51, 1, 9).

Для деяких ліпних горщиків характерний опуклобокий тулуб, у верхній частині добре виражені плічки та майже вертикальні прямі вінця (рис. 51, 3).

Поодинокими фрагментами представлені опуклобокні горщики з розширенням у верхній частині тулуба, невиділеними плічками і шийкою та нахиленим до середини краєм.

Ліпними від руки були й сковорідки з досить високими бортиками, які іноді по краю прикрашалися пальцевими вдавленнями та защипами.

Ліпні керамічні комплекси з Ходосівки та Обухова II ідентичні ліпному волинцевському посуду з Лівобережжя Дніпра, де волинцевські старожитності визначаються як такі, що залишені літописними сіверянами.

Дещо осторонь основного керамічного набору стоїть невелика ліпна посудина з циліндричною верхньою частиною, яка плавно переходить в розширений тулуб (рис. 51, 8). Такі форми пов'язуються з кочовим населенням Дону і Сіверського Дінця (Сухобоков, 1977, с. 63—64).

Кружальний посуд представлений горщиками з широким горлом, вертикальними вінцями, крутими плічками та тулубом, звуженим до плоского дна (рис. 51, 4, 6). Він виготовлявся з добре відмуленого тіста з домішками дрібного піску, поверхня його згладжена, сірого або чорного кольору. Комірць виробів прикрашався пролошеними паралельними лініями та у вигляді сітки, на плічках зустрічаються паралельні лінії, горизонтальний хвилястий орнамент та відбитки зубчатого штамп. Подібний посуд виявлено на поселенні та могильнику біля с. Волинцево в Посеймі (Березовець, 1955, с. 49—66) та в інших місцях Дніпровського Лівобережжя. Зустрічається він в алано-болгарського населення (Плетнева, 1967, с. 123, рис. 31, 3, 4; Тухтина, 1960, с. 147, рис. 2, 1—3).

Крім набору ліпного та кружального посуду в Ходосівці та Обухові II виявлено залізні ножі, серпи, мотички (рис. 51, 10), пряжки (рис. 51, 7), скляні намистини, біконічні (рис. 51, 2) та плоскі прясла, кістяні проколки, астрогали, бронзові та срібні бляшки (рис. 51, 11, 12) і підвіски (рис. 51, 13) салтівського типу та ін.

Поховальні пам'ятки. Окрему групу слов'янських ранньосередньовічних старожитностей Середнього Придніпров'я складають поховальні пам'ятки. Порівняно з поселеннями вони менш чисельні, що пояснюється в першу чергу відсутністю зовнішніх ознак над похованнями. Це робить майже неможливим їх виявлення звичайними археологічними розвідками.

Правда, ще в дореволюційні часи при розкопках курганних могильників у Вишгороді, Карапишах, Китаєві, Мархалівці, Сквирі, Совках та Халепі було виявлено по одному-два поховання за обрядом трупоспалення. Інколи кальциновані людські кістки знаходились в глиняних ліпних урнах. Однак матеріали цих розкопок до наших днів не збереглися, а публікації відзначаються стислістю і часто не ілюстровані, тому достатніх підстав відносити ці кургани до ранньосередньовічного часу немає. Це не означає, що на Середньому Дніпрі в той час не міг бути поширеним у слов'ян підкурганний обряд поховання. Оскільки в другій половині I тисячоліття н. е. він побутував у слов'ян на суміжних територіях, можна сподіватися, що наступні дослідження приведуть до їх відкриття в поріччі Середнього Дніпра.

Поруч з Канівським поселенням розчищено вісім трупопокладень, орієнтованих головою на захід (Мезенцева, 1965, с. 114—120). В заповненні поховальних ям знайдено кераміку другої половини I тисячоліття н. е. Однак вона була фрагментованою і знаходилася на різних рівнях над кістяками. Якщо прийняти до уваги сильну перемішаність культурного шару на досліджуваній площі, то стає дуже ймовірним випадкове попадання в поховальні ями фрагментів ранньосередньовічної кераміки.

На користь пізнього датування виявлених поховань свідчить тригранна залізна стріла довжиною 4,5 см, яка стирчала в коліні одного з

похованих (Мезенцева, 1965, с. 101, рис. 53, 3). За М. Ф. Медведевим, такі вироби відносяться до типу гранчастих, черешкових, пірамідальних стріл, які датуються X—XIV ст. н. е. (Медведев, 1966, с. 79). Отже, Канівський могильник пізнього і, судячи з орієнтації поховань, християнського походження, тому пов'язувати його з поселенням другої половини I тисячоліття н. е. немає ніяких підстав.

Не слід беззастережно сприймати й припущення про біритуалізм пеньківського поховального обряду, зробленого на підставі кількох кістяків «з металевими прикрасами пеньківського типу», розкопаних О. В. Бодяньським біля с. Олексіївка в Надпоріжжі (Сміленко, 1975, с. 97) та І. О. Рафаловичем — поблизу с. Селиште в Молдавії (Русанова, 1976, с. 98). Враховуючи те що Надпоріжжя і Молдавія були територією стиків між слов'янським і степовим етносом, дуже ймовірно, що останні сприйняли окремі риси матеріальної культури місцевих племен, зберігши свій похоронний ритуал. Принаймні, трупопокладення у слов'ян другої половини I тисячоліття н. е. на основних територіях їх проживання не виявлені, незважаючи на досить широкі масштаби проведених археологічних досліджень.

На сучасному етапі для слов'ян другої половини I тисячоліття н. е. мова може йти поки що лише про безкурганні поховання і могильники з тілопальним обрядом поховання. На досліджуваній території їх виявлено біля сел Велика Андрусівка в Потяминні, Василівка, Волоське, Стара Ігрень, хут. Запорожець, на о-ві Сурський, в гирлі р. Ворона та в деяких інших місцях. Цікаво відзначити, що в Старій Ігрени та Селиштах трупоспалення знаходилося на території поселень поблизу жител (Сміленко, 1975, с. 97; Рафалович, Лапушнян, 1974, с. 136—141). Більша ж частина поховань та могильників розташовувалася в 0,5—1 км від поселень, займаючи підвищені або низинні ділянки місцевості.

В околицях Великої Андрусівки виявлено чотири могильники. На двох з них (№ 2, 4) зібрано лише окремі посудини та простежено скупчення кальцинованих кісточок — вони були сильно розмиті розливами ріки. На могильнику № 3 досліджено чотири безурнових трупоспалення в циліндричних ямках діаметром 0,3—0,4 м і глибиною 0,25—0,4 м, які перекривалися ліпними посудинами (Березовець, 1969, с. 67—68). В. М. Даниленко відносить їх до культури колочинського типу (Даниленко, 1976, с. 89). Виявлений тут посуд, що представлений чотирма мисками, не можна вважати типово колочинськими, як і типово пеньківськими, формами (рис. 26, 4, 7, 8). На це вже звертали увагу дослідники (Русанова, 1976, с. 98). Але паралелі їм відшукуються серед пеньківського керамічного комплексу. Циліндроконічний мисці (рис. 26, 8) є аналогії серед пеньківського посуду з Лугу I (Березовець, 1963, с. 161, рис. 9, 6), а біконічним мискам з невиділеними або відігнутими вінцями (рис. 26, 4, 7) — в Молдавії та Ігрень (Підкові). Зважаючи на наявність таких мисок в пеньківських комплексах та враховуючи розташування могильника № 3 з Великої Андрусівки біля куша могильників та

поселень другої половини I тисячоліття н. е., його, найімовірніше, слід відносити до пеньківської культури.

На першому могильнику, що розташований біля підніжжя Тясминського городища чорноліської культури, досліджено 43 урнових і безурнових трупоспалення. Безурнові поховання, як правило, бувають без супроводжуючого матеріалу, лише інколи разом з попелом трапляються окремі черепки. В урнових — крім посуду інколи трапляються залізні ножі, бронзові пряжки й фібули, вироби зі скла та ін. Загалом слов'янські рядові поховання відзначаються бідністю супроводжуючого інвентаря.

Городища. Цікаву групу ранньосередньовічних слов'янських пам'яток Середнього Придніпров'я складають городища, які досліджувалися в Києві (Замкова Гора і гора Киселівка), в селах Зарубинці, Будище і Мологи. Усі вони розташовані на підвищених природних останцях з високими, крутими схилами.

Північно-східну частину Старокиївської гори площею близько 2 га займало городище у Києві (Каргер, 1958, с. 98—112; Толочко, 1972, с. 43—51). З півдня і південного заходу воно було укріплене валом і ровом, а з інших сторін — прилягало до крутих схилів, які могли бути укріпленими дерев'яним частоколом (рис. 52).

На горі Киселівці укріплені не простежено археологічно. Проте існує думка, що по краю її схилів стояв частокіл. Якщо частоколу й не було, то сама гора заввишки 70—80 м і площею близько 10 га з усіх сторін має круті схили, що робило її майже неприступною (Каргер, 1958, с. 112—115; Толочко, 1972, с. 51—53).

Високі останці займали городища в селах Зарубинці площею близько 1 га (рис. 53, 2) і Момоти площею близько 0,5 га (рис. 53, 1) (Довженок, 1955, с. 52; Довженок, 1962, с. 10). З трьох сторін вони обмежувалися крутими, штучно підправленими схилами, а з напільних боків були укріплені кількома рядами валів і ровів.

У соціальному відношенні ранньосередньовічні слов'янські городища Середнього Придніпров'я не були однорідними. Городище з Старокиївської гори відноситься до племінних центрів, які концентрували політичну, адміністративну владу, воно було осередком ремесла і торгівлі. Дослідники пов'язують його з літописним «градом Кия» — центром полянського племінного об'єднання (Рыбаков, 1955, с. 65). Така його інтерпретація узгоджується з літописними повідомленнями і підтверджується археологічними даними. На городищі та поблизу від нього відомі знахідки коштовностей другої половини I тисячоліття н. е., які могли належати лише представникам пануючої верхівки. В межах укріплень, на Старокиївській горі В. В. Хвойка розкопав капище, що характеризує городище як один з осередків східнослов'янського язичницького культу.

З становленням центру одного з наймогутніших племінних об'єднань до Київського городища тяжіли маси народу і в першу чергу ремісничого люду, який шукав захисту від ворожих зазіхань та можливостей

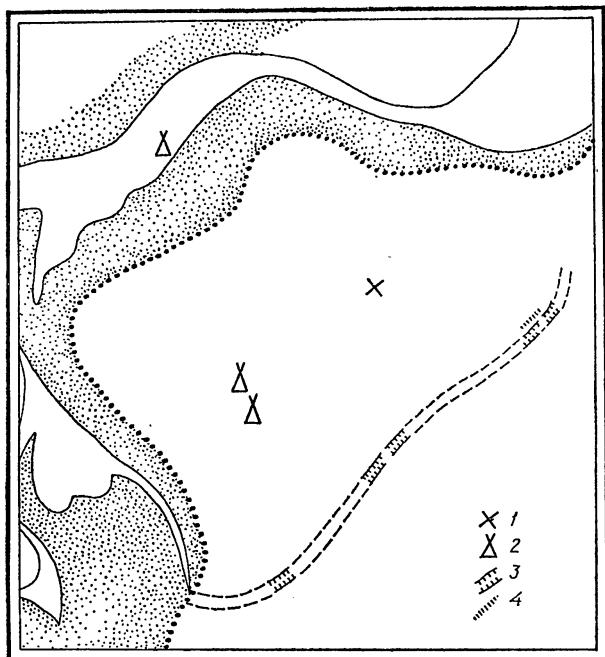

Рис. 52. План Старокиївського городища (за С. Р. Кілієвич):

1 — капище; 2 — житла; 3 — річ; 4 — мур.

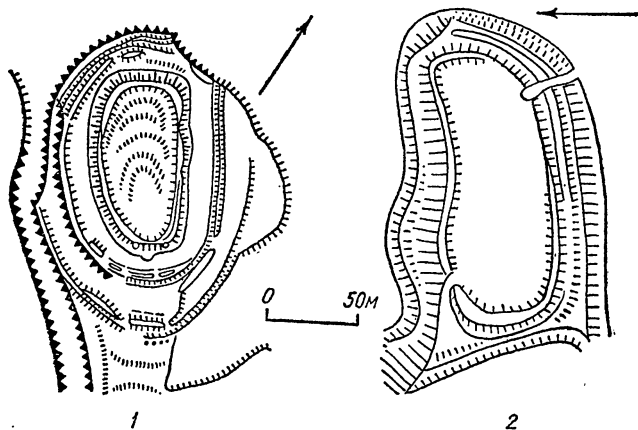

Рис. 53. Плани городини в селах Момоти (1), Зарубинці (2) (за М. П. Кучерою).

збуту продукції ремісничого виробництва. Городище на Старокиївській горі площею близько 2 га не було взмозі надати притулок усім бажаяочим. Очевидно, саме в зв'язку з цим поруч на горі Киселівці виникло друге поселення площею близько 10 га, де селилися ремісники та дрібні торговці, що підтримували постійні економічні стосунки із знаттю Старокиївського центру. Не можна виключати також можливості, що на Киселівці мешкало й населення, зайняте у сфері сільськогосподарського виробництва, яке разом з жителями навколишніх сел постачало продукти харчування.

Мабуть, до племінних осередків належить й городище в Зарубинцях, де розкопано більше 10 житлових напівземлянок з печами-кам'янками площею близько 16 м². Там же знайдено два арабських дергема (Коваленко, Максимов, Петрашенко, Погорельий, Терпиловский, Циндровская, Юркова, 1975, с. 291—292).

Городище в с. Момоти розташовувалося осторонь від водних артерій і було заховане серед багаточисельних ярів і балок. У центральній частині знаходилося підвищення розмірами 30 × 40 м. Воно природного походження або утворилося внаслідок зняття ґрунту по краях мису при спорудженні валу. Шурфуванням, здійсненим нами 1972 р., з'ясовано, що культурний шар на городищі майже відсутній. Лише в найбільш понижений південно-західній частині простежено незначні нашарування, які, очевидно, намиті з підвищених ділянок (Довженко, Приходнюк, звіт на 1972 р., с. 17—18).

Незначні культурні нашарування примушують визначати його як городище-сховище, де під час небезпеки знаходили тимчасовий притулок мешканці навколишніх селищ. Разом з тим можна гадати, що в центрі підвищення стояло дерев'яне язичеське божество, а саме городище виконувало роль святилища. Можливо, що ще з тих часів збереглася назва «Святилище», під якою відоме місцевим жителям Момотське городище.

Найімовірніше, що до городищ-сховищ належало і Будищське городище, яке займає одну з пануючих вершин Мошногір'я. Площа його близько 0,5 га, з напільної південно-східної сторони воно укріплене двома рядами валів і ровів, які знаходяться дещо нижче площадки городища. З інших сторін оборонні споруди відсутні, але схили гори ескарповані. Розкопками 1978 р. у південній частині городища досліджено площу більше 100 м², на якій культурного шару не було. Не виявлено його й на інших ділянках, які підлягали шурфуванню. На одній з терас цієї гори зібрано скіфські черепки, а біля підніжжя — розташоване пеньківське поселення. На підставі цих матеріалів можна гадати, що городище-сховище в Будищах споруджено у скіфські часи, але використовувалося слов'янами й в другій половині I тисячоліття н. е.

Час виникнення і датування розглянутих вище пам'яток через особливості соціально-економічного, культурно-археологічного або етнічного змісту вимагає спеціального розгляду.

Питання хронології Києва протягом останнього століття жваво дискутується в колах спеціалістів і навіть аматорів. Ми не будемо зупинятися на цих поглядах, оскільки вони розглянуті та піддані аргументованій критиці в роботах П. П. Толочка (Толочко, 1972, с. 42—53; Толочко, 1976, с. 8—23). Останній зародження Києва відносить до середини I тисячоліття н. е. Підставою для цього стала глинобитна піч з поруйнованої напівземлянки, розкопаної В. К. Гончаровим 1972 р. на Старокиївській горі, в межах найдавніших укріплень. У печі була ліпна кераміка корчакського типу, яку П. П. Толочко датує кінцем V — початком VI ст. н. е. (Толочко, 1976, с. 18—20), а С. Р. Кілієвич — VI ст. н. е. (Кілієвич, 1976, с. 186).

Що стосується кераміки з печі, то вона представлена ранніми корчакськими виробами. Виявлений посуд, разом із знахідками речей V ст. із Замкової гори та інших районів м. Києва, мабуть, вказує на те, що найдавніші київські городища виникли у V ст. н. е. З керамікою Старокиївської гори приблизно синхронний посуд ранньосередньовічного поселення Оболонь у Києві. Корчакські горщики представлені там стрункими виробами, у яких вертикальні, горизонтально зрізані віңця (рис. 49, 1, 2).

На поселеннях Київського Придніпров'я з Ходосівки і Обухова II, як і на лівобережних волинцевських пам'ятках, немає строго датуючих речей, вони широко датуються другою половиною I тисячоліття н. е. або відносяться до VI—VII та VIII—IX ст. н. е. Це призвело до появи різних поглядів на хронологію волинцевської культури. Д. Т. Березовець, який відкрив дану групу старожитностей, час її існування відносив до VI (VII) — VIII ст. н. е. (Березовець, 1952, с. 242—250). І. І. Ляпушкін розглядав волинцевські пам'ятки як близькі до роменських і датував їх VIII—X ст. н. е. (Ляпушкін, 1959, с. 58—83). У межах VII—VIII ст. н. е. визначає час існування цих старожитностей О. В. Сухобоків (Сухобоків, 1975, с. 55—57), а Є. О. Горюнов — у межах VIII ст. н. е. (Горюнов, 1975, с. 10).

У визначенні рамок існування волинцевських пам'яток важливе значення має хронологія передуючих та наступних їм культур. В останній час у лісостеповому Дніпровському Лівобережжі відкрито пам'ятки пеньківського типу, верхня хронологічна межа яких не сягає вище середини VII ст. н. е., та колочинські старожитності, які теж не переходять за цей хронологічний рубіж. Свідченням цього можуть бути матеріали Лебяженського могильника, де виявлено поясні набори мартинівського типу (Липкинг, 1974, с. 146, рис. 5, 10—16), найбільш обгрунтованою датою яких слід визнати другу половину VI — першу половину VII ст. н. е. (Чаллань, 1954, с. 338; Пудовин, 1961, с. 176).

Верхню межу волинцевських пам'яток можна віднести до ранніх етапів існування роменської культури. Підтверджує цей факт те, що лише у найбільш ранніх комплексах роменських пам'яток (в Опошні,

Новотроїцькому, Битиці) виявлено волинцевську кераміку (Ляпушкин, 1959, с. 76—78).

Неслов'янський етнокультурний тип пам'яток. Посилена колонізація кочівницьким населенням території Степового Подніпров'я відбувалася в останній чверті I тисячоліття н. е., що, мабуть, пов'язано з утворенням Хозарської держави і розширенням сфери впливу степового поселення. Свідченням цього являються археологічні матеріали, здобуті в Надпоріжжі. Якщо для третьої чверті I тисячоліття н. е. довготривалі поселення степовиків майже не відомі у вказаному районі, то в кінці I тисячоліття н. е. вони з'являються в деяких місцях. Характерно, що довготривале посмужне співіснування місцевого та прийшлого населення не привело до асиміляції та стирання рис матеріальної культури. При детальному розгляді археологічних матеріалів вдається виділити пам'ятки місцевого й прийшлого етносу.

В Надпоріжжі відомі старожитності пенківської групи, де переважає слов'янський матеріал, а степові елементи проявляються дуже слабо. Так, на поселеннях на о-ві Шулаєвському виявлено прямокутні напівземлянки з печами-кам'янками. В заповненні цих жител, на селищах неподалік від Сурської Забори, біля вустя річок Самари, Вороної, с. Звонецького, хут. Запорожця та з Тягинської Забори виявлено липну біконічну кераміку та скворідки (Березовец, 1963, с. 195—199; Брайчевская, 1963, с. 259—261) — форми посуду відсутні у степовиків. На цих же поселеннях знайдено зооморфні й пальчасті фібули (Сурська Забора, вустя та лівий берег р. Самара, с. Звонецьке, балка Майорка), трапецевидні бронзові підвіски (о-в Кизлевський, Сурська Забора), браслети з розширеними кінцями (Сурська Забора) та інші речі, притаманні європейському набору другої половини I тисячоліття н. е.

Майже на всіх цих пам'ятках у незначній кількості існує кружальна сіро-лощена кераміка, характерна для степових культур, а на поселенні поблизу Сурської Забори знайдено зооантропоморфне зображення в крузі (рис. 44, 15). Такі підвіски дуже характерні для салтівської культури (Плетнева, 1967, с. 177, рис. 49, 11, 12). Це, мабуть, свідчить про проникнення речей матеріальної культури степовиків в місцеве середовище.

На території Надпоріжжя трапляється й інша категорія археологічних пам'яток, які швидше можна пов'язати з степовим етнічним масивом. Йдеться про виробничі комплекси на балці Канцерці, Вознесенській військовий табір тощо.

Канцерка *. Дуже цікаву категорію ранньосередньовічних пам'яток порубіжної території між Степом і Лісостепом складають гончарські центри, виявлені у Надпоріжжі. На одному з них, біля с. Федорівка, 10 горнів дослідив В. А. Грінченко (Грінченко, 1950, с. 62), а на друго-

---

* Гончарські горни, аналогічні канцерським, відомі також в околицях Полтави поблизу с. Мачуха (Макаренко, 1911, с. 118).

му, поблизу с. Любимівка, 7 майстерень виявила А. Т. Сміленко (Сміленко, 1975, с. 118—157).

Особливо цікавий Любимівський центр, де простежено гончарські комплекси, що складалися з заглиблених жител — майстерень та обпалювальних горнів двоярусної конструкції з центральним опорним стовпом. Поряд часто траплялися господарські споруди, вогнища за межами жител, які входили до складу двору гончара. Майстерні були прямокутними в плані з заглибленою в ґрунт основою. На рівні долівок знаходилися вогнища відкритого типу. Канцерський гончарський центр є поки що одним з небагатьох осередків такого типу на території Центральної та Східної Європи*.

Основною продукцією канцерських майстрів, яка виготовлялася на продаж, були великі глеки для води (рис. 54, 1, 2). Вони сформовані з сірої добре відмуленої глини. Це гончарські вироби з опуклим тулубом, плоским дном, короткою вузькою шийкою з носиком для зливу. На тулубі нанесений рясний орнамент у вигляді пролощених ліній, канелюрів та шишечок. Зустрічаються трируки глеки з ручкою на шийці та по боках тулуба (рис. 54, 1) та однорукі дещо менших розмірів (рис. 54, 2).

Серед гончарського посуду трапляються також одноручні та дворучні плоскодонні посудини з кулястим тулубом і короткою, майже циліндричною шийкою (рис. 54, 3—5).

Окрему групу на Канцерці складають кухонні горщики, які виготовлялися від руки, у деяких посудин на крузі підправлена лише верхня частина (рис. 54, 6—8). Вони відрізняються недбалим виготовленням, у глиняному тісті присутні крупні домішки жорстви і шамоту, поверхня виробів горбкувата. Ліпні горщики переважно не орнаментовано, на кружальних зустрічається густо нанесений по тулубу орнамент у вигляді горизонтальних ліній та хвиль. Серед кухонного посуду зустрічаються горщики з слабоопуклим тулубом, добре вираженими плічками та прямими відігнутими назовні вінцями. Трапляються також кулясті вироби з відігнутими назовні короткими вінцями.

У поглядах відносно етнічної інтерпретації канцерських гончарських центрів в науці не існує значних розбіжностей. Своєрідний, не притаманний слов'янам керамічний комплекс тяготіє до колекцій посуду аланських культур. Вперше на це звернув увагу М. О. Макаренко, який, публікуючи матеріали з с. Мачуха, аналогічні канцерським, визначав їх спорідненість салтівському посуду та посуду з Північного Кавказу (Макаренко, 1911, с. 116—118). Це ж відзначав В. А. Грінченко відносно матеріалів з Федорівки (Грінченко, 1950, с. 62). Аланами або представниками інших степових племен вважав майстрів канцерських поселень М. І. Артамонов (Артамонов, 1970). П. М. Третьяков відносив їх

---

* Ранньосередньовічні гончарні печі примітивної конструкції виявлено також в Болгарії, біля с. Понін, та на Південному Бузі, біля с. Хринівці (Въжарова, 1965; Хавлюк, Жураковский, 1973, с. 343).

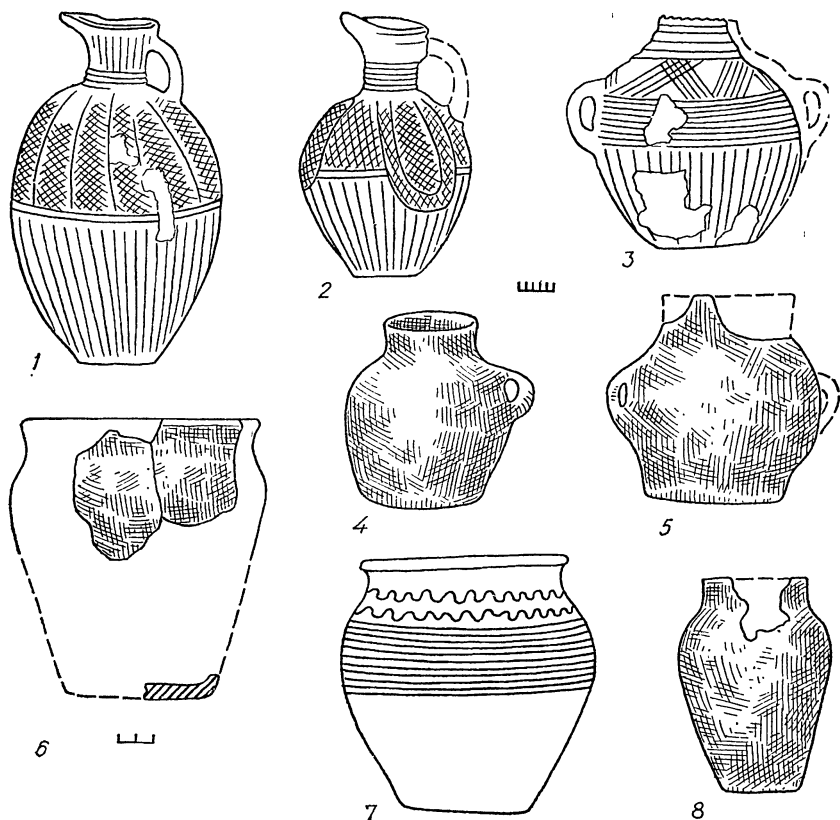

Рис. 54. Зразки кераміки з балки Канцерка (1—8).

до представників кочових племен (Третьяков, 1971). Аланів, переселенців з Північного Кавказу, вбачає в канцерських майстрах Т. М. Мінаєва, яка присвятила цьому питанню спеціальне дослідження (Мінаєва, 1961, с. 17). Крім аланського етнічного компонента А. Т. Сміленко в Канцерці вбачає й місцевий етнос, що, на її думку, проявляється у наявності там землянок та деяких форм кухонного посуду (Сміленко, 1975, с. 156—157).

Присутність аланського населення на Канцерці засвідчено антропологічно. У майстерні № 11 знайдено череп людини з слідами деформації (Сміленко, 1975, с. 157). Отже, всі дані, здобуті археологічними розкопками, підтверджують неслов'янську належність гончарів Канцерки. Якщо там і є деякі слов'янські елементи у матеріальній культурі, то, ймовірно, їх присутність пояснюється опосередними впливами на

Рис. 55. План Вознесенського табору (за В. А. Грінченком).
1 — каміння.

аланське населення місцевого етносу. Мабуть, це природно, адже прийшло і місцеве населення в Надпоріжжі проживало поряд, взаємодоповнюючи елементи своєї культури за рахунок досягнень у господарському і культурному житті сусідів.

Вознесенський табір. Вознесенське городище площею близько 0,4 га мало форму неправильного чотирикутника (рис. 55). Воно стояло на рівній площі високого лівого берега Дніпра і з усіх сторін було оточене валом, спорудженим з землі та каміння (Грінченко, 1950, с. 40, рис. 3); дослідники визначають його як укріплений військовий табір, де відсутні житла та господарські споруди. При розкопках на території табору виявлено групове поховання. Кремацію тіл було здійснено в його межах на кострищі розмірами $3,5 \times 2,5$ м, простежено на східному валу (Грінченко, 1950, с. 60). Рештки кремації разом з супроводжуючим інвентарем закопано у дві ями розмірами $0,55 \times 0,4$ м і $1,25 \times 1$ м та глибиною до 1,5 м, які розташовувалися недалеко одна від одної і були обнесені кільцем з каміння, що оточувало площу близько 29 м^2 . Особливо багатим супроводжуючим інвентарем відзначалася яма з квадрата № 59 (другу яму В. А. Грінченко вважав пограбованою). Виявлений там

супроводжуючий матеріал складався виключно з чоловічих речей, озброєння та предметів кінського спорядження. Це 58 цілих і фрагментованих стремен, 40 залізних вудил, більше 100 цілих і фрагментованих пряжок, 3 шаблі, 4 уламки кинджалів (один на лезі мав ялинковий орнамент та кільця), кілька трилопастевих стріл, пробійники, цвяхи. Вироби з золота і срібла представлені 1400 фігурними бляшками з рослинним та геометричним орнаментом, бубенцями, наконечниками поясів, фрагментами піхов, хрестовинами і оздобленнями ручок шабель, платівкою з зображенням левиці, фігурками лева, орла та ін.

З питань етнічної належності Вознесенського табору і поховання висловлювалися різні припущення. В. А. Грінченко пов'язував їх із слов'янами або хозарами (Грінченко, 1950, с. 63), Б. О. Рібаков та А. Т. Сміленко — з слов'янськими племенами уличів (Рыбаков, 1950; Сміленко, 1975, с. 70—71). Висловлюється навіть припущення, що це був крайній південний уличський форпост, покликаний контролювати переправу через Дніпровські пороги (Сміленко, 1975, с. 103—118). С. О. Плетньова та Д. Т. Березовець стверджували салтівське походження табору (Плетнева, 1967, с. 101—102; Березовець, 1965, с. 57). М. І. Артамонов відстоював його тюркську належність (Артамонов, 1962, с. 175). Приблизно таких же поглядів на етнічну належність Вознесенського табору дотримувалися Г. Ф. Корзухіна, В. В. Кропоткін і П. М. Третьяков (Корзухіна, 1955, с. 70; Кропоткін, 1962, с. 10; Третьяков, 1971).

Розбіжності поглядів вчених на етнічну належність дослідженого комплексу вимагають більш детального розгляду матеріалів, здобутих під час його розкопок. При співставленні цих комплексів з старожитностями степовиків між ними виявляється значна схожість. Стосується це переважної більшості матеріалів. Вали Вознесенського табору були споруджені з каменю і землі. Городища з подібними укріпленнями відомі у племен салтово-маяцької культури в Подонні (Плетнева, 1962, с. 85).

На відміну від кочівницьких фортець слов'янські городища другої половини I тисячоліття н. е. мали дерев'яно-земляну конструкцію укріплень (Старокиївське городище, Зимно, Хотомель, Бабка та ін.). Традиційні дерев'яно-земляні фортифікаційні споруди переважають у слов'ян і в давньоруські часи.

Основний археологічний матеріал, здобутий на території Вознесенського табору, складала уламки кінських кісток та сіроглиняного кружального посуду канцерського типу (Грінченко, 1950, с. 40). Конина являється традиційною їжею кочівників і майже не входила у меню слов'янського населення. Аланську належність канцерських глеків переконливо довела Т. М. Мінаєва, яка знайшла до них близькі аналогії на Північному Кавказі (Мінаєва, 1961, с. 119).

Поховання на території табору здійснено за обрядом групоспалення, чим скидається на слов'янські захоронення ранньосередньовічної доби. Проте своїми деталями та похоронним інвентарем воно чітко ви-

сується в коло степових культур. Перш за все тілопальний обряд відомий серед неслов'янських народів Сходу і північного Сходу. Зокрема, 123 поховання з обрядом трупоспалення виявлено на могильнику IV—VI ст. н. е. біля с. Рождественно Лаїшевського району Татарської РСР на Уралі (Генинг, 1959, с. 131—144; Генинг, Стоянов, Хлебникова, Вайнер, Казаков, Валеев, 1962, с. 26—50). Кальціновані кістки, зібрані в купку, знаходилися у невеликих ямках прямокутної або овальної форми. Серед супроводжуючого посуду переважали ліпні кулясті горщики. Поховання, аналогічні Рождественським, виявлено також на Максимівському та Кузьминському могильниках, які приписуються муромі або мордві (Спицын, 1901, с. 27, 44, 88, 91). Підкурганні трупоспалення IV—VI ст. н. е. відомі на могильниках харинського типу в Верхньому Прикам'ї (Генинг, Голдина, 1973, с. 62—64). Їх виявлено на могильниках у Бурково, Митіно, Чазево II. Кальціновані кістки знаходилися на рівні стародавньої поверхні та в могильних ямах. Такі поховання відомі на півдні Сибіру, Подонні (Киселев, 1949, с. 366; Минаева, 1927) та в інших місцях.

Чисто тюркськими деталями поховального обряду являються тайники та огорожі навколо могил (Гаврилова, 1965, табл. ХХХІ). Тайником, очевидно, була яма, де знаходився багатий скарб, а огорожею (кром'яхом) — кам'яне кільце навколо поховання, на що звернула увагу С. О. Плетньова (Плетнева, 1967, с. 101). Щоправда, А. Т. Сміленко вважає, що кам'яне коло визначало місце, де стояв намет вождів, а розрив у ньому утворився при здійсненні захоронення, тому, на її думку, кільцевидна вимостка не має відношення до вказаного поховання (Сміленко, 1975, с. 106, 115). Якщо це навіть так, то й без такої деталі всі матеріали засвідчують неслов'янський етнос Вознесенського захоронення, що стосується супроводжуючого інвентаря, зокрема трьох залізних однолезових шабель довжиною 0,75—0,82 м (рис. 56, 1, 2), золотих оправ піхов, хрестовин та руків'їв шабель (рис. 56, 3, 4). Незважаючи на широкі дослідження старожитностей другої половини I тисячоліття н. е., шаблі в слов'янських комплексах невідомі. Натомість вони добре представлені в салтово-маяцькій культурі. На Салтівському могильнику 10—12% розкопаних катакомб мали шаблі, які за розмірами й формою не відрізняються від Вознесенських (Плетнева, 1967, с. 157). Аналогічна шабля була і в кочівницькому похованні із Арцибашево (Монгайт, 1951, с. 125, рис. 42). Мабуть, слід сприймати як закономірне явище відсутність у слов'янських комплексах шабель та їх частин, адже навіть у середині X ст. зброєю степовиків залишалася шабля, а руських воїнів — меч (Корзухина, 1950).

Золоті та позолочені бляшки від поясних наборів, прикрашені зерню та рослинним, геометричним орнаментом, знаходять відповідності серед аналогічних речей східних народів. Бляшки, прикрашені зерню або псевдозерню, схожі на Вознесенські (рис. 56, 9, 10, 16), були серед речей Арцибашевського поховання, в похованнях Борисівського

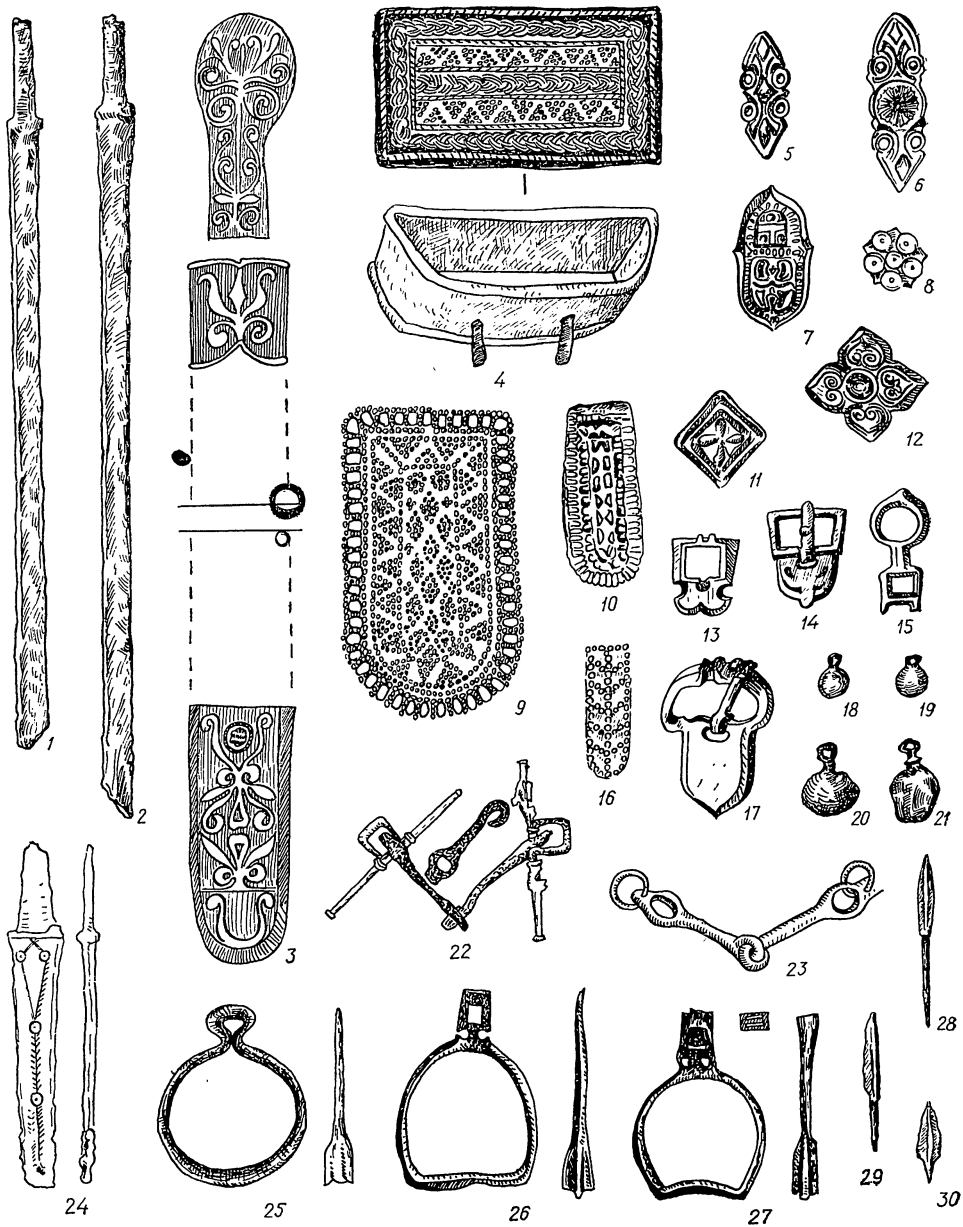

Рис. 56. Зразки речей Вознесенського скарбу (1—30).

могильника на Північному Кавказі, в аварських комплексах Подунав'я та Криму (Монгайт, 1951, с. 129, рис. 45, 2—10; Саханев, 1914, рис. 21; Амброз, 1971, с. 117, рис. 6, 22, 23; Иессен, 1965, рис. 57, 5, 6), мають аналогії на могильнику Комути в Угорщині (Амброз, 1971, с. 115, рис. 5, 73). Типово аварськими вважаються пряжки з витягнутими «губами» (рис. 56, 17) (Амброз, 1971, с. 120), а ранньотюркськими — лжепряжки з круглою і квадратними основами, з'єднаними вузькою перемичкою (рис. 56, 15). Відомі вони на могильнику в Чмі на Північному Кавказі (Амброз, 1971а, с. 118, рис. 12, 47, 48), в Арцибашево (Монгайт, 1951, с. 126, рис. 43, 3) та ін. Серед аварських комплексів в Алаттяні (Угорщина) та у Житавській Тоні (Чехословаччина) знаходяться відповідності прямокутним литим пряжкам з фігурною базою (рис. 56, 13, 14).

Серед речей Вознесенського скарбу було 58 цілих і фрагментованих стрепен (рис. 56, 25—27) і 40 залізних вудил (рис. 56, 22, 23), що відносяться до предметів кінського спорядження. За археологічними даними стремена відомі у авар з VII ст. н. е., а у тюрків — з VIII ст. н. е. (Амброз, 1971а, с. 128). Велику кількість стрепен і вудил виявлено при розкопках салтівського могильника (Мерперт, 1955, с. 142). У слов'ян другої половини I тисячоліття н. е. також була кіннота, проте предмети кінського спорядження при розкопках зустрічаються рідко. Декілька вудил знайдено на Зимнівському городищі та на ранньосередньовічних поселеннях Молдавії й Південного Побужжя (Ауліх, 1972, с. 41, табл. VIII; Рикман, Рафалович, Хынку, 1971, с. 66, рис. 10, 7—9; Хавлюк, 1974, с. 202, рис. 11, 26). З поселення Ріпнів I походять 2 залізні шпори (Ауліх, 1963, с. 377, рис. 9, 1, 8). Мабуть, залізні стремена та вудила у слов'ян ранньосередньовічного часу ще не набули поширення.

На одному з вознесенських кинджалів був узор у вигляді кілець, з'єднаних прямими лініями (рис. 56, 24). Подібний орнаментальний мотив є на кістяній обкладці лука з Арцибашево (Монгайт, 1951, с. 126, рис. 43, 1). Більш притаманними кочівниками слід визнати й бубенці з Вознесенки (рис. 56, 18—21). Загалом багаті речі, схожі на Вознесенські (шаблі, вудила, стремена, кинджали, пряжки, накладки та інше), у великій кількості виявлено при розкопках третьої частини Борисівського могильника на Північному Кавказі (Саханев, 1914, с. 75—219).

Інші речі з Вознесенського поховання значно гірше піддаються етнічній атрибуції. У другій половині I тисячоліття н. е. трилопастеві стріли аварського типу (рис. 56, 28—30) були поширеними у степового населення, але трапляються і на слов'янських пам'ятках. У вирішенні питання етносу Вознесенського поховання не допомагають візантійські фігурки орла і лева (рис. 57, 1, 2), оскільки вони являються воєнною здобиччю і могли потрапити до рук будь-якого у етнічному відношенні населення.

В 25—30 м на захід від укріплень, за його межами, в ямі з підбоям, було розкопане жіноче трупопокладення на спині, яке В. А. Грінченко

Рис. 57. Фігурки орла (1) та лева (2) із Вознесенського скарбу.

вважав салтівським і пов'язував з дослідженим табором (Грінченко, 1950, с. 59). Однак детальне ознайомлення з матеріалами цього поховання привело А. Т. Сміленко до висновку, що воно відноситься до скіфського часу (Сміленко, 1975, с. 105, рис. 35).

Пам'ятки з рисами матеріальної культури, притаманні степовому населенню, відомі й в інших місцях Степового Подніпров'я. До них відносяться поселення та могильник поблизу с. Свистунове, поселення біля с. Роменове та Волоське проти о-вів Таволжського і Орлиної Стрилиці. Там переважала опуклобока кераміка, сформована на примітивному гончарному крузі, з хвилястим та лінійним орнаментом на тулубі. Деякі горщики мали невеликі ручки. На окремих пам'ятках присутня кружальна сіро-лощена кераміка з пролощеним орнаментом (Рыбаков, 1950, с. 13, рис. 5, 1—4; Брайчевская, 1963, с. 276, рис. 15, 1—3).

Таким чином, мабуть, буде слушним визнати переважання степового етнічного компонента на перелічених місцезнаходженнях, що простежується на більшості керамічних форм. Опосередковано свідчить про це й відсутність ліпних сковорідок — однієї з найхарактерніших ознак слов'янських культур другої половини I тисячоліття н. е.

Підставою для датування Вознесенського табору є речі

з поховання, виявленого на його території. Оскільки ці набори були дорогоцінностями, що зберігалися протягом тривалого часу, для визначення хронології даної пам'ятки датуюче значення слід визнати лише за наймолодшими з них. Наприклад, у поховальній ямі була срібна фігурка орла візантійського походження (рис. 57, 1), яка датується V ст. н. е. (Мацулевич, 1959). Проте основна маса речей з поховання відноситься до VII—VIII ст. н. е., що перекреслює датуюче значення орла для цієї пам'ятки.

До кінця VII — початку VIII ст. н. е. відносяться Вознесенські набори, прикрашені зерню (рис. 56, 4, 9), пряжка з витягнутими «губами» аварського типу (рис. 56, 11), псевдопряжка з прямокутною і овальною основами (рис. 56, 15), залізні стремена овальної або витягнутої форми з петлевидними або пластинчастими вушками на короткій шийці (рис. 56, 25—27) та ін.

Значна частина речей з Вознесенки відноситься до VIII ст. н. е. Це стосується бронзових тиснених бляшок зі складним орнаментом (рис. 56, 5, 6, 12), оправ зброї та бляшок з рослинним орнаментом (рис. 56, 3), прямокутних пряжок з фігурними базами (рис. 56, 13, 14), бубенців (рис. 56, 18—21), однолезових шабель (рис. 56, 1, 2) (Амброз, 1971; Амброз, 1971а) та ін. Частина з цих виробів зустрічається й у IX ст. н. е.

Таким чином, речі з Вознесенського поховання дозволяють відносити його та табір до кінця VII—VIII ст. н. е.

Відносно часу існування канцерських гончарних осередків існує кілька думок. А. Т. Сміленко на підставі археомагнітного методу датування відносить їх до VII ст. н. е. (Сміленко, 1975, с. 155). Т. М. Мінаєва датує їх кінцем VII — початком IX ст. н. е. (Мінаєва, 1961). На нашу думку, при визначенні часу існування канцерських центрів слід більше уваги приділити добре датованим пам'яткам суміжних територій, на яких виявлено сіро-лошену кераміку канцерського типу. До них насамперед відноситься Вознесенський табір. Слід визнати слушною думку А. Т. Сміленко, що Вознесенський табір і Канцерські горни, які розташовувалися поряд, загинули одночасово, внаслідок розгрому. Тому верхню межу Канцерки, як і Вознесенки, можна відносити до VIII ст. н. е.

Кераміка канцерського типу виявлена і на поселеннях другої половини I тисячоліття н. е. в Потясминні біля сел. Стецівка та Пеньківка. Вона відсутня в житлах з керамічними комплексами етапу Молочарні і зустрічається в об'єктах з керамічним набором наступних етапів. Цей факт та матеріали з Вознесенки дають змогу нижню дату Канцерських центрів визначати другою половиною VII ст. н. е.

Змішаний етнокультурний тип пам'яток. У другій половині I тисячоліття н. е. на досліджуваній території Середнього Придніпров'я крім яскраво виражених місцевих і степових старожитностей відомі пам'ятки, етнокультурний тип яких в силу своєрідності притаманного їм археологічного комплексу визначається недостатньо чітко.

Зумовлено це поширенням більшості речей на значних територіях абсолютом різних рис культури, одні з яких тяжіють до місцевого, а інші — до степового етносу. Наприклад, предмети поясных наборів із скарбів, виявлених в районі нижньої течії р. Рось, для свого часу пригатаманні багатьом народам Євразійського континенту і зустрічаються у багатьох культурах, а серед комплексів речей Пастирського городища є такі, що більш характерні місцевим племенам, а інші — степовикам. Відсутність чіткого культурного, а отже, й етнічного забарвлення окремого кола пам'яток змушує виділити їх в окремих, змішаний етнокультурний тип пам'яток середньодніпровського археологічного масиву.

Скарби. Пальчасті, зоо- і антропоморфні фібули з багатим скарбом другої половини I тисячоліття н. е. вперше проінтерпретував О. О. Спицин, визнаючи їх «старожитностями анти» (Спицын, 1928). Аналізуючи письмові джерела та розглянувши набір ювелірних виробів, Б. О. Рыбаков дійшов висновку, що у VI—VII ст. н. е. проходив процес складання Руської землі. Центром цього формування було Середнє Подніпров'я, яке включало Поросья, північні райони до м. Києва і південні — до Степового Подніпров'я. Згідно з його поглядами у VII ст. н. е. назва «руси» повністю витіснила попередню назву східних слов'ян «анти». Через це знахідки, що визначалися О. О. Спициним антськими, Б. О. Рыбаков запропонував перейменувати на «старожитності русів» (Рыбаков, 1953, с. 23—104).

Належність скарбів Лісостепу місцевому осілому населенню визнала Г. Ф. Корзухіна, вважаючи кочівницькими багаті поховання степової смуги. Появу лісостепових дніпровських скарбів вона пов'язувала з хозарськими вторгненнями (Корзухіна, 1955, с. 61—82).

П. М. Третьяков, підкреслюючи складність наборів середньодніпровських скарбів, які включали аланські, готські, фінно-угорські і слов'янські риси, вказував, що визначальними серед них є ті, які дозволяють пов'язувати ці знахідки з слов'янським етносом (Третьяков, 1971, с. 110—111).

Деякі дослідники схильні розглядати багаті місцезнаходження в Середньому Подніпров'ї як кочівницькі. Прикладом може служити думка окремих угорських археологів, що відстоюють аварську їх належність (Laszlo, 1955, s. 276—284).

На досліджуваній нами території, на південь від р. Рось, знайдено Мартинівський, Малоржавецький, Хацьківський і Вільховицький скарби. За своїм складом їх речі не були однорідними. Виключно жіночі прикраси містив Малоржавецький скарб. Він включав 2 срібних браслети з потовщеними кінцями, 2 бронзові шийні гривни з завитими краями, 6 великих скроневих кілець із спіральними завитками та 2 срібних «навушники».

Серед речей Мартинівського та Хацьківського скарбів були як жіночі, так і чоловічі набори. Жіночі речі з Мартинівки представлені срібним головним вінцем, срібними «навушниками», 8 великими скроневими

кільцями з спіралями, 2 срібними браслетами з розширеними кінцями та бронзовою позолоченою пальчастою фібулою. Чоловічими являються предмети поясного набору з срібла: різноманітні за формою і розмірами наконечники поясів, фігурні бляшки, пряжки тощо. До складу мартинівської знахідки входили також срібна мисочка, ложечка, шипці, 4 чоловічі фігурки і 5 фігурок фантастичних тварин. Мисочка, ложка і шипці візантійського походження.

З жіночих речей Хацьківський скарб включав 4 срібних браслети і 12 трапецієвидних підвісок, пронизку і раковину з кільцем для підвішування. Чоловічі предмети представлені елементами поясного набору — срібними бляшками з зерню і позолотою, пряжками, застібками, фігурними поясними наконечниками.

Не повністю зберігся скарб із Вільховчика, який було випадково знайдено 1974 р. під час земляних робіт. Серед речей, що дійшли до нас, були лише предмети поясного набору. Це 15 срібних виробів, більшість з яких мали фігурні прорізи. Серед них 2 більших і 2 менших наконечники, 2 бляшки з зооморфними голівками, 3 круглі та 3 подовжені фігурні розетки, фігурна бляшка з заглибленим орнаментом, 2 фрагменти подовжених бляшок з врзним орнаментом.

Співставлення розглянутих вище комплексів з подібними старожитностями степовиків виявляє між ними значні відмінності. Перш за все в середньодніпровських комплексах відсутні озброєння і предмети кінського спорядження, на що вперше звернула увагу Г. Ф. Корзухіна (Корзухіна, 1955). Останні дуже характерні для багатих кочівницьких місцезнаходжень. Причому таке явище типово не лише для скарбів досліджуваної нами території, але й тих, що знайдено в Лісостепу, за її межами, — Суджанського, Новоодеського, Харківського, Полтавського та ін. Виняток становить Колосківський скарб, в складі якого було два залізних наконечники від списів (Рыбаков, 1953, с. 65, рис. 12).

Натомість у скарбах присутні речі, більшою мірою притаманні європейському убору. Переважно це жіночі прикраси — фібули, браслети, шийні гривни, трапецієвидні підвіски тощо. Серед них пальчата фібула з Мартинівки (рис. 58, 1).

Це саме можна сказати й про браслети з потовщеними кінцями, що були в Мартинівському (рис. 58, 2, 3), Малоржавецькому (рис. 58, 4, 5) скарбах. Вперше вони з'являються в кельтському середовищі у II ст. до н. е. (Filip, 1956, s. 485). У VI—VII ст. н. е. вони майже відсутні у степових народів і широко представлені в слов'янських комплексах. У Зимному виявлено навіть виробничі майстерні, де їх виготовляли, та знайдено напівфабрикати таких виробів (Ауліх, 1972, с. 66—70).]

До європейського убору відносяться шийні гривни з Малоржавецького (рис. 58, 6) скарбу. Їх коріння сягає до кельтського середовища, де вони відомі з IV—III ст. до н. е. Шийні гривни другої половини I тисячоліття н. е. на слов'янських територіях знайдено на поселенні Макарів Острів (Березовець, 1963, с. 186), на Новотроїцькому городищі

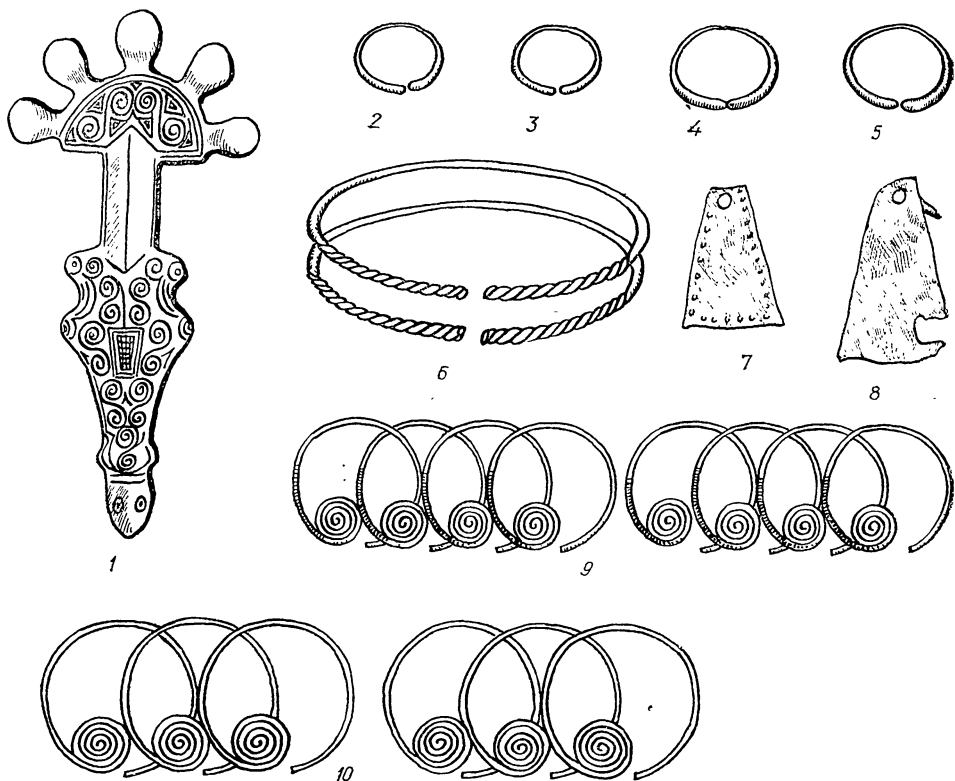

Рис. 58. Зразки речей з Мартинівського (1—3, 9), Малоржавецького (4—6, 10) і Хацьківського (7—8) скарбів.

(Ляпушкин, 1958, рис. 13), у Полтаві (Рыбаков, 1953, с. 70, рис. 14). Особливого поширення вони набули у наступний великокнязівський період. Крім сотень готових виробів у Києві знайдено кількадеметровий мідний джгут, розрахований на виготовлення 8—10 прикрас (История культуры Древней Руси, 1948, с. 13, рис. 87).

Притаманними європейському убору являються й трапецієвидні підвіски з Хацьківського скарбу (рис. 58, 7, 8). Такі ж прикраси були серед речей Суджанського і Новоодеського скарбів (Рыбаков, 1953, с. 64, рис. 11; с. 69, рис. 13). Своім корінням вони сягають в область прибалтійських племен, звідки походять найраніші трапецієвидні підвіски. До зарубинецьких племен вони могли перейти в області Верхнього Подніпров'я на рубежі н. е. Серед зарубинецьких старожитностей трапецієвидні підвіски виявлено на Почепському могильнику (Поболь, 1969, с. 128, рис 7, 2), на могильнику в с. Отвержичі (Каспарова, 1969, с. 153, рис. 16, 2, 3, 5) тощо, а на пізньозарубинецьких — в с. Коржі, Селище,

Старосілля, Бортничі (Савчук, 1969, с. 84, рис. 1, 1, 20, 21, 44, 46, 47). Аналогічні вироби набули поширення й серед слов'янського населення Східної Європи у другій половині I тисячоліття н. е.

Головний убір з Мартинівки має характерний елемент — великі спіральні високі кільця (рис. 58, 9), такі кільця були й серед речей скарбу з Малого Ржавця (рис. 58, 10). Близько до них стоять спіральні підвіски з Полтавського скарбу (Рыбаков, 1953, с. 70, рис. 14), очковидні підвіски з Нової Одеси, Колоскова, Суджі (Рыбаков, 1953, с. 65, рис. 12; с. 64, рис. 11; с. 69, рис. 13). Подібні прикраси знайдено на пізньозарубинецьких пам'ятках у селах Селище, Коржі, Бортничі (Савчук, 1969, с. 84, рис. 1, 2, 26, 45), широко вони відомі в зарубинецькій культурі (Третьяков, Шмидт, 1963, с. 139). До зарубинецьких племен вони могли потрапити з прибалтійського середовища. Як елемент жіночих головних уборів відомі вони там з рубежу н. е. Головні убори з найрізноманітнішими елементами оздоблення в першій половині I тисячоліття н. е. відомі й в інших місцях півночі європейської частини СРСР. Їх виявлено при розкопках дяковського Щербинського городища (III—IV ст. н. е.) (Дубынин, 1967, с. 99—104; Сабурова, 1967, с. 105—106), на Троїцькому городищі IV—V ст. н. е. (Дубынин, 1964, с. 186—192) та ін.

За етнографічними даними такі набори знаходяться у фінномовній групі народів Прибалтики. Реконструйованому головному убору із Мартинівки Б. О. Рыбаков знайшов близькі аналогії серед російських кокошників (Рыбаков, 1953, с. 83, рис. 19).

Таким чином, Мартинівський головний убір, ймовірно, пов'язується з прибалтійським етносом і знаходить своє продовження серед фінномовних народів та у росіян.

У зв'язку з унікальністю етнічної атрибуції важко піддаються антропоморфні (рис. 59, 1—4) і зооморфні (рис. 59, 5—8) фігурки з Мартинівського скарбу. В другій половині I тисячоліття н. е. у слов'ян і кочівників відомі лише поодинокі вироби такого характеру. Антропоморфне зображення мартинівського типу знайдено на слов'янському поселенні Требужени у Молдавії (Рикман, Рафалович, Хынку, 1971, с. 64, рис. 9, 5), а зооморфне — походить з ювелірної майстерні о-ва Митківського на Південному Бузі (Хавлок, 1963, с. 321, рис. 2). Антропоморфну і зооморфну фігурки виявлено в кочівницькому похованні з станиці Преградної на Кубані (Минаева, 1957, с. 133, рис. 52, 1, 2). Чоловіча фігурка мартинівського типу була й серед речей Кушнаренківського могильника (V—VII ст. н. е.) в Північному Приураллі (Генинг, 1972, с. 255, рис. 8, 1).

Бронзові литі фігурки IV—V ст. н. е., які за технікою виготовлення та деякими зовнішніми ознаками нагадують мартинівські, хоча й мають багато своєрідних рис, зустрічаються в Середній Азії, на Кавказі та в Криму. Зображують вони голих чоловіків у конічному головному уборі або без нього. Ноги у них широко розставлені, руки

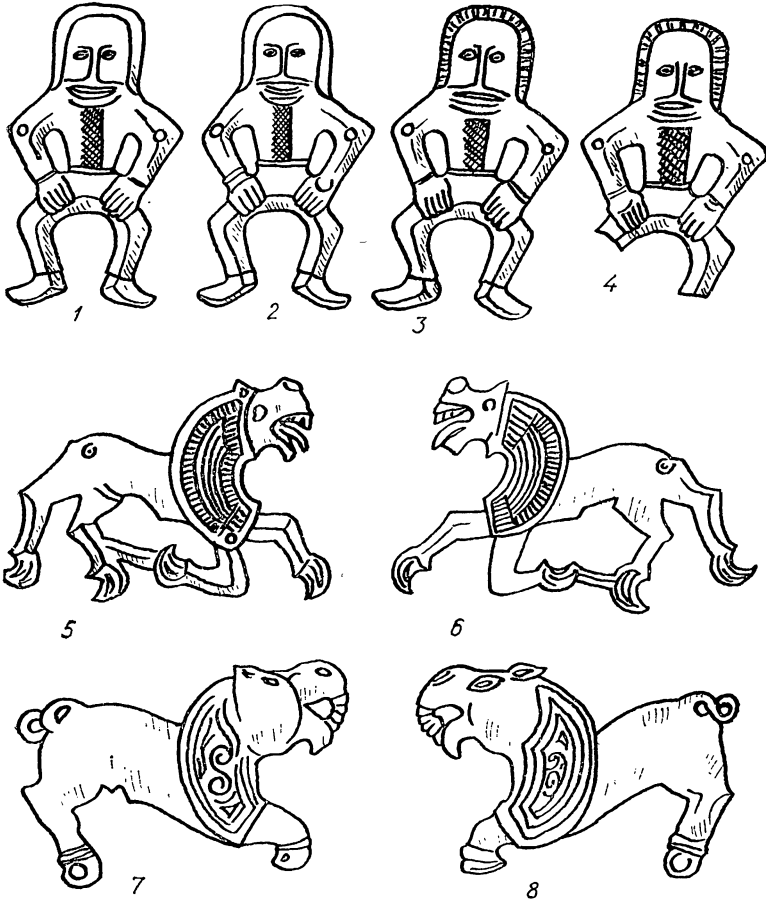

Рис. 59. Зразки антропоморфних (1—4) і зооморфних (5—8) зображень з Мартинівського скарбу.

опущені вниз. Такі вироби знайдено на городищі Кескен-Куюк-Кала у Середній Азії (Левина, 1968, с. 170—174), на аланському могильнику Камунта на Північному Кавказі (Кузнецов, 1962, рис. 13, 1—3), у пізніх похованнях з Айвазовського, Чуфут-Кале і Скалисте в Криму (Кругликова, 1957, с. 255, рис. 2, 1—7; Кропоткин, 1965, с. 111, рис. 44, 6; Богданов, Гушина, 1967, с. 137, рис. 49, 1) та в інших місцях. Подібні фігурки часто трапляються у пізньоантичних пам'ятках Північного Причорномор'я (Шкорпил, 1910, с. 32, 33; Шкорпил, 1913, с. 19, 31, прим. 1; Арсеньєва, 1977, с. 101, табл. XXXI, 12). На Кавказі та в Се-

редній Азії поширені також антропоморфні статуетки з ледь розставленими ногами і руками, зігнутими в ліктях, кісті яких лежать на бедрах (Левина, 1968, с. 169, рис. 2, 9—11).

І. Т. Кругликова їх поширення на Північному Кавказі і в Північному Причорномор'ї пов'язує з рухом гуннів зі сходу на захід (Кругликова, 1957, с. 257). Л. М. Левіна стверджує середньоазіатське коріння антропоморфних зображень, де вони побутували в середовищі джетіасарської культури. Оскільки в гуннських пам'ятках такі зображення не виявлені, їх поширення в Криму і на Кавказі вона пояснює тим, що гунни, просуваючись на захід, захопили з собою частину джетіасарського населення (Левина, 1968, с. 178).

Що б там не було, мабуть, слушною слід визнати думку, що на пограниччі Степу і Лісостепу, зокрема в південних районах Середнього Придніпров'я, мартинівські чоловічки з'явилися не без участі гуннського населення. Оскільки гунни у середині I тисячоліття н. е. сходять з історичної арени, можна гадати, що традиція антропоморфних зображень була перейнята і розвинена під впливом візантійського ремесла якимось іншим етносом, що проявляється у наявності мартинівських антропоморфних зображень.

Предмети поясних наборів, які представлені пряжками, лжепряжками та накладними пластинами, що були серед комплексів з Мартинівки (рис. 60, 17—43), Хацьок (рис. 60, 1—16) і Вільховчика (рис. 61, 1—15), в другій половині I тисячоліття н. е. набули поширення на Євразійському континенті. Відомі вони від середньої і верхньої течій Волги на півночі до Закавказзя на півдні, від Монголії на сході до Італії на заході. Центром їх поширення, де поясні набори представлені найбільш різноманітними зразками, вважаються західноєвропейські степи з Кримом і Причорноморське побережжя Кавказу (Ковалевская, 1972, с. 102). Зокрема, значну їх кількість зустрінуто на могильниках Чуфут-Кале і Суук-Су в Криму (Репников, 1906; Пудовин, 1971, с. 183, рис. 1; Кропоткин, 1965, с. 111, рис. 44, 9—14), в житлах VI—VII ст. н. е. на поселенні Підкумськ I, в могилах VII ст. н. е. в Чмі, Борисово, Верхньому Чит-Юрті, Хусанатах, Нижньому Джулаті, Пашково, Нілячі, Кудінетово на Північному Кавказі.

Частина угорських дослідників середньодніпровські поясні набори мартинівського типу пов'язують з аварами (Kovrig, 1963, s. 227—228; Laslo, 1971, s. 42—55). Однією з основних ознак аварської належності Г. Ласло вважає наявність людських рис на прорізних накладках з Мартинівки (рис. 60, 19, 24, 25, 31, 32, 35—40) і Хацьок (рис. 61, 5, 9, 11, 12). Останні дійсно відомі серед аварських комплексів Подунав'я, але досить поширені й в інших місцях. Відомі вони в Башкирії (Ковалевская, 1972, с. 101, рис. 5, 17, 18), на могильнику Суук-Су в Криму (Репников, 1906), серед речей Агойського могильника (Миллер, 1909, с. 86—96) і могильника в Чмі (Амброз, 1971, с. 115, рис. 5, 26, 43, 44, 47, 62, 63), на Північному Кавказі, в Арцибашевському похованні на

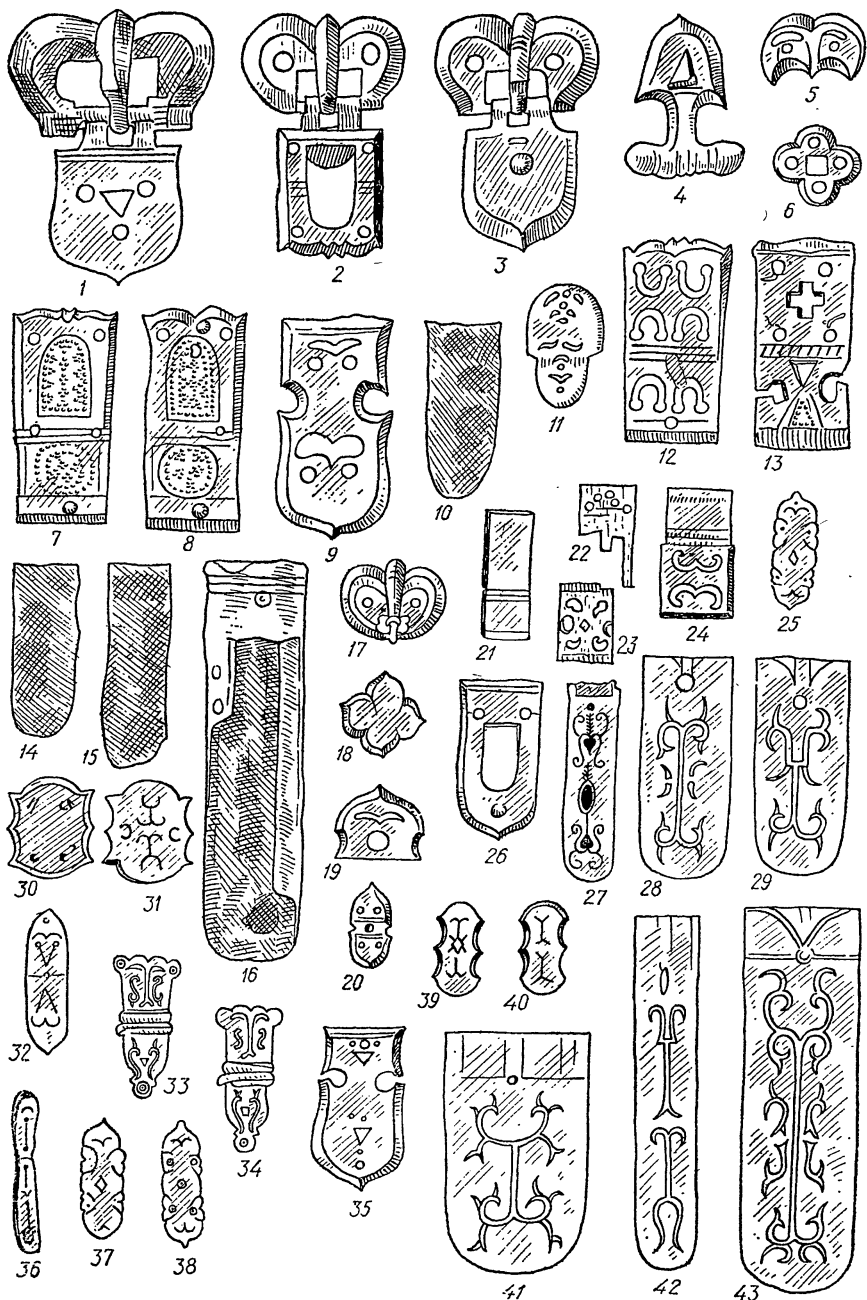

Рис. 60. Зразки предметів поясних наборів з Хацьківського (1—16) і Мартинівського (17—43) скарбів.

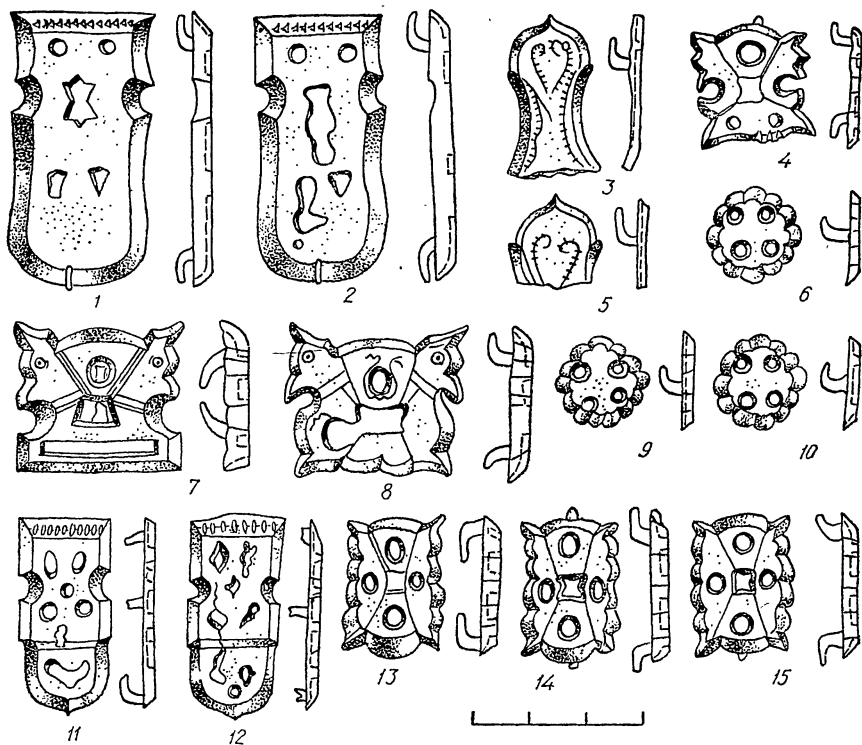

Рис. 61. Речі поясного набору з Вільховчикського скарбу (1—15).

Рязанщині (Монгайт, 1951, с. 126, рис. 43, 8, 9, 13, 13а), на Лебязькому могильнику в Курському Посейм'ї (Липкинг, 1964, с. 146, рис. 5, 14) та ін. Крім того, поясні набори в аварських могильниках на території Угорщини з'являються лише у VII ст. н. е., що на підставі візантійських монет, які зустрічаються в похованнях, переконливо довели Д. Чаллань (Csallány 1939, S. 166—169), І. Вернер (Werner, 1950, S. 170) та А. К. Амброз (Амброз, 1971, с. 120). Це робить малоймовірним аварське походження наборів з Середнього Подніпров'я, адже, просуваючись зі сходу на захід, під час свого переселення (авари прийшли в Подунав'я близько 567 р.) у авар ще не було своїх поясних наборів. У них, як і у інших народів, ранні набори не несуть яскраво виражених етнічних рис, лише на початку VIII ст. н. е. у авар з'являються прорізні поясні набори з тваринним і рослинним орнаментом, які несуть яскраво виражене етнічне навантаження (Lasló, 1971, fig. XI—XIII, fig. 97, 104—111, 114—116, 119, 124, 125 та ін.).

А. К. Амброз появу поясних наборів пов'язує з напівварварським середовищем візантійських міст і фортець на Дунаї. На його думку, саме звідти вони потрапили до населення Півдня, Центральної і Східної Європи (Амброз, 1971, с. 118). Мабуть, саме цим пояснюється схожість ранніх поясів на всіх територіях їх поширення.

Нині можна вважати встановленим, що ранні поясні набори не являються виразниками певного етносу, в них більшою мірою, ніж у будь-якому іншому археологічному матеріалі, проявляється спільна евразійська мода. Вони були ніби відзнакою дружинника, що відображала його заслуги, вказувала на місце власника у військовій ієрархії. Мабуть, пояси мали й геральдичний зміст, оскільки усі відомі комплекти за формою, малюнком і деталями бляшок різняться між собою (Ковалевская, 1972, с. 102).

На бляшках з Мартинівки (рис. 60, 27—29, 41—43) є тамгоподібні знаки, коріння яких слід шукати у гуннському середовищі Північного Причорномор'я. Однак вже у другій половині I тисячоліття н. е. вони починають проникати в східноєвропейській землі як знаки родових старійшин. Свідченням цього може бути тамга, викарбована на трапецевидній підвісці із Мощина (Рыбаков, 1953, с. 97, рис. 25, 14). На думку Б. О. Рыбакова, такі тамгоподібні знаки були тією основою, на якій сформувалися пізніші знаки «рюриковичів» (Рыбаков, 1953, с. 95—97).

Не викликає сумнівів візантійське походження срібної мисочки, блюда і ложечки з Мартинівського скарбу, які були воєнною здобиччю або вивезені з Візантії внаслідок торговельних операцій.

Таким чином, за своїм походженням речі середньодніпровських скарбів неоднорідні, коріння яких сягають в найрізноманітніші етнокультурні масиви. Джерела одних відшукуються у Візантії (мисочка, блюдо, щипці й ложечка з Мартинівки) та на її периферії у Подунав'ї (поясні набори), деяких — у кельтському середовищі (браслети з потовщеними кінцями та шийні гривни), інших — у Південній Прибалтиці (спіральні й трапецевидні підвіски та головні убори), ймовірніше з сармато-аланським середовищем пов'язуються антропоморфні фігурки з Мартинівки, північнопричорноморське походження (гуннське) мають тамгоподібні знаки на речах з Мартинівки і Хацьок.

Ще кілька десятиліть тому, коли мало були відомі старожитності третьої чверті I тисячоліття н. е., важко було пов'язувати дніпровські скарби з певним колом поселень. У теперішній час таке становище докорінно змінилося, добре стали відомими ранньосередньовічні старожитності у лісостеповій смузі, що дає змогу ставити питання про їх зв'язок з багатими скарбами. Найвність у місцевих племен Східної Європи третьої чверті I тисячоліття н. е. поясних наборів засвідчують розкопки Зимнівського городища, де виявлено пряжки та накладки поясів (Ауліх, 1972, с. 62, табл. XII, 3—8; с. 57, табл. XI, 1—14). При розкопках Лебяженського могильника поблизу Курська, де Ю. А. Лип-

кінг дослідив 110 урнових і безурнових трупоспалень, у похованнях № 3, 68 і в одному з пошкоджених захоронень було виявлено предмети поясних наборів — пряжки, лжепряжки, прорізнi накладки, наконечник пояса (Липкинг, 1974, с. 146, рис. 5, 10—14). Можливо, що Лебязенський могильник, принаймні деякі його поховання, належить до дружинних. Крім поясних наборів, про це свідчать і знахідки списа, фрагментів кольчуги з поховань № 32 і 63 та хребець людини з поховання 102, в якому глибоко застряло залізне вістря (Липкинг, 1974, с. 148—151). Кільця від кольчуги знаходилися й у похованні № 24 на могильнику № 1 з Великої Андрусівки (рис. 44, 16, 17).

Останнім часом з'ясувалося, що Суджанський скарб 1948 р., який складався з кількох пальчастих фібул, «очковидних» підвісок, трапецієвидних та круглих підвісок та іншого, був знайдений на території селища колочинського типу (Липкинг, 1966, с. 49). Предмети поясних наборів, які пов'язуються з поселеннями місцевих племен, відомі й в інших місцях Середнього Придніпров'я. Лжепряжка з прорізами та пряжка з витягнутими «губами» знайдена на Волоському поселенні (рис. 46, 2, 6), що над Сурською Заборою в Надпоріжжі. Там досліджено кілька напівземлянок з печами-кам'янками та виявлено ліпну біконічну і округлобоку кераміку пеньківського типу. На лівобережжі Дніпра, поблизу с. Коробівка, в уроч. Рихлиця, при обстеженні поселення з ліпною керамікою пеньківського типу виявлено бронзову бляшку від поясного набору (рис. 46, 7). Ще один наконечник пояса походить з поселення неподалік від с. Звонецького (рис. 46, 4), де було розкопано кілька вогнищ, поблизу яких крім наконечника від пояса була ліпна біконічна і опуклобока кераміка, зооморфна і пальчаста фібули, трапецієвидна підвіска, двоспіральне скроневе кільце (рис. 46, 8) та ін.

Більше того, скарб 1974 р. із Вільховчика (рис. 61, 1—15) знаходився у ліпному горщику з домішками піску в тісті (рис. 19, 1). Закопано його було на території пеньківського поселення, розкопки якого проводилися автором весною 1976 р. Поблизу місця знахідки, в траншеях, простежено культурний шар потужністю до 0,6 м, в якому траплялися фрагменти ліпної ранньосередньовічної кераміки (рис. 19, 2) та кістки тварин. У східній частині селища досліджено три частково перекриваючі одне одне житла (рис. 4). Вони являли собою напівземлянки прямокутної у плані форми площею від 6 до 12 м² і глибиною 0,9—1 м від сучасної поверхні. У східних кутах жител розташовувалися розвали печей-кам'янок або вогнища. У заповненні об'єктів виявлено ліпну кераміку з домішками піску в глиняному тісті. Зустрічаються опуклобокi горщики з відігнутими назовні вінцями і біконічні фрагменти. Досліджувана пам'ятка із Вільховчика цікава ще й тим, що вперше на матеріалах Середнього Придніпров'я скарб третьої чверті I тисячоліття н. е. пов'язувався з синхронним поселенням.

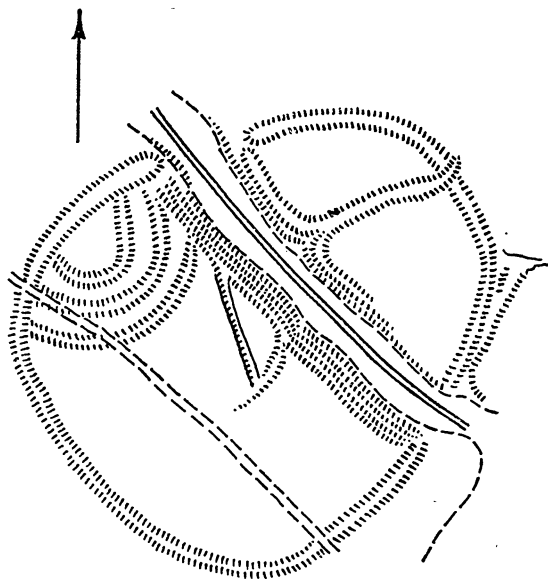

Рис. 62. План Пастирського городища (за М. Ю. Брайчевським).

Пастирське. Серед дніпровських пам'яток, етнічне обличчя яких визначається недостатньо чітко, знаходиться Пастирське городище, що займало пологі схили р. Сухий Ташлик на площі близько 3,5 га. Городище знаходилося за потужними скіфськими укріпленнями (вал і рів), які, очевидно, були підправлені у ранньосередньовічні часи (рис. 62). Відносно його етнічної атрибуції існує кілька думок. М. Ю. Брайчевський, визнаючи спорідненість Пастирського городища з пеньківськими старожитностями, вказує на наявність серед пастирських матеріалів рис «салтівського» впливу (Брайчевський, 1968, с. 94—101, 171). До кола пеньківських

пам'яток включає Пастирське А. Т. Сміленко, вбачаючи в цьому ембріон середньовічного міста — торговельного і політичного центру слов'ян (Сміленко, 1975, с. 69—70).

Як селище ремісників-гончарів, ювелірів і ковалів Пастирське розглядав П. М. Третяков. Розташування городища в слов'янському середовищі і наявність на ньому напівземлянок дало підстави пов'язувати цю пам'ятку перш за все з слов'янським етносом (Третяков, 1971, с. 108).

Д. Т. Березовець вбачав у Пастирському салтівський опорний пункт, де перебував хозарський намісник. Ставка кагана знаходилася на слов'янській території, включаючи змішане населення, серед якого були слов'яни і болгари (Березовець, 1965, с. 55).

М. І. Артамонов заперечував слов'янську, балтську і тюрксько-хозарську належність городища, приписуючи його тій частині болгаркутригурів, які вціліли від хозарського погрому і змішалися з слов'янами Подніпров'я (Артамонов, 1969, с. 8).

Знайомство з матеріалами Пастирського городища показує, що серед них присутні як європейські, так і кочівницькі набори. Розташоване поблизу степу і виступаючи як крупний економічний ранньосередньовічний осередок, воно увібрало в себе різноетнічні риси матеріальної культури, які характерні як слов'янам, так і степовому населенню.

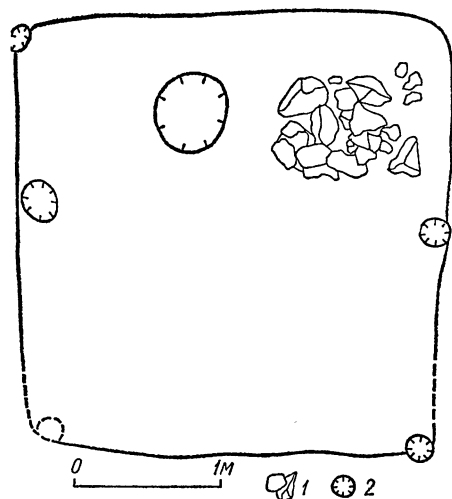
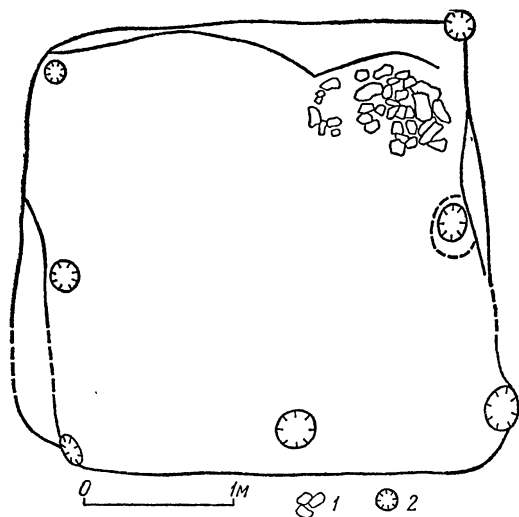

Рис. 63. План напівземлянки на Пастирському городищі з розкопок 1949 р.:

1 — каміння; 2 — ями.

Рис. 64. План напівземлянки на Пастирському городищі з розкопок 1949 р.:

1 — каміння; 2 — ями.

Наприклад, більшою мірою притаманні місцевим племенам другої половини I тисячоліття н. е. квадратні напівземлянки (рис. 63, 64), в той час як наземні житла у них відсутні.

Не зовсім чітко етнічні компоненти Пастирського городища виділяються при розгляді керамічного посуду. Переважна більшість уламків не дає уяви про повну форму виробів (рис. 65, 1—14), що позбавляє можливості з певністю співставляти їх з місцевим або кочівницьким посудом.

Серед ліпної групи пастирської кераміки з пеньківськими старожитностями пов'язуються біконічні горщики (рис. 66, 2), а з сахнівськими і типу Луки-Райковецької — посуд струнких пропорцій з розширенням у верхній частині, добре вираженими плічками та відігнутими назовні вінцями (рис. 66, 1, 5), які інколи прикрашені пальцевими вдавленнями по краю. Окремі екземпляри таких виробів сформовані на примітивному крузі, тулуб у них прикрашався хвилястим і лінійним орнаментом, на вінцях бувають насічки (рис. 66, 8).

До кочівницьких форм наближаються приземкуваті ліпні опуклобокі горщики з добре вираженими плічками та майже вертикальними вінцями. Окремі екземпляри прикрашені асиметричною хвилястою лінією (рис. 66, 9). Типово салтівськими є кружалні сіро-лещені одноручні вузькогорлі глеки з широким опуклим тулубом (рис. 67, 7, 8).

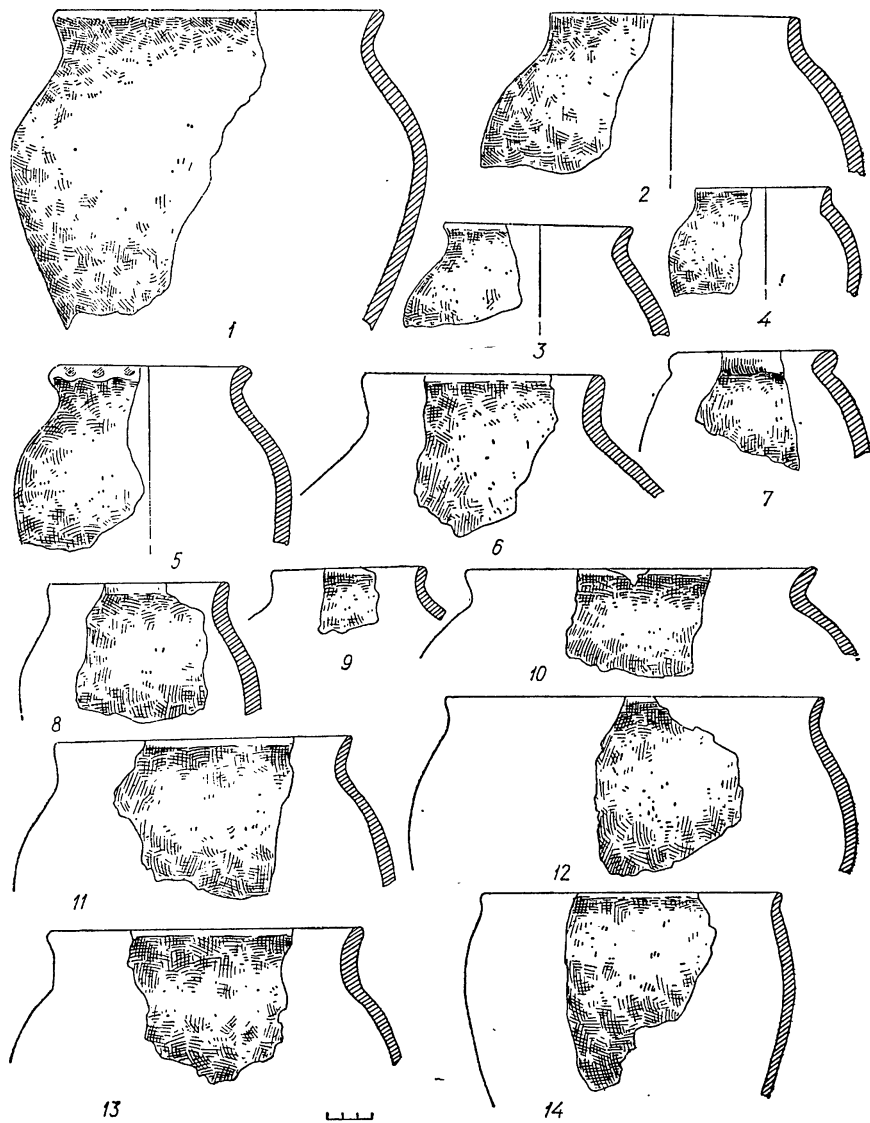

Рис. 65. Зразки ліпної кераміки з Пастирського городища (1—14).

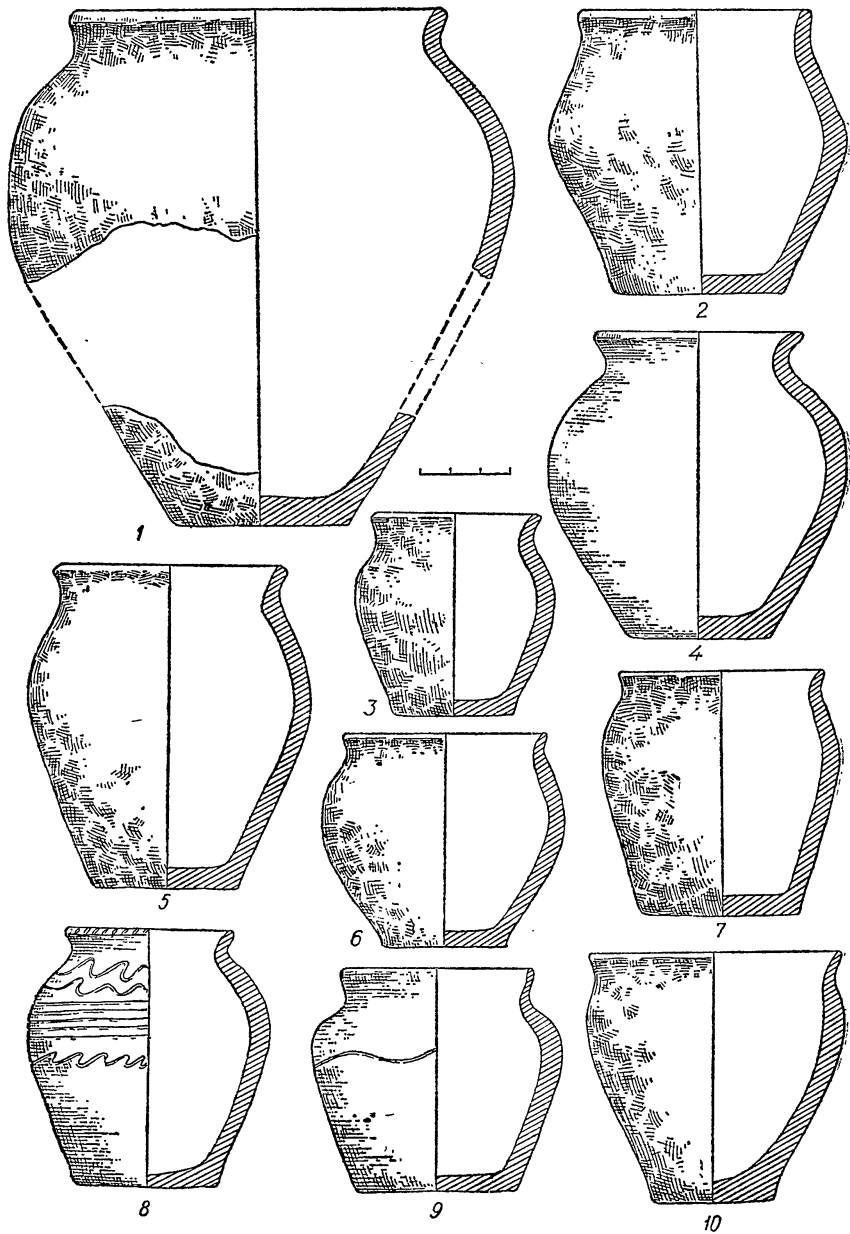

Рис. 66. Зразки кухонної кераміки з Пастирського городища (1—10).

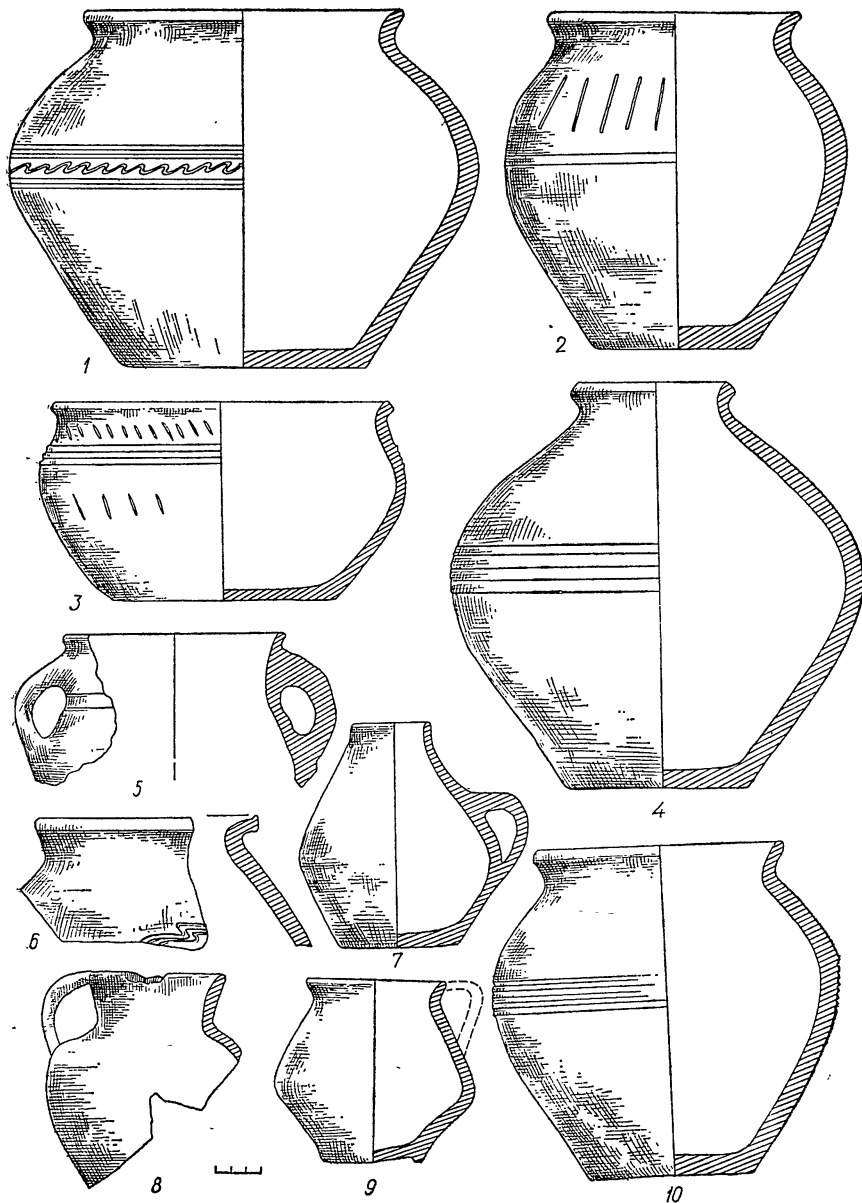

Рис. 67. Зразки кружальної кераміки з Пастирського городища (1—10).

Своєрідну групу пастирської кераміки складають сіро-лощені кулясті горщики. За технологією виготовлення вони нагадують салтівську кераміку, але відрізняються від останньої за формами. Їх поверхня прикрашена врізним та пролощеним орнаментом.

Найбільш численними є вироби, висота яких майже рівна найбільшій розширеності тулуба, а діаметр вінець перевищує діаметр дна (рис. 67, 1, 2, 10). Трапляються й вузькогорлі екземпляри, що нагадують глеки (рис. 67, 4) та приземкуваті мисковидні посудини, діаметр тулуба яких майже вдвічі більший висоти виробів, а діаметр дна дещо менший від діаметра вінець (рис. 67, 3). Мабуть, до кулястих виробів слід відносити фрагменти великих посудин з відігнутими вінцями, за овалом яких буває закраїнка, як у давньоруських горщиків (рис. 67, 6).

Кулясті посудини пастирського типу за формою близько стоять до відповідних черняхівських керамічних виробів. Це дало підставу деяким дослідникам стверджувати черняхівську їх підоснову (Брайчевський, 1963, с. 101; Сміленко, 1975, с. 70). М. І. Артамонов визнавав, що пастирський посуд міг би походити від черняхівського гончарства, але проти цього, на його думку, свідчить хронологічний розрив, який існує між черняхівською та пастирською культурами (Артамонов, 1969, с. 3). Однак на Пастирському городищі присутня черняхівська кружальна та ліпна пеньківська кераміка (рис. 67, 9, рис. 66, 2). Тобто хронологічний розрив між двома культурами не був значним або його взагалі не існувало. Крім того, нині археологічно зафіксовано наявність деяких культурно-історичних зв'язків між старожитностями першої і другої половини I тисячоліття н. е. на археологічних матеріалах Південно-Західної Волині (Баран, 1972, с. 100—110), Подністров'я (Рикман, 1972, с. 29—45; Приходнюк, 1975, с. 70—75), Прикарпаття (Вакуленко, 1974, с. 242—251; Тимошук, 1976, с. 12—39), Румунії (Teodorescu, 1964, S. 495). У світлі цих даних стає дуже ймовірною черняхівська підоснова пастирського кулястого посуду, який сформувався під впливом технології салтівського гончарства.

З Пастирського походять і фрагменти глеків (рис. 67, 5), аналогічних глекам з Петра-Свистунового.

Чисельну групу знахідок з Пастирського городища складають пальчасті зоо- і антропоморфні фібули. Перші широко відомі у Центральній і Східній Європі. Ареал поширення других обмежений Середнім Подніпров'ям та Кримом. Один фрагмент зооморфної фібули походить з Чекберена в Угорщині (Lasló, 1971). Існує думка, що центром їх виготовлення було Середнє Подніпров'я (Пастирське городище) (Рыбаков, 1948, с. 63; Пудовин, 1961, с. 184—185; Амброз, 1971, с. 114), звідки вони потрапили до кримських готів*.

Неоднорідними за речовим складом були скарби 1898 і 1949 рр. Перший складався з 12 предметів — браслетів з розширеними порожни-

* А. Л. Якобсон відстоює кримське походження таких знахідок (Якобсон, 1954, с. 151; Якобсон, 1958, с. 464).

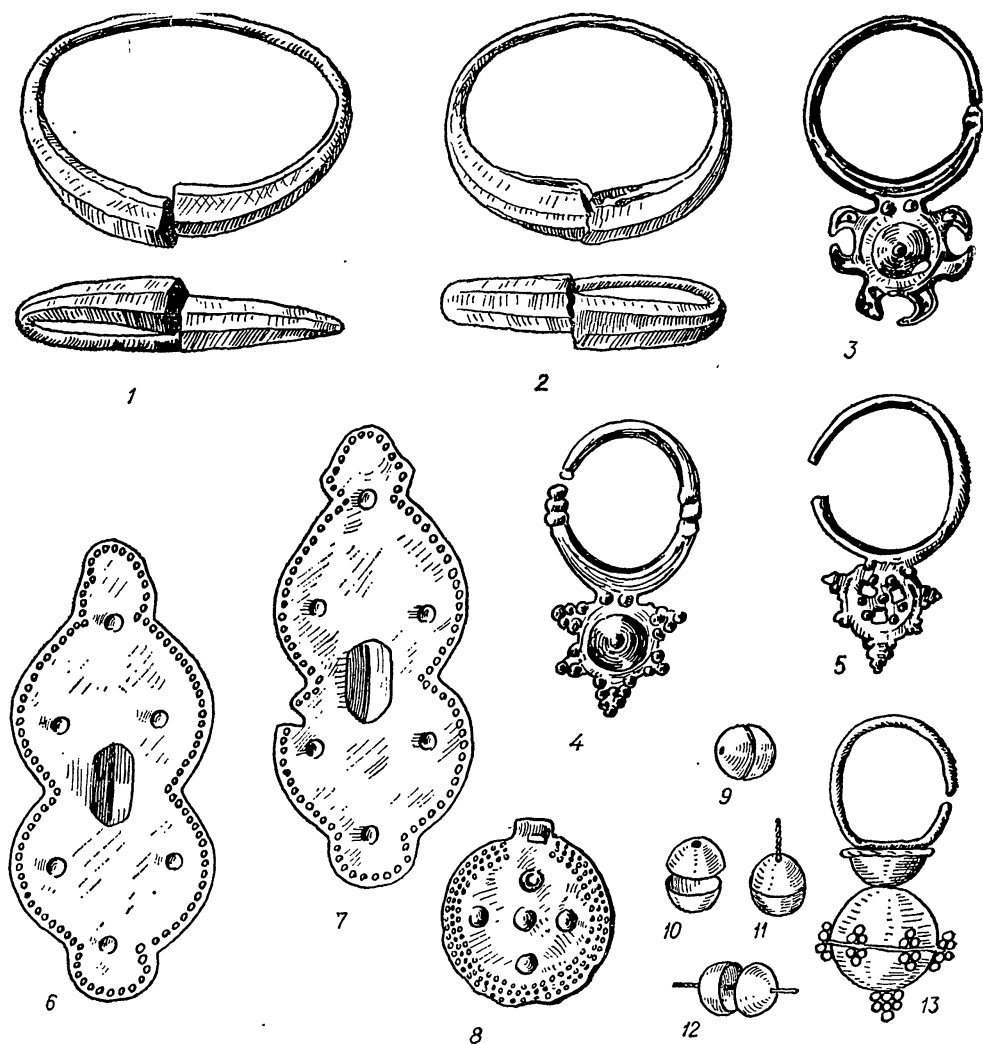

Рис. 68. Речі з Пастирського скарбу 1949 р. (1—13).

стими кінцями та зірковидних сережок. Другий вмщував три срібні антропоморфні стилізовані фібули, два срібних браслети з порожнистими розширеними кінцями, близько десятка різноманітних сережок, скронові гронаподібні підвіски, срібні круглі бляшки-підвіски, приблизно 30 бубенців, кілька десятків бурштинових та скляних намистин.

До європейського жіночого убору належать срібні браслети з розширеними трубчастими кінцями (рис. 68, 1, 2), аналогії яким відомі серед знахідок з старого плану м. Києва (Корзухіна, 1955, с. 75, рис. 5; с. 77, рис. 6) та серед речей Харівського скарбу (Березовець, 1952, с. 117, табл. IV, 8); срібні стилізовані антропоморфні фібули (рис. 68, 6, 7), відповідності яким є на слов'янському поселенні Ханська (Рикман, Рафалович, Хынку, 1971, с. 64, рис. 9, 2, 3), у Харівському (Березовець, 1952, с. 111, табл. 1, 1, 3, 4) та Івахниківському (Макаренко, 1908) скарбах.

Присутність в обох скарбах зірковидних сережок (рис. 68, 4, 5), відлитих в одній моделі, переконує в їх місцевому виготовленні. Генетичну підоснову їх дослідники вбачають у візантійських (Niderle, 1930, s. 130—131), середньодунайських і візантійських (Айбабин, 1973, с. 69), понтійських (Werner, 1950, S. 157—158; Vinski, 1955, s. 233—236) ювелірних традиціях або пов'язують з гунно-сарматськими і візантійськими впливами (Fettich, 1951, S. 133). З гото-гепідськими впливами зв'язуються литі сережки з пташиними голівками (рис. 68, 3) (Айбабин, 1973, с. 70). Кулясті порожнисті вироби з греноподібними кульками (рис. 68, 13) пов'язуються з сармато-аланським середовищем, що стало підставою для О. І. Айбабіна вбачати присутність цієї групи населення на Пастирському городищі (Айбабин, 1973, с. 72). Однак такий висновок не можна сприймати як достатньо обґрунтований, адже ювелірні виробничі прийоми, як і форми виробів, часто запозичуються у інших народів. Яскравим прикладом цього і є дана категорія прикрас, які існували протягом багатьох століть і у багатьох народів (Шкарпил, 1903, с. 83, с. 72; Вязьмітіна, 1962, с. 3, рис. 82). Як показала Г. Ф. Корзухіна, такі вироби стали вихідним типом для виготовлення порожнистих скроневиx кілець давньоруського часу (Корзухіна, 1946, с. 48—51).

Бубенці та круглі підвіски (рис. 68, 9—12) типові для степових народів, зокрема, вони часто зустрічаються у салтівській культурі.

Таким чином, ознайомлення з Пастирським городищем переконує у складній етнічній структурі пам'ятки, де археологічні матеріали фіксують як місцеві слов'янські, так і іноетнічні риси культури.

Датування середньодніпровських скарбів, як і усіх аналогічних знахідок від Верхньої Волги і Кавказу до Уралу і Угорщини, базується на матеріалах могильника Суук-Су, в поховальних комплексах якого представлені монети та багатий інвентар, який має широкі європейські аналогії. Проте єдиної думки на хронологію ранніх поховань Суук-Су не існує. Датують їх V—VII ст. (Репников, 1906, с. 32), VI—VII ст. (Кропоткин, 1959, с. 185; Якобсон, 1958, с. 465); VI—VIII ст. (Равдоникас, 1932, с. 37), V—VIII ст. (Рыбаков, 1948, с. 63), другою половиною VI — першою половиною VII ст. (Чаллань, 1954, с. 338; Пудовин, 1961, с. 176), другою половиною VII ст. н. е. (Werner, 1950, S. 170; Амброз, 1971, с. 118—119). Згідно з своїми поглядами на

хронологію Суук-Су дослідники по-різному датують і дніпровські скарби. Однак найбільш близькою до істини слід визнати вузьке їх датування. Зараз можна вважати встановленим, що поясні геральдичні набори виникли у VI ст. н. е. в Подунав'ї (Амброз, 1971, с. 118), а у VIII ст. н. е. з'являється зовсім інший рослинний та звіриний стиль таких прикрас (Амброз, 1971а, с. 122, рис. 13, 1—56).

Нині, завдяки знахідкам із Вільховчика (рис. 61, 1—15), можна твердо пов'язувати скарби Дніпровського лісостепоного Правобережжя з пам'ятками пеньківського типу. Керамічний набір з цього поселення від найбільш раннього посуду з Гути-Михайлівської відрізняється більшою товщиною стінок та менш ретельно обробленою поверхнею. Не співпадає він і з керамічними комплексами Сахнівського поселення. Це дає змогу селище, а разом з ним і скарб із Вільховчика датувати серединою VI — серединою VII ст. н. е. Оскільки Мартинівські поясні набори близькі до Вільховчицьких, то й Мартинівський скарб можна датувати цим же часом.

У скарбі з Малого Ржавця присутні лише речі жіночого набору (спіральні кільця, браслети, шийні гривни, «навушники»), які знаходять відповідності серед речей з Мартинівки. Це дозволяє датувати скарб з Малого Ржавця серединою VI — серединою VII ст. н. е.

Окремі бляшки з Мартинівки і Хацьок знаходять відповідності серед поясных накладок першої половини VII ст. н. е. з Суук-Су (Пудовин, 1961, с. 183, рис. 1). Насамперед це стосується псевдопряжок та наборів з антропоморфними прорізами. Однак у дніпровських наборах присутні й накладки з тамгоподібними знаками, що, на думку А. К. Амброза, є пізньою ознакою. Це дозволило йому віднести їх до другої половини VII ст. н. е. (Амброз, 1971, с. 115). Таке твердження не слід сприймати беззастережно, адже тамгоподібні знаки беруть свій початок у сарматському середовищі Поволжя у IV ст. до н. е. (Соломоник, 1959, с. 17), звідки вони потрапили у Північне Причорномор'я, поширившись згодом на весь Європейський континент. Тамгоподібний знак відомий на пеньківській посудині з о-ва Шулаєвського у Надпоріжжі (Березовець, 1963, с. 198, рис. 26, 8), що є прямою вказівкою на знайомство пеньківців з цією символікою. Тобто тамгоподібні знаки на поясных наборах не є пізньою хронологічною ознакою.

Переважна більшість предметів поясного набору з Хацьок близько стоїть до Мартинівських і Вільховчицьких наборів. Однак у Хацьківському скарбі було кілька тиснених бляшок, прикрашених лжезерно (рис. 60, 7, 8). За технікою виготовлення та художнім стилем вони випадають з основного комплексу і, мабуть, були закріплені на геральдичному поясі пізніше, на місці втрачених бляшок. Такі вироби на Європейському континенті з'явилися у кінці VII — на початку VIII ст. (Амброз, 1971, с. 117). Були вони серед речей Вознесенського і Арцибашевського поховань (Грінченко, 1950, с. 46, табл. III, 4, 5; Монгайт, 1951, с. 128, рис. 45, 2—11). Тому слід визнати слушним, що Хацьків-

Таблиця 4. Хронологія пам'яток Середнього Придніпров'я

Пам'ятки	Століття					Кількість дослідже- них об'єктів
	V	VI	VII	VIII	IX	
Молочарня	—	—				4 житла
Луг I	—	—				32 »
Луг II	—	—				18 »
Макарів Острів			—	—		10 »
Стецівка	—	—				12 »
Сурська Забора	—	—				2 »
Будище		—	—			2 »
Хрещатик	—	—				2 »
Сахнівка (Дівича)			—	—		10 »
Сахнівка (Гончари- ха)			—	—		2 »
Домантове	—	—				1 »
Деревка	—	—				1 »
Гута-Михайлівська	—	—				1 »
Вільховчик		—	—			3 »
Ігрень (Підкова)		—	—			2 »
Канів			—	—		22 »
Київ (Старокіньсь- ка гора)	—	—				4 »
Київ (Оболонь)	—	—				2 »
Ходосівка			—	—		8 »
Андрусівка I	—	—				28 поховань
Андрусівка III	—	—				4 »
Мартинівка		—	—			1 скарб
Вільховчик		—	—			»
Малий Ржавець		—	—			»
Хацьки		—	—			»
Пастирське	—	—		—	—	16 жител
Вознесенка			—	—		1 городище
			—	—		1 поховання
Канцерка			—	—		10 виробничих комплексів

ський набір, який було виготовлено між серединою VI — серединою VII ст. н. е., продовжував використовуватися і в пізніші часи, а до скарбу потрапив десь на зламі VII—VIII ст. н. е.

З Пастирського городища походить велика колекція фібул, сержок, підвісок, браслетів, які є хорошим джерелом для датування. Однак переважну більшість їх, як і інші категорії знахідок, неможливо пов'язати з закритими комплексами. Це не дає змоги провести співставлення матеріалів за об'єктами і примушує датування Пастирського розглядати сумарно, не відносячи до конкретного періоду існування туди іншу будівлю.

Серед знахідок з кольорових металів найчисельнішу групу складають пальчасті зоо- і антропоморфні фібули. Час існування таких виробів не виходить за межі VI—VII ст. н. е. (Werner, 1950).

На раннє існування Пастирського городища вказують пеньківські ліпні біконічні посудини (рис. 66, 2), сіро-лощена та ошершавлена кераміка черняхівського гатунку (рис. 67, 9).

З плином часу ускладнюються форми і оздоблення зоо- і антропоморфних фібул, які виникли на базі круглощиткових фібул під впливом причорноморського, боспорського мистецтва (Рыбаков, 1953, с. 94). У них складний прорізний орнамент, який доповнюється звіриними мотивами, кінець ніжки вінчає людська голівка. Цей тип поступово спрощується, перетворюючись в антропоморфні двоштиткові стилізовані фібули (рис. 68, 6, 7), які займають останнє місце у схемі Б. О. Рыбакова і датуються VIII ст. н. е. Таку дату двоштитчастих антропоморфних фібул підтверджує й співставлення їх у скарбі 1949 р. з литими сережками пастирського типу (рис. 68, 3—5), які датуються VII—VIII ст. н. е. (Айбабин, 1973, с. 69—70), та бубенцями (рис. 68, 9—12), що є найважливішою ознакою VIII ст. н. е. (Амброз, 1971а, с. 130). Двоштитчасті фібули на поселенні Ханська в Молдавії знайдено разом з керамікою Луки-Райковецької (Рикман, Рафалович, Хынку, 1971, с. 68). Мабуть, до VIII ст. н. е. слід відносити час припинення життя на Пастирському, що узгоджується як з датою існування перерахованих вище металевих виробів, так і з пізніми керамічними комплексами. До них відносяться примітивно-кружальні горщики (рис. 66, 4, 8, 9), кружальна салтівська кераміка (рис. 67, 7, 8).

Хронологію ранньосередньовічних пам'яток Середнього Придніпров'я, які розкопувалися, ілюструє табл. 4.

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ СТAROЖИТНОСТЕЙ

Від вирішення питання про джерела формування пенківських старожитностей значною мірою залежить етнічна атрибуція останньої та наступних культур Дніпровського лісостепоного масиву. Малорозробленість цього питання призвела до різних поглядів на етнос пенківців.

Д. Т. Березовець на підставі літописних повідомлень пов'язував потяминські старожитності з уличами, які жили по Дніпру, а згодом переселилися в Дністро-Бузьке межиріччя (Березовець, 1963, с. 145—146). На його думку, племінна культура уличів дуже близька до культури Луки-Райковоцької, хоча й відзначається деякими специфічними рисами (Березовець, 1963, с. 202). За матеріальною культурою пенківські старожитності чужі черняхівській культурі, хоча, на його думку, частина черняхівського неслов'янського населення змішалася з слов'янськими племенами, які прийшли з півночі (Березовець, 1963, с. 208).

Подібних поглядів на ранньосередньовічні старожитності Південного Побужжя дотримується П. І. Хавлюк. Коріння пенківської культури він вбачає в зарубинецькому середовищі, відкидаючи зв'язок Пенківки з черняхівською культурою (Хавлюк, 1961, с. 200—201; Хавлюк, 1963, с. 348—349). Близькість пенківських комплексів до комплексів Луки-Райковоцької є однією з основних підстав віднесення П. І. Хавлюком пенківської культури до слов'ян-антів (Хавлюк, 1961, с. 201).

Генетичну підоснову пенківських старожитностей вбачав П. М. Третяков у пізньозарубинецьких пам'ятках Верхнього Подніпров'я, розвиток яких пов'язується з зарубинецькою культурою. Як свідчення цього наводилися топографія поселень, набір ліпного посуду, поховальний обряд тощо. Разом з тим повністю відкидалась можливість зв'язків між пенківським і черняхівським населенням (Третяков, 1966, с. 271; Третяков, 1970, с. 92—99; Третяков, 1971, с. 115). П. М. Третяков висунув цікаву гіпотезу, згідно з якою слов'янські зарубинецькі племена, що займали територію лісостепоного Правобережжя Дніпра, поріччя Прип'яті й Верхнього Подністров'я у II—III ст. н. е.,

були витіснені на північ та північний схід носіями черняхівської культури. В післягуннський час, у середині I тисячоліття н. е. починається зворотний рух (розселення) слов'ян на південь, внаслідок якого вони колонізували обширну територію Дніпро-Дністровського лісостепу і басейн Нижнього Дунаю. Пеньківські старожитності з ліпною біко-нічною керамікою, яка, на думку дослідника, бере свої початки в зарубинецькому середовищі, генетично пов'язуються з північними зарубинецькою і пізньюзарубинецькою культурами. При цьому не виключається, що в освоєнні межиріччя Дністра і Середнього Дніпра приймали участь західні групи слов'ян, для яких характерна кераміка пражського типу, що прийшли з Повіслення (Третяков, 1966, с. 265).

Вивчення пам'яток другої чверті I тисячоліття н. е. у Київському Придніпров'ї дозволило В. М. Даниленку виділити їх у самостійну пізньюзарубинецьку культуру київського типу, початки якої він вбачає у зарубинецьких старожитностях. Згодом, згідно з поглядами автора, київський тип трансформується в колочинську культуру, яка в свою чергу переростає в сахнівський, пеньківський і пражко-корчакський типи пам'яток. Усі ці культури пов'язуються з слов'янським етносом (Даниленко, 1955, с. 21—29; Даниленко, 1975, с. 87—98).

Подібну схему розвитку дніпровських культур I тисячоліття н. е., базуючись на матеріалах розкопок багат шарового поселення Обухів II, відстоєє Н. М. Кравченко (Кравченко, Абашина, Гороховський, 1975, с. 87—98).

На підставі аналізу матеріалів середини та третьої чверті I тисячоліття н. е. з території Дніпровського Лівобережжя, Є. О. Горюнов дійшов висновку про слов'янську належність пеньківської культури (Горюнов, 1977, с. 19). Вважаючи, що колочинський тип сформувався на базі пам'яток київського типу, він обережно висловив припущення, що «пеньківська культура, подібно до колочинської, склалася на «київській» або близькій до неї основі» (Горюнов, 1977, с. 19).

Є. В. Максимов і Р. В. Терпиловський, які проводять планомірні розкопки київських старожитностей в Подесенні, на основі керамічного матеріалу, житлового будівництва та деяких інших категорій археологічних матеріалів вбачають у київському типі коріння пеньківської культури (Максимов, Терпиловський, 1978). З київським типом пов'язує становлення Пеньківки В. Д. Баран (Баран, 1978).

У черняхівській культурі веде пошуки коріння слов'янських пастирсько-пеньківських старожитностей А. Т. Сміленко. Для підтвердження цього наводяться деякі форми ліпних і кружалних посудин, заглиблені житла тощо. Разом з тим підкреслюється, що у формуванні Пеньківки взяли участь й північні племена східних слов'ян (Сміленко, 1975, с. 66—67).

До слов'янського етносу зараховує дану групу пам'яток Е. О. Симонович, відстоєючи думку про походження пеньківського ареалу з черняхівської культури (Симонович, 1966, с. 47—49).

В. В. Седов розглядає Пеньківку як слов'янську культуру, пов'язуючи її з антами. Коріння її, згідно з поглядами автора, сягають черняхівського середовища (Седов, 1978, с. 171—173; Седов, 1970, с. 68—69).

На підставі того, що пеньківська кераміка нібито не має продовження, замінюючись згодом керамікою типу Луки-Райковецької, М. І. Артамонов заперечував слов'янську належність пеньківців. При цьому він вважав, без наведення археологічних даних, що ця культура була залишена болгарами-кутригурами (Артамонов, 1970, с. 23—28; Артамонов, 1969, с. 7—8).

Як різномірний конгломерат розглядає Пеньківку І. П. Русанова. На її думку, остання відрізняється від незаперечно слов'янської корчакської культури і культури Луки-Райковецької. У формуванні пеньківських старожитностей взяли участь слов'яни, іранське населення, болгари та ін. Коріння пеньківських старожитностей дослідниця вбачає в черняхівському, неслов'янському (на її думку) середовищі. Лише поступово, на пізніх етапах Пеньківка слов'янізується під впливом носіїв корчакської культури і культури Луки-Райковецької (Русанова, 1976, с. 85—112).

Появі різних поглядів на походження та етнос пеньківців значною мірою сприяла типологічна нерозробленість ранньосередньовічних матеріалів. Дуже часто автори, слідом за Д. Т. Березовцем, під «пеньківськими» старожитностями розуміють як ранні пам'ятки з біконічним посудом, так і пізні, де переважала кераміка, близька до Луки-Райковецької. При цьому, як правило, опираються на хронологічні та типологічні розробки Д. Т. Березовця, зроблені ним на матеріалах групи поселень в околицях с. Пеньківка. У своїх доказах він спирався на керамічні комплекси, взяті в цілому на поселеннях, не членуючи їх за будівельними комплексами. Саме такий підхід дав можливість на Лузі I, Лузі II, Макаровому Острові виділити різночасові будівлі. В одних був виключно ліпний посуд пеньківського або сахнівського типів, а в інших — керамічний набір, близький до Луки-Райковецької. Тобто диференційований підхід до цих об'єктів дає змогу виділити ранні і пізніші комплекси, а це в свою чергу при пошуках коріння пеньківської культури виключає можливість порівняння різночасового і різнохарактерного матеріалів другої половини I тисячоліття н. е. з хронологічно попередніми культурами.

Через сумарний підхід до керамічних комплексів з пам'яток Середнього Подніпров'я, Побужжя і Подністров'я не завжди вдалі співставлення І. П. Русанової ранньосередньовічних посудин з керамікою попередньої черняхівської культури (Русанова, 1976, с. 94, рис. 34, 1—45). Часто співставляється посуд сахнівського етапу і етапу Луки-Райковецької, хоча між цими культурами і Черняховим існує хронологічний розрив у кілька століть. Так, опуклобок горщики з розширеністю посередині висоти і округленими бочками з Луга I, Луга II і Стецівки, які

порівнюються з черняхівським посудом (Русанова, 1976, с. 94, рис. 34, 8, 10, 11, 13, 14), не є пеньківськими або питання про їх віднесення до Пеньківки дискусійне. Одна посудина із Стешівки була знайдена в культурному шарі поблизу сахнівського житла № 9 (Петров, 1963, с. 220, рис. 5, 2), друга — етапу Луки-Райковецької (Петров, 1963, с. 224, рис. 8, 2), а третя — в житлі № 7, яке відноситься до цього ж етапу (Петров, 1963, с. 223, рис. 7, 11). Горщик з Луга II (Березовец, 1963, с. 176, рис. 16, 1) знайдено в заглибленні, де інший керамічний матеріал був маловиразним, тому його відносити до пеньківського етапу немає достатніх підстав. Крім того, він біконічний, а не округлоболої форми (Березовец, 1963, с. 178). Це ж стосується й горщиків з Луга I, які було знайдено в культурному шарі (Березовец, 1963, с. 161, рис. 9, 3, 5).

Якщо при пошуках аналогії керамічним комплексам другої половини I тисячоліття н. е. серед черняхівського посуду I. П. Русанова оперує усіма наявними ранньосередньовічними матеріалами з території Середнього Подніпров'я і Подністров'я, то від цього принципу вона відходить, аналізуючи житлове будівництво, оперуючи лише ранніми комплексами, стверджуючи відсутність на «власне пеньківських» пам'ятках з біконічним і опуклоболої посудом напівземлянок з печами-кам'янками (Русанова, 1976, с. 97). Однак наведені приклади на користь існування напівземлянок неправильної конфігурації, наземних жител тощо взято серед тих пам'яток, які в силу своєї збереженості або через незадовільну методику розкопок взагалі не можуть братися до уваги при характеристиці пеньківського житлобудування. Натомість серед виділених пеньківських жител на Лузі I були підквадратні напівземлянки з печами-кам'янками (рис. 3, 1—3). До цього можна додати, що печі-кам'янки простежені нами в прямокутних напівземлянках на пеньківському поселенні Вільховчик (рис. 4) та Будище (рис. 5). Разом з тим слід відзначити, що для пеньківського житлобудування більшою мірою, ніж для інших східнослов'янських культур третьої чверті I тисячоліття н. е., притаманні відкриті вогнища. Особливо це стосується ранніх об'єктів, наявність вогнища у житлі є хронологічною ознакою в розвитку пеньківської культури. Прямокутні напівземлянки з вогнищами були на Лузі I (рис. 3, 1), відкрито їх нами в Гуті-Михайлівській (рис. 3, 4). Присутність квадратних напівземлянок з вогнищами і центральним стовпом на поселеннях в Голиках, на о-ві Митківському, Кучурові у Південному Побужжі (Хавлюк, 1974, с. 182—185), на поселенні Хуча в Молдавії (Рафалович, 1965, с. 124) при характеристиці пеньківського будівництва не беруться до уваги I. П. Русановою через те, що вони, на її думку, мали виробниче призначення. Однак, незалежно від того, яке функціональне призначення мали ці споруди, їх північне, Дніпровське, коріння не може викликати сумнівів, адже в попередній черняхівській культурі такі будівлі відсутні. Вони широко побутували в області Верхнього і Середнього Дніпра, де в черняхівські часи розташовувались пізньозарубинецькі пам'ятки.

Археологічними дослідженнями останніх років (Є. В. Максимов, Р. В. Терпиловський, Н. М. Кравченко та інші) значно поповнено джерелознавчу базу для вивчення пам'яток київського типу в Середньому Подніпров'ї і Подесенні, які вперше відкрив і виділив у 1949—1950 рр. В. М. Даниленко. Нині в окресленому районі відомо більше 100 місцезнаходжень київського типу, а у селах Гориця, Анисів, Бортничі, Червоний Хутір, Білогородка, Хлепче, Казаровичі, Глеваха, Ходосівка, Чорногородка, Нові Безрадичі, Обухів, Киселівка II, Ульяновка, Роїще, Долинське та в інших місцях проводилися розвідкові або стаціонарні розкопки*. Всі вони відносяться до другої чверті I тисячоліття н. е. і являються синхронними черняхівській культурі.

Наявність пам'яток київського типу на одній території та на стику з пенківськими старожитностями дає новий матеріал для співставлень пам'яток другої і третьої чвертей I тисячоліття н. е. Такі співставлення виявляють багато спільних рис між культурами київського і пенківського типів. Це стосується топографії поселень, житлового будівництва, поховального обряду, кераміки та деяких категорій прикрас.

Усі поселення київського типу, як і пенківські, розташовуються по краях невисоких терас поблизу від води. Площа їх незначна — 0,5—1 га. На селищах київського типу в Ходосівці, Казаровичах, Ульяновці, Роїщах, Долинському та в інших при розкопках виявлено майже квадратні напівземлянки площею 12—16 м², глибиною 0,3—0,7 м. Коли житла були кращої збереженості, у центрі простежувалися ямки від дерев'яної опори, а у центрі споруд або в одному з кутів знаходилися вогнища відкритого типу. В окремих випадках (Ходосівка — Діброва) археологічно простежено залишки зрубних стін.

Подібні за формою, розмірами і деякими деталями (відкриті вогнища, ями від центральних стовпів) житла характерні й для найраніших пенківських поселень.

Незважаючи на те що поховання київського і пенківського типів вивчені поки що недостатньо (на могильниках в Нових Безрадичах, Казаровичах, Бортничах, Оболоні (Луг IV) розкопано близько 50 поховань київського типу, а у Великій Андрусівці і Надпоріжжі — близько 40 поховань другої половини I тисячоліття н. е.), наявний матеріал дозволяє вбачати спорідненість поховального обряду обох культур. Це стосується обряду кремації покійника на стороні з наступним вміщенням кальцинованих кісток, змішаних з рештками вогнища, у неглибоких

---

* Пізньозарубинецькі старожитності першої половини I тисячоліття н. е., відомі у південних районах БРСР і РРФСР, за рисами матеріальної культури стоять настільки близько до пам'яток київського типу, що В. М. Даниленко зараховує їх до кола останніх (Даниленко, 1976). У Білорусії археологічні розкопки проводилися на поселеннях і могильниках поблизу сел Абідня і Тойманов (Поболь, 1966, с. 205—216). У Верхньому Подесенні вони досліджувалися у Лавриковому Лісі, Колодязьному Бугрі, Форостовичах та ін. (Третьяков, 1974, с. 40—118; Сьмонович, 1969, с. 64—68; Горюнов, 1972, с. 42—46; Горюнов, 1975а, с. 42—50).

круглих або овальних ямках, відсутності зовнішніх ознак над могилами. Усі відомі на сьогодні поховання київського типу були ямними, безурновими. 15 таких же захоронень розкопано на ранньосередньовічному могильнику № 1 у Великій Андрусівці (Березовець, 1969, с. 61, рис. 1), але там є й урнові могили з супроводжуючим посудом *. У поховальних ямах київського типу, в верхніх шарах заповнень трапляються сліди тризни у вигляді битого посуду та іншого інвентаря. Це незначні відмінності в деталях поховального обряду двох культур. Цілком очевидно, що у них більше спільних рис, ніж відмінних. Найімовірніше, що з наступними польовими дослідженнями і нагромадженням матеріалу ці розбіжності поступово будуть згладжуватися.

Серед матеріалів київського типу з Нових Безрадиців була напівземлянка розмірами 3,5×3,5 м, на дні якої простежено незначну кількість перепалених кісточок. В. М. Даниленко вважає її «домівкою померлих» (Даниленко, 1976, с. 68—96). Однак така інтерпретація цієї споруди непереконлива через невизначеність остеологічного матеріалу. Перепалені кісточки часто трапляються при розкопках слов'янських житлових напівземлянок.

Близькі, хоча й не ідентичні, керамічні комплекси київської і пеньківської культур. У комплексі середньодніпровської культури київського типу є як грубі вироби, так і ретельно оброблені з лощеною поверхнею. Останні зовсім відсутні у Пеньківці, що, мабуть, пояснюється занепадом латенських та провінціально-римських традицій у гончарстві другої половини I тисячоліття н. е. Однак навіть перша категорія виробів у культурі київського типу різноманітніша за формами порівняно з пеньківською керамікою, що, мабуть, пояснюється традиціями зарубинецького гончарства, де посуд був досить різноманітним.

Незважаючи на це, значний відсоток посуду київського і пеньківського типів за технологією виготовлення, за формами та пропорціями близький між собою. Обидві групи кераміки формувалися від руки, в глиняному тісті переважає пісок, рідше трапляються шамот і жорства.

Характер пеньківської культури визначають біконічні горщики з ребром на середині висоти та прямими або дещо відігнутими назовні вінцями. Пошуки для них підоснови привели І. П. Русанову в черняхівську культуру (Русанова, 1976, с. 105—106). Наведені як підтвердження цього черняхівські посудини походять з Бовшева, Лохвиці, Косанова, Раківця, Черняхова, Компанієць (Русанова, 1976, с. 94, рис. 34, 25—31) — з досить обширної території, яка включає Верхнє Подністров'я, Волинь, Південне Побужжя, Середнє Подніпров'я і Лівобережжя Дніпра. Що до самої черняхівської культури, то археологічний матеріал дозволяє стверджувати її поліетнічність. Природно, що наведені І. П. Русановою взірці черняхівського біконічного посуду майже з

---

* Частина поховань з Великої Андрусівки відноситься до етапу Сахнівки та Луки-Райковецької.

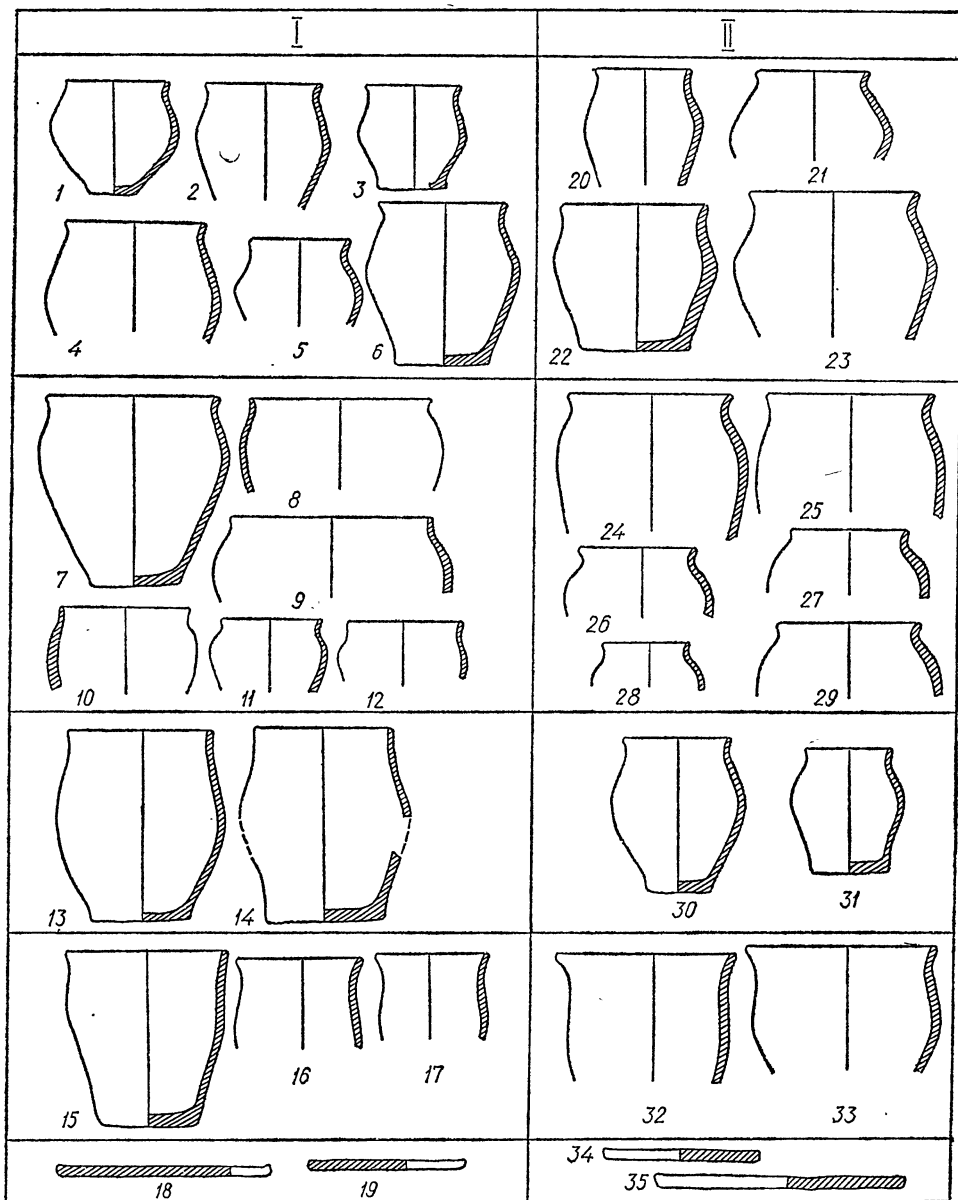

Рис. 69. Порівняльна таблиця співвідношення основних керамічних наборів київського і пенківського типів:

I — посуд київського типу (1—5, 14, 16, 17 — Роїще; 6, 7, 9, 11, 12, 15 — Обухів II; 8, 10 — Обухів III; 13, 18, 19 — Ульяновка). II — посуд пенківського типу (20, 28 — Молочарня; 21, 26, 27, 29, 32, 34 — Луг I; 22, 23 — Будище; 24, 33 — Жовнін; 25 — Сурська Забора; 30 — Біла Церква; 31 — Велика Андрусівка (могилище № 1); 35 — Гута-Михайлівська).

усієї території поширення культури не могли належати єдиному в етнічному відношенні населенню, а різноетнічні племена не могли стати джерелом формування культури пеньківського типу. Крім того, біконічна кераміка не так часто трапляється на черняхівських пам'ятках. У першій половині I тисячоліття н. е. областю «біконічності» у кераміці було Верхнє й Середнє Подніпров'я, де були на той час поширені зарубинецька та пізньозарубинецька культури.

На підставі того, що пізньозарубинецькі біконічні посудини інших пропорцій, ніж пеньківські, І. П. Русанова відмовилася від співставлень цих керамічних комплексів (Русанова, 1976, с. 105). На наш погляд, зроблено це необгрунтовано, адже серед київських ребристих форм (рис. 69, 1—6) є відповідності за пропорціями у пеньківському наборі (рис. 69, 20—23). Особливо часті вони серед кераміки київського типу з Середнього Подніпров'я та Подесення (Кравченко, Абашина, Гороховський, 1974, с. 64, рис. 33; Тершиловский, 1977, с. 135, рис. 5, 13, 16, 22). Загалом, біконічні горщики київського типу різноманітніші за формами та пропорціями. Лише деякі з них мають продовження у пеньківському гончарстві. Під вінцями пеньківські біконічні посудини інколи прикрашені рельєфним валиком. Такий же орнамент зустрічається на біконічних виробах київського типу (Максимов, Орлов, 1974, с. 14, рис. 3, 6).

Значний відсоток пеньківського посуду належить опуклобоким горщикам (рис. 69, 24—29). У них добре виражені плічка і шийка, а вінця відігнуті назовні. Такі форми широко представлені у київському керамічному наборі (рис. 69, 7—12) (Даниленко, 1976, с. 73, рис. 4, 17, 18, 26; с. 74, рис. 5, 6, 12, 17, 22; Кравченко, Абашина, Гороховський, 1974, с. 92, рис. 3, 1, 6; Абашина, Гороховський, 1975, с. 65, рис. 4, 1, 2, 4, 6, 9, 10).

У Пеньківці зустрічаються поодинокі циліндроконічні горщики (рис. 69, 32, 33). Пошуки їм аналогій у попередніх культурах приводять (Кравченко, Абашина, Гороховський, 1974, с. 66, рис. 5, 11; Максимов, Орлов, 1974, с. 16, рис. 4, 9) теж до київського типу (рис. 69, 15—17). Наявність циліндроконічних посудин у пеньківських і, переважно, у колочинських комплексах, мабуть, слід пояснювати єдиним джерелом формування обох культур — пізньозарубинецькими старожитностями. Можна гадати, що на півночі, в області Верхнього Подніпров'я, на її основі, під впливом балтського субстрату, сформувалася колочинська культура, серед керамічних комплексів якої значне місце посідають стрункі циліндроконічні посудини, а південніше відбулося становлення пеньківської культури, де переважає біконічний посуд.

На пеньківських пам'ятках зустрічаються миски найрізноманітніших форм і пропорцій. Циліндроконічні, округлобокі трапляються у культурі київського типу (Даниленко, 1976, с. 72, рис. 3, 34; Абашина, Гороховський, 1975, с. 70, рис. 7). Але більшість мисковидних форм

ближче стоїть до ліпних черняхівських мисок (Русанова, 1976, с. 94, рис. 34).

У пенківському (рис. 69, 34, 35) та київському типах (рис. 69, 18, 19) (Мельниковська, 1977, с. 66, рис. 10, 3) є плоскі або з невеликою закрайною диски. Диски та скворідки вважаються однією з ознак слов'янської належності культур I тисячоліття н. е. В обох культурах спільними є й деякі категорії прикрас. До них відносяться трапецієвидні й очковидні підвіски, браслети з потовщеними кінцями тощо.

Підсумовуючи результати співставлень, слід констатувати, що в жодній з попередніх культур, крім культури київського типу, немає такого близького до Пенківки археологічного комплексу. Це стосується житлового будівництва, поховального обряду, більшості форм кераміки, деяких категорій прикрас.

Важко сподіватися на повну відповідність цих різночасових культур, носії яких жили у різні епохи, але спорідненість рис матеріальної культури переважної більшості їх настільки значна, що дозволяє вбачати джерела пенківської культури у середовищі старожитностей київського типу.

Разом з тим на археологічних матеріалах відчутні деякі культурно-історичні зв'язки між пенківською і черняхівською культурами. Це простежується на пенківських пам'ятках завдяки знахідкам сіро-лощеної кружалної кераміки черняхівського гатунку (Хітци, Гута-Михайлівська та інші) та за деякими ліпними формами.

Процес становлення пенківської культури, на нашу думку, проходив у лісостеповій смузі Середнього Подніпров'я. У другій половині V ст. н. е. відомі найраніші пенківські пам'ятки як на Лівобережжі (Хітци), так і на Правобережжі (Гута-Михайлівська) Дніпра. У цей же час та згодом йшов процес розселення пенківців на південний захід за лісостеповим покордонням, у район Південного Побужжя, Подністров'я й Подунав'я. Процес розселення на південний захід відбувався поступово. Свідченням цього служить той факт, що у Південному Побужжі, наближеному до Подніпров'я, відомі найраніші пенківські старожитності (Голики, Кочурів, о-в Митківський), а у Молдавії виявлено лише пізніші пенківські старожитності*.

Мабуть, саме на територіях розповсюдження у попередні часи черняхівської культури відбувалися контакти між пенківцями і нащадками носіїв черняхівської культури, що привело до проникнення елементів матеріальної культури останніх у пенківське середовище.

* Аналіз черняхівських і слов'янських комплексів третьої чверті I тисячоліття н. е. з території Молдавії дозволив Е. А. Рикману і І. О. Рафаловичу зробити висновок, що слов'янська культура не зв'язана з попередньою черняхівською, а масове заселення Дністро-Дунайських земель слов'янами відбулося у VI—VII ст. н. е. (Рикман, 1965, с. 42—58). Разом з тим автори відзначали, що в ліпній черняхівській і слов'янській кераміці є деякі спільні форми, перш за все серед приземкуватих горщиків, найбільший діаметр яких приходиться на середину висоти посудин (Рикман, Рафалович, 1965, с. 53, рис. 4).

Пеньківська культура не була ізольованим явищем. Її носії вступали у контакти з хронологічно синхронним суміжним слов'янським і неслов'янським степовим населенням, що знайшло своє відображення у деяких рисах культури.

Археологічний матеріал засвідчує, що для найбільш ранніх етапів пеньківського житлобудування характерними були відкриті вогнища, традиція яких разом з конструкцією напівземлянкових жител сягає культури київського типу. Лише згодом у пеньківців з'являються печі-кам'янки. Їх появу дослідники пояснюють західними щодо Середнього Подніпров'я впливами з районів Передкарпаття, де камінь був традиційним будівельним матеріалом (Даниленко, 1976, с. 68). І. П. Русанова появу кам'яних печей на пеньківських пам'ятках пов'язує з впливами на останніх носіїв корчакської культури (Русанова, 1976, с. 99—100).

Вплив корчакської культури на Пеньківку засвідчують й горщики струнких пропорцій з розширеністю тулуба у верхній третині, які в Середньому Придніпров'ї знайдено в Хрещатику (рис. 17, 1), Великій Андрусівці (рис. 26, 6), на Лузі II (рис. 25, 1) та ін. Горщик з Лугу II за формою, характером поверхні, домішками у тісті ідентичний корчакському посуду, що дає змогу вбачати в ньому корчакський імпорт.

Слов'янські старожитності етапу Сахнівки та Луки-Райковецької успадкували більшість рис пеньківської культури. Це стосується житлового будівництва та поховального обряду. Як і в попередній час, в останній чверті I тисячоліття н. е. основним типом слов'янського житла залишались майже квадратні напівземлянки з пічкою-кам'янкою, які простежено на Лузі I, Лузі II, Макаровому Острові та ін. У Великій Андрусівці досліджено поховання з сахнівським посудом та посудом Луки-Райковецької.

Спадковість простежується і на керамічному матеріалі, хоча форми виробів не були статичними, а динамічно розвивалися. Знаходять продовження на сахнівському етапі та етапі Луки-Райковецької циліндроконічні горщики (рис. 70, 8, 9) (Линка, Шовкопляс, 1963, с. 237, рис. 2, 12; Приходнюк, 1976, с. 112, рис. 15, 2). На етапі Сахнівки поступово затухають біконічні форми (рис. 70, 2). Однак вони не зникають, а існують як домішка до основних керамічних форм. Більше того, на етапі Луки-Райковецької трапляються примітивно-кружальні біконічні фрагменти (рис. 70, 3). У дисків з'являються закраїнки, які виростають у бортики висотою до 4—5 см (рис. 70, 11, 12). По краю вона прикрашалася пальцевими вдавленнями та насічками. Інколи зустрічаються й миски, традиція яких витікає з пеньківського гончарства.

Дальшого розвитку в цей час набувають ліпні опуклобокі пеньківські горщики (рис. 70, 5, 6). Вони стають більш плечистими, вінця сильно відігнуті назовні. Урізноманітнюються пропорції і профілювання виробів. По краю вінець з'являються защіпи й насічки. Такі форми посідають домінуюче становище серед сахнівського керамічного комплексу й широко побутують на етапі Луки-Райковецької. На їх основі вини-

кають примітивно-кружальні горщики таких же форм і пропорцій, але вони рясно прикрашені по тулубу хвилястим і лінійним орнаментом. Схожість цих форм з посудом Луки-Райковецької на Волині дозволила І. П. Русановій їх появу на пеньківських територіях пояснювати просуванням сюди слов'ян Волині (Русанова, 1976, с. 100). Однак, як свідчить археологічний матеріал, розвиток і становлення посуду етапу Сахнівки і Луки-Райковецької у Середньому Подніпров'ї відбувалися на основі пеньківського гончарства, тому в даному випадку мова може йти лише про впливи волинського гончарства на формування цієї провідної форми в Подніпров'ї.

Культура Луки-Райковецької у кінці I тисячоліття н. е. набула поширення на значних територіях Східної і Центральної Європи — на Волині, Поділлі, на Правобережжі Середнього Подніпров'я, у Прикарпатті й Закарпатті, Подністров'ї і Подунав'ї. Однак на цих територіях вона не була однорідною. Не викликає сумнівів, що згодом, з нагромадженням археологічних матеріалів, з цього обширного ареалу будуть виділені локальні варіанти, а можливо, й самостійні культури останньої чверті I тисячоліття н. е. Принаймні, в Середньому Придніпров'ї простежується більша розмаїтість керамічних форм, ніж на Волині, що зумовлено не лише пеньківськими гончарними традиціями, а й впливами суміжних слов'янських та неслов'янських культур.

На археологічних матеріалах відчуваються контакти пеньківців із степовим населенням півдня і сходу. Однак їх питома вага значно менша, ніж це здається І. П. Русановій. Серед пеньківських комплексів зовсім відсутні сіро-лошені кружальні посудини канцерського і салтівського гатунків. Не виявлено нами серед пеньківського набору ліпних посудин кочівницьких форм. Інтерпретовані І. П. Русановою горщики

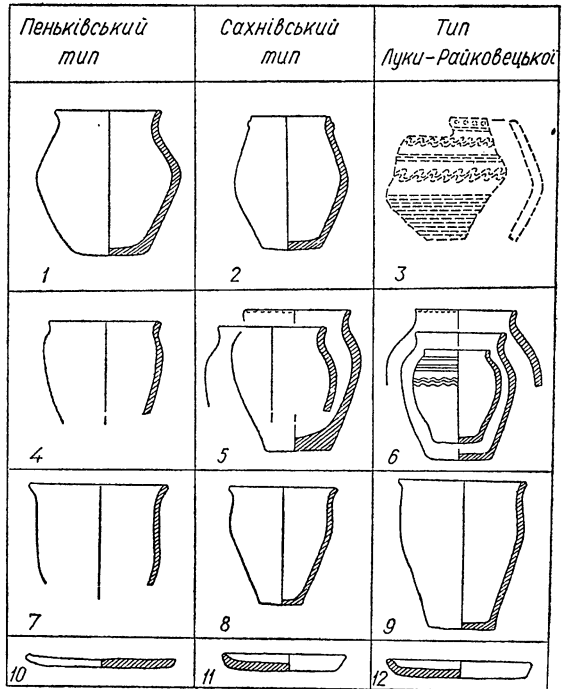

Рис. 70. Таблиця розвитку основних керамічних форм другої половини I тисячоліття н. е. з території Середнього Придніпров'я, пунктиром позначено щезаючі форми посудин (1—12).

з Лугу II, Стецівки, балки Яцевої і Самчинець як салтівські, що входили до пеньківського керамічного набору (Русанова, 1976, с. 93, рис. 33, 2—4, 6), не витримують критики при ближчому ознайомленні з ними. Посудина з житла № 13 на Лузі II (Березовець, 1963, рис. 16, 6), яку І. П. Русанова, мабуть, не бачила в натурі, є фрагментом корчакського, а не кочівницького горщика, який не лише за формою, але й за фактурою, домішками і характером поверхні ідентичний корчакській кераміці (рис. 25, 1). Опуклобокий горщик із Стецівки (Петров, 1963, с. 221, рис. 6, 1) був у житлі № 7, що відноситься до хронологічного етапу Луки-Райковецької, а подібну посудину із Самчинець (Хавлюк, 1963, с. 328, рис. 9, 3) виявлено в поруйнованому житлі № 8, у заповненні якого інших знахідок не було, що не дозволяє твердо віднести цей комплекс до пеньківської культури. Широкогорлий, округлобокий ліпний горщик з балки Яцевої (Брайчевская, 1963, с. 267, рис. 9, 5) знайдено в напівземлянці № 9 разом з кружальними фрагментами. Тобто усі ці посудини не мають відношення до пеньківського етапу або є типово слов'янськими.

На поселенні в уроч. Василенки, поблизу с. Жовнін, розчищено кілька розвалів перепаленої глини, серед яких була ліпна біконічна кераміка. Звідти, з культурного шару походять кістяна ложечка, кістяний предмет з циркульним орнаментом і бронзовий браслет — речі, аналогії яким у IV—V ст. є на Північному Кавказі (Рутківська, 1972, с. 226—229). Оскільки ці предмети знайдено поза закритими комплексами, то використовувати їх як джерело, що засвідчує зв'язки пеньківців з аланами, можна лише з значною долею допущення.

Разом з тим серед пеньківських будівель на поселенні Стецівка розкопано овальне в плані юртоподібне житло (рис. 6). Наявність в Олексіївці та Селіштах трупопокладень з прикрасами «антського» типу, на наш погляд, пояснюється проникненням у пеньківське середовище степового населення, яке, сприйнявши етнографічні риси слов'ян, зберегло свій поховальний обряд — найбільш консервативну рису культури. Ймовірність такого припущення підтверджується й тим, що ці захоронення виявлено в Надпоріжжі та Молдавії — територіях безпосередніх контактів двох етнічних контингентів. Ознакою впливів степового населення являються й плоскі прясла з стінок посуду, що дуже характерні для кочівників (Плетнева, 1967, с. 153—154), які часто трапляються в пеньківських житлах. Мабуть, не без впливів кочівників у слов'ян з'явилися поясні набори мартинівського типу.

Контакти слов'ян із степовиками приводили не лише до проникнення кочівницького населення та елементів їх культури у слов'янське середовище. Відбувався й зворотний процес, кочівники сприймали риси слов'янської культури. Зокрема, це стосується житлового будівництва. Для степовиків були характерними квадратні (у алан) або круглі (у болгар) юрти (Нечаева, 1975, с. 30—31). У процесі осідання на зем-

лю вони перейняли у слов'ян напівземлянковий тип житла (Плетнева, 1967, с. 51—58).

Якщо в пеньківських пам'ятках простежуються лише окремі риси кочівницьких культур, то в наступний час у Надпоріжжі з'являються пам'ятки степовиків. Це гончарський центр на балці Канцерці, Вознесенський табір, могильник з Петра-Свистунового та аналогічні йому за керамічним посудом поселення з Петра-Свистунового, Роменова, Волоського, біля о-вів Таволжського та Орлиної Стрілиці.

На пам'ятках сахнівського етапу та етапу Луки-Райковецької часто зустрічаються кружалні фрагменти канцерського, салтівського та пастирського типів та ліпні і примітивно-кружалні кочівницькі форми. До останніх відносяться розглянуті вище посудини з Стецівки (Петров, 1963, с. 221, рис. 6, 1) та балки Яцевої (Брайчевская, 1963, с. 267, рис. 9, 5), фрагменти котлів та знахідки внутрішніх ручок від них з Луга I, Луга II (рис. 33, 4, 9, 12) та деякі опуклобокі форми з густо рифленим тулубом. Типово салтівським є дзеркало з невеликою ручкою на звороті з Волоського (Березовец, 1963, с. 196, рис. 24, 6). Колекція подібних дзеркал походить з Дмитрієвського могильника (Плетнева, 1967, рис. 37, 1—7). З кочівниками, мабуть, слід пов'язувати появу в південних районах Середнього Подніпров'я круглих зооантропоморфних підвісок (рис. 44, 15), які відомі в салтівській культурі (Плетнева, 1967, с. 177, рис. 49, 11—12).

ВИСНОВКИ

Аналіз археологічних джерел другої половини I тисячоліття н. е. з території Середнього Придніпров'я дозволив виділити серед них три етнокультурних типи старожитностей — слов'янський, неслов'янський і змішаний. Виявилось, що найбільш чисельним є слов'янський тип пам'яток, який поділяється на три хронологічно послідовних етапи: пеньківський (кінець V — середина VII ст. н. е.), сахнівський (середина VII — середина VIII ст. н. е.) і Луки-Райковецької (середина VIII—IX ст. н. е.).

Диференціація слов'янських пам'яток дозволила при пошуках їх коріння виключити з цього процесу хронологічно далекі, а тому випадково схожі риси матеріальної культури етапу Сахнівки і Луки-Райковецької. Порівнювалися лише найбільш ранні пеньківські комплекси, що дало змогу виявити між пам'ятками пеньківського і київського типів культурно-історичні і етнічні зв'язки. Разом з тим відчутні й деякі впливи на формування Пеньківки носіїв черняхівської і степових культур. Особливо посилюється вплив на слов'ян степового населення в наступний період, що проявляється у деяких категоріях археологічних матеріалів етапу Сахнівки і Луки-Райковецької.

Починаючи з кінця VII ст. н. е. археологічними джерелами у Надпоріжжі фіксується неслов'янський етнокультурний тип. Він представлений пам'ятками типу Канцерки, Вознесенки, Петро-Свистуново та іншими, які за рисами матеріальної культури вимежуються з кола слов'янських старожитностей.

Змішаний етнокультурний тип репрезентований у Середньому Придніпров'ї скарбами та Пастирським городищем. Речі з скарбів мартинівського типу за своїм походженням неоднорідні. Одні з них мають місцеве походження, інші зв'язані своїм корінням з Прибалтикою, Середньою Азією або Подунав'ям. Проте знахідки останніх років, особливо комплекс із Вільховчика, де на пеньківському поселенні виявлено поясний набір, дозволяють пов'язувати дніпровські скарби з слов'янським етносом.

На Пастирському городищі присутні як слов'янські, так і неслов'янські елементи. Мабуть, пам'ятки типу Мартинівки і Пастирського фіксують процес синтезу місцевих і прийшлих племен на порубіжних між ними територіях.

ОГЛЯД ПАМ'ЯТОК ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ І ТИСЯЧОЛІТТЯ Н. Е.

1. с. Балаклія Смілянського р-ну Черкаської обл. В околицях села знайдено пальчасту фібулу (рис. 47, 3). (Рыбаков, 1953, с. 58, рис. 9, 3).

2. с. Білгородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. При розкопках літописного Білгорода В. В. Хвойка у нижніх шарах виявив ліпну ранньосередньовічну кераміку. 1958 р. на території посаду В. В. Дяденко розкопав кілька господарських ям з ліпною і сформованою на повільному колі слов'янською керамікою (Кирпичников, 1969, с. 23; Ляпушкин, 1956, с. 60; Дяденко, 1962, с. 85—86).

3. с. Бирюки Білоцерківського р-ну Київської обл. У північно-східній частині села, на першій підвищеній терасі правого берега Росі, на площі 50×30 м зібрано фрагменти ліпної ранньосередньовічної кераміки (В. Й. Довженок, О. М. Приходнюк. Звіт за 1973 р., с. 24).

4. с. Бородаївка Дніпродзержинського р-ну Дніпропетровської обл. Біля села, на 500 м вздовж правого берега Дніпра зібрано ліпну ранньосередньовічну кераміку — фрагменти горщиків та сковорідок з домішками шамоту і піску в тісті (Телегин, Шмаглий, Кучера, Митрофанова, Драчук, Петровская. Звіт за 1959 р., с. 12).

5—7. с. Будище Черкаського р-ну Черкаської обл. На одній з пауючих вершин Мошногір'я, біля с. Будище, розташоване городище площею близько 0,5 га, яке з напільної, південно-західної сторони укріплене двома лініями валів й ровів, що знаходяться дещо нижче від площадки городища. З інших сторін оборонні споруди відсутні, але схили гори ескарповані. У центральній частині городища знаходиться велика яма пізнього походження. Розкопками 1978 р. на городищі, де було досліджено близько 100 м^2 площі, з'ясовано, що культурний шар там відсутній. Мабуть, це було городище-сховище, де населення постійно не проживало. Найімовірніше, що його було споруджено у скіфські часи (на одній з терас гори зібрано скіфську кераміку), але воно могло використовуватися й згодом ранньосередньовічним населенням. Уламки ранньосередньовічного посуду зібрані на східній околиці с. Будище. Друге ранньосередньовічне селище площею 270×50 м знаходиться під горою, зайнятою городищем, біля дороги Черкаси — Канів. 1978 р. на цьому поселенні були здійснені стаціонарні розкопки. Розкопано близько 550 м^2 у північно-східній частині селища, де виявлено 2 житла, 3 господарські споруди і 19 господарських ям. Житла були майже квадратними напівземлянками площею $3,6 \times 3,3$ м та $3,5 \times 3,6$ м, глибиною близько 1 м від сучасної поверхні. Орієнтовані вони кутами за сторонами світу. В північних кутах були розвали печей-кам'янок підквадратної у плані форми без слідів підмащування черенів. У північно-східних стінках, ближче до східного кута, чітко простежувалися виступаючі назовні вхідні приямки. У першому з жител по кутах та по центру кожної з стінок були круглі ямки від вертикальних опор каркасних стін (рис. 5), а в другому — розчищено чотири господарські ями, дві з яких виступали за периметр стін. У житлі № 1 місцями збереглася глиняна підмазка знівельованої долівки,

Підпрямокутної форми заглиблені споруди господарського призначення розташовувалися поблизу жител. Ями овальні або круглі в плані, з вертикальними, звуженими або дзвонovidно розширеними до дна стінками.

У заповненні об'єктів зустрічається ліпна кераміка з домішками жорстви та піску в глиняному тісті (рис. 16, 11—13, 16). Знайдено й фрагменти пастирського сіро-лощеного кружального посуду (рис. 16, 14) та уламки амфор з густим рифленням на тулубі (рис. 16, 15) (Приходнюк. Звіт за 1978 р.).

8. с. Бушеве Рокитнянського р-ну Київської обл. При обстеженні городища болотного типу, що розташоване на лівому березі р. Гороховатка, при її впадінні в р. Рось, виявлено черняхівську, давньоруську й сформовану на ручному гончарному колі слов'янську кераміку з лінійним і хвилястим орнаментом (Брайчевский, 1952а, с. 60—62).

9. с. Бучак Канівського р-ну Черкаської обл. Ранньосередньовічне поселення з ліпною керамікою виявлено на правому березі Дніпра між селами Бучак і Студинень (Максимов, Петровская, 1973, с. 305).

10—13. с. Василівка Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл. В околицях села, на лівому березі Дніпра, виявлено три поселення другої половини I тисячоліття н. е. та розчищено одне трупоспалення.

Перше розташоване в 1 км вверху від гирла р. Ворона. На поверхні зібрано фрагменти ліпної біконічної кераміки та уламки посудин з валиком під вінцем.

Друге знаходиться проти о-ва Кизлевського над балкою Тягинською, поблизу хут. Запорожця. Тут досліджено житлову напівземлянку, в заповненні якої виявлено кераміку, сформовану на ручному крузі, прикрашену хвилястим й лінійним орнаментом.

На третьому поселенні поблизу Любимівської Забори зібрано ліпну біконічну кераміку та знайдено залізний наральник.

Поблизу о-ва Кизлевського, на лівому березі Дніпра, досліджено трупоспалення в округлій ямі, яке супроводжували намистини, трапцевидні підвіски, бронзові пронизки, дзвіночок та ін. (Д. Т. Березовець, 1963, с. 199).

С14—19. с. Велика Андрусівка Чигиринського р-ну Черкаської обл. В околицях села відомо два ранньосередньовічних поселення та чотири могильники.

Перше поселення розташоване в 1,5 км на північний схід від села, в уроч. Каміноваті, на заплавних дюнах (висотою до 5 м) лівого берега р. Тясмин. На поселенні 1959 р. Д. Т. Березовець розкопав два житла з ліпною керамікою.

Друге знаходиться поблизу східної околиці села, на лівому березі р. Тясмин, у східній частині уроч. Чаплін. Тут зібрано фрагменти ліпної кераміки з домішками граніту в тісті. У горщиків широке горло. Під ледь відігнутим вінцем інколи буває рельєфний валик. Серед знахідок виділяються уламки ранньосередньовічних амфор і вигнутий залізний серп з петельчастою ручкою (рис. 44, 1).

Перший могильник знаходиться на правому березі р. Тясмин при впадінні невеликого струмка. На його території досліджено 29 урнових і 14 ямних трупоспалень. Поховання бідні. Їх супроводжував ритуальний посуд, окремі екземпляри прикрашені хвилястим орнаментом (рис. 26, 1—3, 6, 9, 10), бронзові кільця. На поверхні знайдено залізний ніжик з карбованим орнаментом на лезі.

Другий могильник також розташовувався на одній з дюн лівого берега р. Тясмин. На поверхні простежуються скупчення ліпної біконічної кераміки, біля яких знаходились кальциновані людські кістки.

Могильник № 3 виявлено на лівобережній дюні р. Тясмин. Розкопками досліджено чотири трупоспалення, які супроводжував ліпний посуд, переважно мисковидних форм (рис. 26, 4, 7, 8). В одному з поховань виявлено бронзову пряжку з залізним язичком (рис. 46, 9).

Четвертий могильник розташований в районі хут. Каширівка, на правому березі р. Тясмин. На поверхні простежено скупчення ліпної, переважно біконічної кераміки (рис. 26, 5) разом з людськими кальцинованими кістками. Знайдено також срібну антропоморфну фібулу (рис. 46, 13) (Максимов, Петровская, 1959, с. 24; Березовець, 1963, с. 192; Березовець, 1969, с. 68—69).

20. с. Великий Букрин Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. В околицях села знайдено пальчасту фібулу (Б. А. Рыбаков, 1953, с. 57, рис. 8, 4).

21. с. Верем'я Обухівського р-ну Київської обл. В околицях села знайдено пальчасту фібулу (рис. 47, 1) (Рыбаков, 1953, с. 58, рис. 9, 1).

22. с. Вільноандріївка Вільнянського р-ну Запорізької обл. Поблизу села, на лівому березі Дніпра, О. В. Бодянский виявив поховання з салтівським кувшином (Брайчевская, 1963, с. 282).

23—24. с. Вільховчик Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. 1974 р. при земляних роботах в с. Вільхівчик, на території садиби С. Г. Тепленко виявлено ліпний горщик, в якому знаходилися срібні прикраси від поясного набору (рис. 61, 1—15). Посудину було розбито при її знаходженні, втрачена її частина поясного набору. Горщик, в якому знаходився скарб, був приземкуватий, товстостінний, висотою 11,5 см, з округлим тулубом і відігнутими назовні вінцями (рис. 19, 1). Поверхня його шерехата сірого кольору, в глиняному тісті присутні домішки піску.

Серед речей поясного набору збереглася пара великих (довжиною 5,6 см) і пара менших (довжиною 3,7 см) поясних наконечників з прорізним орнаментом (рис. 61, 1, 2, 11, 12); пара фігурних накладок із зооморфними елементами висотою 3,3 см (рис. 61, 7, 8); фрагменти двох подовжених накладок із врізним орнаментом (рис. 61, 3, 5); три округлі розетки з чотирма трилисниками діаметром 2,7 см і з чотирма отворами (рис. 61, 6, 9, 10); три подовжені розетки довжиною 3,2 см з фігурними краями, їх поверхня прикрашена прорізами і врізними лініями (рис. 61, 13—15); одна розетка складної конфігурації довжиною 2,7 см з зооморфними елементами, прорізним орнаментом і врізними лініями (рис. 61, 4).

Всі предмети литі, на окремих видно сліди ливарського браку, який утворився внаслідок передчасного застигання рідкого металу до повного заповнення форми. Це призвело до розмивання контурів прорізів і до утворення отворів неправильної форми. З тильної сторони накладок було по парі вуликів для кріплення до шкіряної основи. Лицева сторона старанно відшліфована, краї виробів підправлені, врізний орнамент виконано якимсь гострим предметом. Поясний набір із Вільхівчика близько стоїть до дніпровських старожитностей мартинівського типу.

Восени 1975 р. місце знахідки було обстежено автором, де виявлено ранньосередньовічне поселення третьої чверті I тисячоліття н. е. Підйомний матеріал у вигляді ліпних черепків і кісток тварин зустрічався на площі 300—350 м у довжину і 70—80 м у ширину вздовж лівого берега р. Вільшанка. Місце, на якому розташовувалось поселення, являє собою невелике підвищення першої надзаплавни, що прилягає до заплавного луку. Тераса поступово підвищується в сторону, протилежну річці. Північно-західна частина поселення, де було знайдено скарб, знаходилася на 7—10 м вище від рівня річки і віддалена від неї на 70 м. Протилежний правий берег Вільшанки має терасу висотою до 25 м, що круто обривається до заплавного луку.

Весною 1976 р. Пороською слов'яно-руською експедицією під керівництвом автора проведені невеликі розкопки на території Вільхівчанського поселення. У північно-східній частині зелища, на присадибній ділянці А. Я. Шульженко було розкопано три перекриваючих одне одне житла, площею 7,5—11 м² і глибиною 0,9—1 м від сучасної поверхні (рис. 5). Стінки котлованів напівземлянок вертикальні, долівки знівленовані та підмазані глиною. Споруди орієнтовані кутами майже за сторонами світу. В північному або північно-східному куті жител, на рівні долівки, знаходилися залишки печей. Від печі з житла № 1 зберігся глиняний черінь і розвал каменю площею близько 1 м². Піч з житла № 2 поруйнована при будівництві напівземлянки № 1, від неї зберігся лише овальний глиняний черінь діаметром 0,6 м. Глинобитний черінь діаметром 0,8 м і декілька перепалених каменів збереглося від печі з напівземлянки № 3. Не можна також виключати, що це було глинобитне вогнище, обкладене по краю камінням.

У заповненні жител були ліпна біконічна та округлобока кераміка пеньківського типу (рис. 19, 3, 5—13, 15—19), знайдено також плоскі прясла з стінок посудин (рис. 19, 4, 14) та бронзову платівку (Приходнюк, Беялева. Звіт за 1975 р., с. 1—8).

25. с. Віта-Поштова Києво-Святошинського р-ну Київської обл. Неподалік від підніжжя давньоруського городища, на березі р. Віта, у перевідкладеному стані виявлено фрагменти ліпного посуду, близького до пенківського (Кравченко, Бугай, Магомедов, 1972, с. 346).

26. с. Вишгород Києво-Святошинського р-ну Київської обл. При спорудженні греблі Київського водосховища знайдено невелику світлоглиняну дворучну амфору з вузькою шийкою і невеликим круглим дном (рис. 44, 9) (Фонди Інституту археології АН УРСР).

27—28. с. Вознесенка Вільнянського р-ну Запорізької обл. При археологічних дослідженнях на лівому високому плато, у порожистій частині Дніпра, розкопано укріплений табір підпрямокутної форми розмірами 82 × 51 м, обнесений валом з землі та камення (рис. 56). На площі укріплення виявлено велику кількість кісток коней й кераміки, серед якої переважали кружальні фрагменти канцерського типу.

Особливий інтерес викликає колективне дружинне поховання, виконане за обрядом трупоспалення. Воно знаходилося в двох ямах, обнесених кам'яною кільцевою викладкою. Серед поховального інвентаря виявлено зброю, предмети кіньського спорядження, вироби з золота і срібла (рис. 56, 1—30; 57, 1, 2) (Грінченко, 1950, с. 37—63).

29. с. Волошинівка Барішівського р-ну Київської обл. Біля села, в уроч. Черняхів Острів, на невисокому підвищенні над торфовищем зібрано ліпні фрагменти біконічних посудин, сковорідки та примітивно-кружальні уламки з хвилястим орнаментом (Розвідка Ю. В. Костенка).

30—34. с. Волоське Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл. У фондах Київського історичного музею зберігається колекція кераміки, зібрана Дніпробудівською експедицією 1929 р. на лівому березі Дніпра. Їх виявив В. А. Грінченко проти о-вів Таволжського і Орлиної Стрілиці. Серед кераміки є ліпні і кружальні фрагменти. Останні рясно вкриті хвилястим та лінійним орнаментом. Присутні там й сіро-кружальні горщики доброї якості з пролошеним орнаментом і ручками.

Поблизу села відомо ще два ранньосередньовічних поселення. На першому, що знаходиться на низькому березі Дніпра, в гирлі р. Сула над Сурською Заборою 1940 і 1947 рр. розкопано декілька напівземлянок, господарську яму і вогнище. Серед знахідок були груба ліпна банківидна кераміка (рис. 16, 1—10) та металеві речі (рис. 46, 2, 11).

Друге поселення розташоване на о-ві Сурському. На поверхні зібрано ліпну кераміку біконічної форми та струнких пропорцій з відігнутими вінцями.

Поблизу села відкрито два місцезнаходження з трупоспаленнями. На першому, що знаходиться з лівої сторони балки Довжок, водою вимито кілька біконічних ліпних урн. Тут О. В. Бодяньський розчистив одне поховання з біконічною керамікою.

На другому, що розташовувалося на о-ві Сурському, О. В. Бодяньський дослідив трупоспалення в овальній ямі, яке супроводжувалося ліпним біконічним посудом, трапецевидними підвісками, намістнами (Брайчевская, 1963, с. 261; Бодяньський. Звіт за 1952 р., с. 44—56; Березовец, 1963, с. 197—199).

35. с. Воронинці Іркліївського р-ну Черкаської обл. На лівому березі Дніпра, в 1 км на південний схід від села, в уроч. Левада, зібрано велику кількість ліпних ранньосередньовічних черепків з домішками жорстви в тісті. На цій же площі зустрічається кружальна черняхівська кераміка (Телегин, Колосов, Дяденко. Звіт за 1956 р.).

36. с. Гарбузин Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. Ранньосередньовічне поселення займає пологий схил правого берега р. Рось біля струмка, що знаходиться на території села. На площі 150 × 100 м зібрано ліпну кераміку з домішками шамоту в тісті (Довженко, Приходнюк. Звіт за 1973 р., с. 18—19).

37. с. Гнатівка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. В околицях села, на лівому березі р. Ірпінь, зібрано кераміку типу Луки-Райковецької (Русанова, 1973, с. 38).

38. с. Горенці Києво-Святошинського р-ну Київської обл. В околицях села, на лівому березі р. Ірпінь, виявлено поселення з керамікою типу Луки-Райковецької (Русанова, 1973, с. 38).

39. с. Гребені Кагарлицького р-ну Київської обл. На південній околиці села, на правому березі Дніпра висотою до 60 м, в уроч. Янчин, на площі 300×100 м І. І. Мовчан і О. В. Дзвек 1973 р. збрали ліпну ранньосередньовічну кераміку з відігнутими вінцями й домішками шамоту в тісті. Тут же зустрічається давньоруська кераміка XII—XIII ст. (Фонди Інституту археології АН УРСР).

40—42. с. Григорівка Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. У с. Григорівка у дореволюційні часи знайдено скарб з 5 сережок пастирського типу.

В околицях села 1971 р. виявлено два поселення. Перше знаходиться на правому березі Дніпра між селами Григорівка і Бучаки, в уроч. Виноградове. Воно займає пологі підвищення площею 250×300 м над старим руслом Дніпра, між пагорбками і ярами, які обмежують його з півночі й півдня. При шурфуванні знайдено ліпну ранньосередньовічну, давньоруську та пізньосередньовічну кераміку.

При дослідженні поселу давньоруського городища в уроч. Городок, на поверхні та в розкопках, на площі 300×100 м знайдено ліпну ранньосередньовічну кераміку, серед якої зустрічаються біконічні форми (рис. 21, 1, 3, 5, 6) (Ханенко, 1907, с. 28; Довженко, Приходнюк, 1972, с. 387).

43. с. Гришинці Канівського р-ну Черкаської обл. В околицях села зустрічається ліпна ранньосередньовічна кераміка (Пассек, 1949, с. 216).

44. с. Гута-Михайлівська (Михайлівка)* Канівського р-ну Черкаської обл. Ранньосередньовічне поселення розташоване в 3 км на схід від села, на підвищенні першої надзаплави правого берега р. Рось, в уроч. Садкове. Поселення займає ділянку луга площею 250×50 м, яка тягнеться вздовж берегової лінії.

1976 р. там було досліджено напівземлянку (рис. 3, 4) та округу господарську надвірну яму. Напівземлянка була прямокутною в плані, розмірами $4 \times 3,6$ м, глибиною 0,8 м від сучасної поверхні. Вона орієнтована кутами строго за сторонами світу. Долівка напівземлянки знівельована і добре утрамбована. В південному куті на рівні долівки простежено вогнище без слідів підмащування, неправильної в плані форми, розмірами $1,6 \times 0,8$ м. Біля вогнища була зола, вуглики, простежувалися накипи бронзи. Тут же був фрагмент глиняного тигля (рис. 20, 10). Ці знахідки дають підстави розглядати напівземлянку як житло-майстерню. Ближче до західного кута знаходилася овальна в плані яма діаметром 1,2 м, глибиною 0,4 м від рівня долівки. Стінки її вертикальні, дно плоске.

У заповненні житла та господарської ями були ліпна біконічна та округлобока кераміка, диски (рис. 20, 1—11, 13—17). Трапляються й поодинокі фрагменти сіро-лощеної кераміки черняхівського гатунку (рис. 20, 12) (Приходнюк, Беляєва. Звіт за 1976 р., с. 8—11).

45—46. с. Дежки Богуславського р-ну Київської обл. Тут розвідкою 1973 р. виявлено два поселення.

Перше займає підвищення першої тераси правого берега р. Рось на території села. На площі 50×30 м зібрано фрагменти ліпної ранньосередньовічної кераміки з домішками шамоту в тісті.

Друге знаходиться в 2,5 км на південний схід від села, на підвищенні першої тераси правого берега р. Рось, у західній частині уроч. Чернобаївка, яке оточене пагорбками і прилягає до луків. На площі 150×50 м зібрано ліпну ранньосередньовічну кераміку з домішками шамоту й жорстви в тісті, кістки тварин, каміння тощо (Довженко, Приходнюк. Звіт за 1973 р.).

47. с. Дерев'янка Онуфрієвського р-ну Кіровоградської обл. На поселенні, що розташоване на правому березі Дніпра, досліджено прямокутну напівземлянку розмірами 4×5 м, глибиною 0,4 м з відкритим вогнищем у західному куті. В її заповненні була ліпна кераміка з домішками шамоту в тісті. Є біконічні форми. Окремі екземпляри прикрашені наліпним валиком під вінцем (рис. 18, 1—5, 7—14). Знайдено також бронзове кільце (рис. 44, 5), трапецієвидну підвіску (рис. 44, 4) та мідну трубочку (Телегин, 1962, с. 16—17).

* В дужках подано нові назви населених пунктів.

48. с. Деренковець Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. На правому березі р. Рось проти каменоломні, в с. Деренковець, є підвищення довжиною близько 300 м, шириною 50 м. Там зібрано ліпну ранньосередньовічну кераміку з ледь відгнутими вінцями та домішками шамоту або жорстви в тісті (Березовец. Звіт за 1956 р., с. 12—13).

49. с. Дніпровське (Ямбург) Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл. На правому березі Дніпра, проти центральної частини села, зібрано фрагменти ліпної ранньосередньовічної кераміки (Даниленко. Рукопис, с. 12—22).

50. с. Діброва Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл. Поблизу села, на лівому березі Дніпра, біля балки Лоханської у зсувах простежено сліди напівземлянки. На поверхні та в розмивах зібрано ліпну ранньосередньовічну кераміку з шамотом в тісті (Березовец, 1963, с. 199).

✓ 51. с. Домантове Золотоноського р-ну Черкаської обл. Поселення розташоване на правому підвищеному березі р. Довгун, при впадінні її в р. Супой, поблизу болота. При дослідженні селища епохи бронзи там виявлено прямокутну напівземлянку розмірами 4,8 × 5,3 м, глибиною 0,9 м. Біля східної стінки розширено округле кам'яне вогнище діаметром 1 м. У заповненні знайдено ліпну ранньосередньовічну кераміку з домішками піску й кварцу в глиняному тісті (рис. 23, 1—7). Серед посуду є екземпляри з валиком під вінцем. Знайдено також біконічне прясло і ллячку (рис. 23, 8) (Березанская. Звіт за 1958 р.).

52. с. Дударі Миронівського р-ну Київської обл. В околицях села знайдено пальчасту фібулу (рис. 47, 2) (Рыбаков, 1953, с. 58, рис. 9, 2).

53—54. с. Жовнін Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. В околицях села виявлено два ранньосередньовічних поселення. Перше відкрите В. Дяденком 1964 р. на лівому березі р. Сула, біля хут. Світайлівка, в зоні розливів Кременчуцького водосховища. Там розчищено залишки прямокутної напівземлянки з ліпною ранньосередньовічною керамікою (рис. 22, 12, 13).

Друге знаходиться на покатоку місі корінного берега р. Сула, в уроч. Василенки. Там розчищено два скупчення глиняної обмазки, які Л. М. Рутківська вважає жителями. Серед розвалів була ліпна біконічна та підправлена на гончарному крузі кераміка. В культурному шарі знайдено кістяну ложечку та браслет з тонкого дроту з розширеними кінцями (Фонди Інституту археології АН УРСР; Рутківська, 1972, с. 226—229).

55. с. Залевки Смілянського р-ну Черкаської обл. Біля села 1876 р. знайдено скарб золотих речей, серед яких були скроневі кільця, гривни, браслети та предмети головного убору (Бобринский, 1887, табл. XXII; Рыбаков, 1953, с. 74).

56—57. хут. Запорожець Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл. В 1 км на південний схід від лівого гирла р. Ворона, на північному краю балки Тягинської, знаходиться селище, де зібрано ліпну ранньосередньовічну кераміку (банковидну і біконічну) та кружалні фрагменти салтівського гатунку.

Біля гирла р. Ворона досліджено трупоспалення та кілька культових вогнищ. З похованим були срібні речі, смальтові намистини, трапецієвидна бронзова підвіска, дзвіночок та ін. (Бодянский. Звіт за 1952 р., с. 67—71; Сміленко, 1969, с. 162; Брайчевская, 1963, с. 259).

58. с. Зарубинці Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Городище з зарубинецьким, ранньосередньовічним і давньоруським шарами знаходиться в 2 км на північний захід від села, на високому місі правого берега Дніпра. З трьох сторін воно має круті схили, а з напільного боку укріплено кількома рядами валів і ровів (рис. 53, 2). Є. В. Максимов тут виявив більше десяти напівземлянок з ліпною і кружалною керамікою VII—IX ст. н. е. (Довженко, 1962, с. 10; Коваленко, Максимов, Петрашенко, Погорельий, Терпиловский, Цыдровская, Юркова, 1975, с. 291—292).

59—61. с. Звонецьке Солонянського р-ну Дніпропетровської обл. На правому березі Дніпра, в околицях села виявлено три поселення.

Перше розташоване на правій стороні балки Звонецької. На його території знайдено фрагменти ліпної біконічної кераміки та широку пластинчасту фібулу з під'язною ніжкою.

На ранньосередньовічному поселенні, що знаходиться на о-ві Шулаєвському, досліджено житлову напівземлянку. На поверхні та в її заповненні знайдено ліпну біконічну кераміку та фрагменти з валиком під вінцями.

На схилах балки Майорової знайдено ранньосередньовічну кераміку та зооморфну фібулу (Бодянский. Звіт за 1952 р., с. 63—65).

62—67. с. Ігрень Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл. На лівому березі Дніпра, біля старого вустя р. Самара, знаходиться великий острів «Підкова», на якому О. В. Бодянский виявив чотири поселення ранньосередньовічного часу.

На першому, яке знаходиться біля старого кладовища, знайдено велику кількість ліпної біконічної кераміки, фрагментів горщиків з розширеним тулубом, які прикрашені по вінця пальцевими вдавненнями, та уламків сковорідок. Знайдено також фрагменти салтівського типу.

На другому поселенні зібрано ліпну та сформовану на примітивному крузі кераміку з лінійним та хвилястим орнаментом. Серед знахідок срібне кільце.

На третьому селищі досліджено кілька заглиблених жител з печами-кам'янками. В їх заповненні виявлено грубу кераміку з домішками жорстви і шамоту в тісті (рис. 24, 1—17). Біля землянки № 2 відкрито вуглисту пляму діаметром 0,5, на якій збереглися кальціновані кісточки і кілька ліпних черепків, аналогічних кераміці з жител. Поблизу траплялися розрізнені кальціновані кістки людини.

На четвертому — виявлено кілька напівземлянок з ліпним посудом і кружальною керамікою, близькою до салтівської.

В околицях с. Ігрень відомо ще два селища. Одне розташовано в гирлі р. Самара. На поверхні зібрано уламки ліпного біконічного посуду та зооморфну фібулу. Друге виявлено на лівому березі Самари. На його території знайдено ліпну кераміку, уламки сковорідок, амфор, частину зооморфної фібули і трилопастеву залізну стрілу (Бодянский. Звіт за 1952 р., с. 39—44; Березовец, 1963, с. 194—197; Сміленко, 1975, с. 97; Даниленко. Рукопис).

68—72. м. Канів Канівського р-ну Черкаської обл. Поселення розташоване на правому березі Дніпра, в 7 км на південь від Канева, на території сучасного заповідника Київського університету. Воно займає вузьку смугу тераси, оточеної з усіх сторін високими пагорбками. Всього досліджено 24 житла, 17 приміщень господарського призначення та 42 господарські ями. Житла були прямокутними землянками (2) або напівземлянками (22), площею 9—20 м² з кам'яними або глиняними печами в одному з кутів. На поселенні виявлено велику кількість ліпної та кружальної слов'янської кераміки, вироби з заліза, кольорових металів, каменю, кістки тощо.

Ліпну ранньосередньовічну кераміку з пальцевими заципами під вінцями виявив М. Ф. Біляшевський біля підніжжя Мар'їної, Княжої Гори та біля Великого Городища. При дослідженнях давньоруського городища на Княжій Горі, що знаходиться на правому березі Дніпра, в гирлі р. Рось виявлено ліпну та кружальну кераміку другої половини I тисячоліття н. е. Звідси походить також пальчаста фібула (Мезенцева, 1965; Мезенцева, 1968, с. 21; Рыбаков, 1953, с. 57, рис. 8, 5).

73—79. м. Київ. На думку дослідників, на Старокиївській горі знаходився «град» Кия, оборонні рови та будівлі якого виявлено при археологічних розкопках (рис. 52). В. В. Хвойка розкопав тут язичницьке капище, а іншими дослідниками виявлено кілька заглиблених жител другої половини I тисячоліття н. е. Останнє з них розкопано 1970 р. Серед розвалу печі була ліпна корчакська кераміка. На території та поблизу гори знайдено вироби з кольорових та благородних металів, антропоморфні, зооморфні та пальчасті фібули, браслети з розширеними кінцями, речі з емаллями, амфори тощо. Значну концентрацію ліпної кераміки другої половини I тисячоліття н. е. виявлено на горі Киселівці. Там знайдено також бронзову фігурку лева, візантійські монети, амфори (рис. 44, 8) тощо. Існує думка, що в ранньосередньовічні часи на горі могли бути штучні укріплення.

В старому місті виявлено окремі знахідки другої половини I тисячоліття н. е.

Грубу ліпну ранньосередньовічну кераміку знайдено на горі Дитинці, на вул. Мехигірській і Китаївській. З вул. Костянтинівської походить мідна монета Юстиніана I,

а поблизу гори Щекавиці знайдено атропоморфну фібулу. На Подолі виявлено невелику червоноглиняну амфору (рис. 44, 7) та золоту монету Євдокії Августи.

Поселення Оболонь розташоване на підвищеному правому березі р. Почайна, в уроч. Луг. Тут досліджено дві житлові напівземлянки і дві господарські ями. Житла були квадратні в плані, площею приблизно 12 м². В їх заповненні був ліпний неорнаментований посуд з домішками слюди і шамоту в тісті. Форми близькі до корчакських з ледь відігнутими вінцями (рис. 49, 1, 2). На цій же площі розташоване зарубинецьке селище.

При розкопках неподалік від Пріорки, в уроч. Кристерова Гірка, виявлено товсту шершаву кераміку ранньосередньовічного часу. Окремі вінця з пальцевими защипами (Каргер, 1958, с. 92—115; Толочко, 1972, с. 43—53; Шовкопляс, 1958, с. 144; Шовкопляс, 1959, с. 169—172; Шовкопляс, 1972, с. 207—210; Кравченко, Бугай, Магомедов, 1972, с. 346; Толочко, 1972, с. 58).

80. с. Коржі Баришівського р-ну Київської обл. Біля західної околиці села, в уроч. Бирки, на піщаному краю лівої заплави р. Трубіж зібрано фрагменти ліпних біконічних і слабoproфільованих горщиків з шершавою або злегка згладженою поверхнею та домішками піску і шамоту в глиняному тісті (Розвідка О. В. Костенка).

81. с. Коробівка Золотоноського р-ну Черкаської обл. На лівому березі Дніпра, в уроч. Рихлиця (Цибулькин Бугор), зібрано ліпну кераміку струнких пропорцій з відігнутими вінцями та біконічні посудини. Знайдено також фрагменти амфор, кружальні черепки з пролощеним орнаментом, мідну бляшку (рис. 46, 7) та трубочку (Телегин, Махно, Шарафутдинова. Звіт за 1957 р., с. 52—54).

82. м. Корсунь-Шевченківський Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. Поблизу східної околиці міста, на схилах першої тераси правого берега р. Рось, що прилягає до лісу, на площі 30 × 30 м зібрано ліпну ранньосередньовічну кераміку з домішками шамоту і піску в тісті (рис. 21, 7, 8) (Довженко, Приходнюк. Звіт за 1973 р., с. 20).

83—84. с. Крутьки Ірклівського р-ну Черкаської обл. В околицях села виявлено два ранньосередньовічних поселення, що знаходяться на лівому березі Дніпра.

На першому, що розташоване на підвищенні, в 800 м на північний захід від села зібрано ліпну кераміку з домішками жорстви і кварцу в тісті. Зустрічаються ребристі форми горщиків.

У 200 м на захід від села, на піщаному мисі, оточеному болотами, зустрічається кераміка доби бронзи та другої половини I тисячоліття н. е. Там розкопано ранньосередньовічну округлу яму діаметром 0,4 м, глибиною 0,25 м. Її стінки викладено грубими ліпними черепками (рис. 22, 6, 7), а дно — плитами граніту (Телегин, Колосов, Дяденко. Звіт за 1956 р., с. 12).

85—86. с. Лозівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. В околицях села відомо два ранньосередньовічних поселення.

На першому, що знаходиться в 1,3 км на північний схід від села і в 0,5 км від лівого берега р. Ольшанка, зібрано фрагменти грубої ліпної біконічної кераміки з домішками шамоту в тісті.

Друге виявлено в 1,5 км на південь від села, на піщаному підвищенні, розташованому серед заплави. Під час розвідки там знайдено багато товстостінних біконічних горщиків з прямими або відігнутими вінцями. Один вінець прикрашений косими насічками. Серед кераміки трапляються уламки амфор (Телегин, Юра, Кучера, Максимов, Митрофанова. Звіт за 1958 р., с. 28—29).

87. с. Лука Києво-Святошинського р-ну Київської обл. Поблизу села, на лівому березі р. Ірпіль, виявлено поселення з керамікою типу Луки-Райковецької (Русанова, 1973, с. 38).

88—90. с. Любимівка (Федорівка) Солонянського р-ну Запорізької обл. На правому березі Дніпра, на балці Канцерці, В. А. Грінченко у 1929—1931 рр. дослідив два селища гончарів. На першому з них, що розташовувалося на схилах балки, в 900 м від Дніпра, розкопано три майстерні, до складу яких входило декілька овальних гончарних горнів двоярусної конструкції. Ще дві такі майстерні досліджено на другому поселенні, що розташовувалося в 1400—1500 м від Дніпра.

ра. Тут же розкопано неправильно в плані форми житло з пічкою-кам'янкою, де була кружальна сіра кераміка.

На балці Канцерці О. В. Бодяньський 1954 р. виявив ще один гончарський центр, який у 1955, 1964—1970 рр. досліджувала А. Т. Сміленко. Тут розкопано залишки семи майстерень. Окремі з них склали комплекси, що включали гончарські горни та напівземлянкові житла гончарів. Майстерні розташовувалися групами, які становили окремі виробничі комплекси (Грінченко, 1950, с. 62; Сміленко, 1975, с. 118—140).

91. с. Мазепинці Білоцерківського р-ну Київської обл. Біля західної околиці села, на лівому березі р. Кам'янка, на території давньоруського городища та навколо нього зібрано ліпну ранньосередньовічну кераміку (Кучера. Звіт за 1972 р., с. 23—24).

92. с. Мала Сквиря Білоцерківського р-ну Київської обл. Біля східної околиці села, на місі при впадінні р. Сквиря в Рось, на городищі та за його межами зібрано ліпну ранньосередньовічну кераміку (Кучера. Звіт за 1972 р., с. 26).

93. с. Малий Ржавець Канівського р-ну Черкаської обл. Поблизу села 1889 р. знайдено скарб, який складався з жіночих прикрас. Серед них два срібних браслети з потовщеними кінцями, шість великих срібних скроневих кілець, два срібних «навушники» та дві бронзові гривни (рис. 58, 4—6, 10) (Рыбаков, 1953, с. 76, рис. 16).

94. с. Мартинівка Канівського р-ну Черкаської обл. 1909 р. в околицях села знайдено скарб, який складався з срібних предметів поясного набору (наконечники поясів, бляшки, пряжки), жіночих прикрас (головний вінець, платівки, скроневі кільця, срібні браслети з розширеними кінцями, пальчаста фібула), побутового інвентаря (срібні блюда, чаші, щипці), антропоморфних та зооморфних фігурок тощо (рис. 58, 1—3, 9; 59, 1—8; 60, 17—43) (Рыбаков, 1953, с. 76—89).

95—96. с. Мельники Іркліївського р-ну Черкаської обл. На лівобережжі Дніпра, поблизу села, відомо два ранньосередньовічних поселення.

Перше знаходиться у північно-західному напрямку від села, на місі, який з півночі і півдня обмежений болотами. На поверхні зустрічається ліпна ранньосередньовічна кераміка. Такий же посуд був в ямі, виявленій в центрі миса.

Друге розташоване в 1,5 км на південний захід від села, біля правого узбіччя дороги на с. Чехівка. В зсувах, серед перемішаного шару, зустрічається ліпна ранньосередньовічна кераміка (Телегин, Колосов, Дяденко. Звіт за 1956 р., с. 13—15).

97—98. хут. Миклашевський (с. Вереміївка) Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. При розкопках давньоруського городища виявлено ліпну ранньосередньовічну кераміку та залізну трилопасну стрілу VII—VIII ст. В 1 км на південний схід від хутора, на пісчаному підвищенні біля заболоченого озера Середня Чакалика, знайдено кілька уламків товстостінних ліпних ранньосередньовічних горщиків.

В 1,5 км на схід від давньоруського городища, на березі о-ва Бистрик, місцеві жителі знайшли два срібних браслети з потовщеними кінцями, а археологічною розвідкою виявлено ліпну ранньосередньовічну кераміку (Кучера, 1962, с. 107; Телегин, Юра, Кучера, Митрофанова. Звіт за 1958 р., с. 18).

99. с. Мисайлівка Богуславського р-ну Київської обл. В селі, на підвищенні лівого берега Росі, в двох берегах безіменного струмка, на площі 500 × 700 м зустрічається ліпна і сформована на повільному колі ранньосередньовічна кераміка (рис. 21, 9, 10) (Довженко, Приходнюк. Звіт за 1973 р., с. 22).

100. с. Мойсівка Іркліївського р-ну Черкаської обл. На лівому березі Дніпра, в 0,5 км на північний схід від с. Мойсівка і в 800 м на схід від с. Демки, на піщаних підвищеннях, оточених болотами, в уроч. Рудка зібрано велику кількість ліпної ранньосередньовічної кераміки з домішками жорстви в тісті (рис. 22, 9). Місцями видно плями жител у вигляді скупчень археологічного матеріалу (Телегин, Колосов, Дяденко. Звіт за 1956 р., с. 17).

101. с. Момоти (с. Біївці) Богуславського р-ну Київської обл. На території села, в уроч. Городок (Свягилище), знаходиться городище, заховане серед багаточисельних відгалужень ярів. Мисовидний останець площею 0,5 га з трьох сторін має підправлені круті схили, вздовж яких наспіано оборонний вал. Дві лінії валів і ровів відділяли останець від плато (рис. 53, 1). Культурний шар на городищі

дуже бідний. При шурфуванні та на поверхні зібрано незначну кількість ліпної та примітивно-кружальної кераміки другої половини I тисячоліття н. е. Очевидно, це городище-сховище, де населення постійно не проживало (Довженок, 1955, с. 52; Довженок, Приходнюк. Звіт за 1973 р., с. 77).

102. с. Мостище Києво-Святошинського р-ну Київської обл. Поблизу села, на правому березі р. Ірпінь, 1969 р. виявлено фрагменти ліпного посуду колочинського типу і плоскі сковорідки з бортиком (Кравченко, Бугай, Магомедов, 1972, с. 346).

103. с. Новосілки Іванковецького р-ну Київської обл. Поселення розташоване на південній захід від села, на лівому березі Дніпра, в уроч. Задроголобеча. На площі 500 × 60 м зібрано ліпну ранньосередньовічну кераміку і простежено плями жител у вигляді скупчень кераміки й вугілля. Посуд з відігнутими вінцями, які іноді прикрашені пальцевими защипами і насічками (рис. 22, 2—5). У глиняному тісті простежуються домішки граніту (Тереножкин. Звіт за 1960 р., с. 25—26).

104. м. Обухів Обухівського р-ну Київської обл. На поселенні Обухів II досліджено житла з пенківською, корчакською і волинківською (рис. 51, 4) керамікою (Кравченко, Абашина, Гороховський, 1974, с. 95).

105—106. с. Олексіївка Солонянського р-ну Дніпропетровської обл. В околицях села, на правому березі Дніпра, над Тягинською Заборою зібрано ранньосередньовічну біконічну кераміку і фрагменти з валиком під вінцем. Знайдено також бронзову трапецевидну підвіску.

Проти о-ва Кізлевського, на території балки Довжик, 1952 р. досліджено трупопокладення VI—VII ст. н. е., яке супроводжували прясла, бурштинові намистини, залізне кресало (Бодянский. Звіт за 1952 р., с. 65—67; Бодянский. Звіт за 1953 р., с. 56—57; Сміленко, 1969, с. 162; Березовец, 1963, с. 199).

107. с. Ольшаниця Васильківського р-ну Київської обл. На поселенні, що розташоване на правому березі р. Велике Верем'я, в уроч. Чортуха виявлено фрагменти ліпної ранньосередньовічної кераміки, червоноглиняне прясло та бронзовий дзвіночок (рис. 44, 3) (Кравченко, Бугай, Магомедов, 1972, с. 346).

108. с. Орлове Мелітопольського р-ну Запорізької обл. Ранньосередньовічне поселення (VII—IX ст. н. е.) розташоване на лівому березі Дніпра, в балці Калиновій. Серед знахідок є ліпні й кружальні слов'янські черепки та кружальні канцерського типу. Знайдено також 5 прясел, 2 залізних ножі та косу-горбушу (Бодянский. Звіт за 1953 р., с. 68—70).

109. с. Ошитки Києво-Святошинського р-ну Київської обл. Поселення розташоване на лівому березі Дніпра, поблизу північно-західної околиці села, на березі оз. Турець. На поверхні зібрано ліпну ранньосередньовічну кераміку з домішками шамоту і граніту в тісті (рис. 22, 8, 11) (Тереножкин. Звіт за 1960 р., с. 5—6).

110. с. Пастирське Смілянського р-ну Черкаської обл. Пастирське городище знаходиться на території хут. Свинолупіва. Воно овальне, площею близько 35 000 м², обнесене досить високим валом і ровом. Територія городища ділиться на дві нерівні частини р. Сухий Ташлик (рис. 62). Стаціонарні дослідження пам'ятки проводилися у 1898, 1949 і 1955 рр. З'ясовано, що там було три культурних шари — ранньоскіфський, пізньоскіфський і ранньосередньовічний. До останнього періоду відносяться залишки 4 наземних споруд та близько 15 напівземлянок з глинобитними та кам'яними печами (рис. 63, 64). Серед керамічного матеріалу зустрічається ліпний посуд з защипами по вінцях, біконічні горщики та кружальний посуд пастирського типу (рис. 65, 1—14; 66, 1—10; 67, 1—10). З городища походить велика кількість виробів з бронзи та благородних металів — пальчасті фібули, браслети з потовщеними кінцями, підвіски тощо. Крім того, на городищі виявлено скарби срібних речей (рис. 68, 1—13) та розцичено залишки кузні (Хвойка, 1905, с. 93—98; Древности Приднепровья, 1901; Брайчевский, 1951; Брайчевский, 1952; Брайчевський, 1955; Брайчевский, 1957; Брайчевський. Звіт за 1949 і 1955 рр.; Брайчевская, 1960, с. 99—103).

111. с. Пекарі (хут. Хмільна) Канівського р-ну Черкаської обл. У селі знайдено антропоморфну фібулу (рис. 44, 2) (Спицын, 1903, с. 28, рис. 28, рис. 227).

112—115. с. Пеньківка (с. Подорожне) Кремгесівського р-ну Кіровоградської обл. В околицях села досліджувалося чотири поселення.

Перше знаходиться на території села, на правому березі старого русла р. Тясмин, в уроч. Молочарня. Там виявлено чотири напівземлянки з печами-кам'янками та одну господарську яму. Переважає біконічний посуд, окремі екземпляри прикрашені валиком під вінцем (рис. 10, 1—19). Серед інших знахідок є керамічні прясла, кам'яні жорна, бронзове зображення птаха, срібна щиткова зооморфна фібула (рис. 46, 5) та ін.

Друге поселення знаходиться в 2—2,5 км від села, вверх по течії р. Тясмин, на останці лівого берега, в уроч. Луг I. Там досліджено 32 житла. Серед кераміки переважають ліпні горщики (в тому числі й біконічні), хоча зустрічаються й кружалні фрагменти (рис. 11, 1—7; 12, 1—6; 13, 1—16; 14, 1—9; 15, 1—10, 28, 1—7; 29, 1—9; 30, 1—6; 31, 1—4; 32, 1—10; 33, 1—12; 38, 1—9; 39, 1—10; 40, 1—8; 41, 1—9; 42, 1—12; 43, 1—10). Виявлено також вироби з заліза, бронзи, кістки та ін. (рис. 44, 6, 12, 13).

Третє селище уроч. Луг II знаходиться в 150—200 м південніше уроч. Луг I на лівому березі старого русла р. Тясмин. Там досліджено 18 житлових напівземлянок з печами-кам'янками і одна споруда господарського призначення, в яких були ліпна і кружална кераміка другої половини I тисячоліття н. е. (рис. 25, 1; 33, 1—12). Серед виробів з металів виділяється наконечник списа і фібула (рис. 44, 14).

Четверте поселення в уроч. Макарів Острів займає підвищену ділянку правого берега р. Тясмин. Розкопками там досліджено 10 напівземлянок з печами-кам'янками, у заповненні яких переважала кераміка, сформована на повільному крузі. Біконічні форми відсутні. В одному з жител виявлено скарб залізних речей, який складався з наральника, двох сокир, двох тесел, шести серпів, трьох наконечників списів та інших дрібних речей (рис. 45, 3, 5, 7, 10, 12—14) (Березовець, 1963, с. 148—187; Линка, Шовкопляс, 1963, с. 234—242).

116. с. Перше Травня Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл. На поселенні, що розташоване на лівому березі Дніпра, на балці Яцевій досліджено дві ділянки — північну і південну, на яких виявлено більше двох десятків заглиблених напівземлянок та господарських ям, де була ліпна опуклобока й біконічна кераміка та посуд, сформований на примітивному крузі. На всій території зустрічається кружална кераміка канцерського типу (Брайчевская, 1963, с. 251—276).

117—118. с. Петро-Свистунове (Свистунове) Широківського р-ну Дніпропетровської обл. 1940 р. О. В. Болянський зібрав на лівому березі Дніпра, поблизу балок Капустяної і Кайстрової велику кількість кружалних фрагментів слабо профільованих, округлобоких горщиків з невеликими відігнутими назовні вінцями. Всі фрагменти рясно орнаментовані горизонтальними і хвилястими лініями. Деякі з них мали ручки. На балці Капустяній досліджено гончарську піч, в якій була аналогічна кераміка.

На лівому березі Дніпра, північніше Дніпровської луки В. В. Хвойка виявив могильник VII—IX ст. з трупоспаленнями. Виявлені в похованнях посудини сформовані на крузі. Горщики з ручками прикрашені по плічках і тулубу хвилястим орнаментом (Рыбаков, 1950, с. 11; Брайчевская, 1963, с. 276—278).

119. с. Плесецьке Васильківського р-ну Київської обл. При обстеженні городища з шарами XI—XII ст. і XV—XVII ст., що розташоване на підвищенні болотної низини р. Плиска, виявлено уламки ранньосередньовічної кераміки (Раппопорт, 1952, с. 146).

120. хут. Половецький (с. Вільховець) Богуславського р-ну Київської обл. На першій надзаплаві правого берега р. Русь, напроти городища в хут. Половецькому, на площі 250 × 50 м зустрічається ліпна ранньосередньовічна кераміка з домішками шамоту і жорстви в тісті (Довженок, Приходнюк. Звіт за 1973 р., с. 22).

121. с. Прибірськ Володарського р-ну Київської обл. Поблизу села, на лівому березі р. Тетерів П. М. Третьяков 1940 р. зібрав кераміку типу Луки-Райковецької (Русанова, 1973, с. 38).

122. с. Радущківка (с. Недогарки) Кременчуцького р-ну Полтавської обл. На лівому березі Дніпра, в 1 км на захід від хутора, на піщаному

березі оз. Плависте зібрано ліпну ранньосередньовічну кераміку (рис. 22, 10). Знайдено фрагменти амфор, біконічної кераміки та ляльок (Телегин, Юра, Кучера, Максимов, Митрофанова. Звіт за 1958 р.).

123. хут. Радянський Кишенківського р-ну Полтавської обл. У північно-східному напрямку від хутора, на лівому березі Дніпра, на площі 25×20 м зібрано уламки ліпного посуду з домішками шамоту в тісті (Телегин, Махно, Шарафутдинова. Звіт за 1960—1961 рр., с. 78).

124. с. Ременове (Олексіївка) Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл.

Поселення знаходиться в 0,5 км на північний захід від села, на лівому березі Дніпра. 1931 р. В. А. Грінченко дослідив там дві печі, поблизу яких була кераміка салтівського гатунку (Брайчевская, 1963, с. 278).

125—129. с. Сахнівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. В околицях села відомо п'ять ранньосередньовічних поселень, що розташовуються на лівому березі р. Рось.

На першому, що знаходиться в сідловині між горами Дівичею і Дегтярною, розкопками 1949, 1972—1973 рр. досліджено 10 напівземлянкових жител з глинобитними печами (рис. 7, 1—4) та декілька десятків підсобних споруд. У заповненні приміщень була ліпна ранньосередньовічна кераміка (рис. 35, 1—28). Серед інших знахідок виділяються залізний наральник (рис. 45, 1), серп (рис. 45, 8), ножі, жорнові камені, керамічні прясла, намистини тощо. На цій же площі розкопано зарубинські й давньоруські об'єкти.

Друге поселення розташоване на пісчаному підвищенні біля заболоченої місцевості, в уроч. Гончариха. Тут виявлено дві прямокутні напівземлянки з глинобитними печами і декілька господарських ям, у заповненні яких була ліпна ранньосередньовічна кераміка. Знайдено також ножі, пряжку з роз'єднаними кінцями, біконічні прясла. На площі зустрічаються також скіфські об'єкти та гончарна кераміка черняхівського гатунку.

Третє селище розташоване в 1 км на північ від уроч. Гончариха, в уроч. Дудчин Садов. На площі 200×50 м зустрічаються фрагменти ліпної ранньосередньовічної кераміки, серед якої є біконічні форми та уламки з валиком під вінцем.

Між цими селищами, на підвищенні першої тераси р. Рось, зустрічаються кальциновані кісточки та фрагменти ліпної кераміки. Це наводить на думку, що тут розташовувався ранньосередньовічний могильник. Однак при шурфуванні місцевості поховань не виявлено.

Четверте поселення знаходиться в сідловині між горами Лисою і Дівичею, в уроч. Базар. Тут виявлено глинобитну піч, біля якої була ліпна ранньосередньовічна кераміка.

П'яте селище знаходиться на території колгоспного саду, в уроч. Пасічників Схил. На площі 300×100 м зібрано фрагменти ліпної кераміки. Досліджено також господарську яму ранньосередньовічного часу (рис. 36, 1—10) (Довженок, Линка, 1959, с. 102—110; Кухаренко, 1963, с. 243—250; Приходнюк, 1976, с. 101—119).

130. с. Світільня Бориспільського р-ну Київської обл. На території села знайдено дворучну амфору з вузьким горлом і округлим дном (Шовкопляс, 1963, с. 140).

131. м. Сміла Смілянського р-ну Черкаської обл. При розкопках на Юр'євій горі О. О. Бобринський виявив кераміку доби бронзи та фрагменти ліпного і кружального посуду другої половини I тисячоліття н.е. (Бобринский, 1887, с. 122—129; Шовкопляс, 1957, с. 145—147).

132. с. Солошине Кишенківського р-ну Полтавської обл. В 1 км на південь від села, на лівому березі Дніпра, в уроч. Забори на площі 80×50 м зустрічається ліпна ранньосередньовічна кераміка. При шурфуванні місцевості виявлено ліпні уламки горщиків з відігнутими вінцями, сковорідки, амфорні уламки тощо. Окремі фрагменти прикрашені насічками по вінцях і наліпним валиком під ним (Телегин, Махно, Шарафутдинова. Звіт за 1960—1961 рр., с. 76—77).

133. с. Старосілля Києво-Святошинського р-ну Київської обл. На території села знайдено браслет з потовщеними кінцями, які прикрашені гео-

метричним нарізним орнаментом з трикутників, що мають гладку або заштриховану поверхню (рис. 44, 11) (Лінка, 1952а, с. 46).

134—135. с. Стеблів Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. В 0,5 км на північ від села, на підвищенні першої тераси лівого берега р. Рось, в уроч. Біла Глина на площі 200 × 100 м зустрічається ліпна ранньосередньовічна кераміка.

Поблизу с. Стеблів, на лівому березі р. Рось, між птахофермою і кошарою зустрічається ранньосередньовічна кераміка, сформована на повільному крузі (Довженко, Приходнюк. Звіт за 1973 р., с. 19; Березовец. Звіт за 1956 р., с. 19).

136. с. Стецівка Чигиринського р-ну Черкаської обл. Поселення знаходиться на невеликому підвищенні заболоченої заплави правого берега р. Тясмин. Там досліджено 12 жител, які концентрувалися двома не дуже чіткими рядами. Це напівземлянки площею 12—18 м² з печами-кам'янками. В їх заповненнях була ліпна і сформована на повільному крузі кераміка, серед якої є біконічні форми та кружалні фрагменти пастирсько-канцерського типу (рис. 34, 1—4). З металевих виробів знайдено серп, сокиру (рис. 45, 6), ножиці, арбалетну фібулу, лунницю, кульовидний дзвіночок (рис. 44, 10), бронзову пронизь, пастову намистину тощо (Петров, 1963, с. 209—233).

137. с. Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл. Ранньосередньовічне поселення розташоване поблизу села на верхньому кінці великого острова. На ділянці довжиною 700 м і шириною 30—40 м зустрічаються скупчення перепаленого каміння та глиняної обмазки. По всій площі зібрано фрагменти ліпного посуду грубої роботи з відігнутими вінцями, які інколи прикрашені зашипами та хвилястим орнаментом по плічках. Знайдено також фрагмент сковорідки та намистину з блакитної пасти (Тереножкин, 1952, с. 82—84).

138. с. Тептіївка Богуславського р-ну Київської обл. Безпосередньо неподалік від північно-західної околиці села, на першій надзаплав'ї лівого берега Росі, в уроч. Ситників Яр на площі 50 × 30 м зібрано ліпну ранньосередньовічну кераміку з домішками шамоту і жорстви в тісті (Довженко, Приходнюк. Звіт за 1973 р.).

139. с. Трошин Канівського р-ну Черкаської обл. В околицях села знайдено зооморфну фібулу (Рыбаков, 1953, с. 93, с. 23, 5).

140. с. Українка Обухівського р-ну Київської обл. У західній частині села, на правому березі р. Стугна, на площі 300 × 150 м зібрано фрагменти ліпної (рис. 22, 1) та сформованої на повільному крузі кераміки. Знайдено також біконічне глиняне прясло (Кучера. Звіт за 1960 р., с. 9).

141. с. Фастів Фастівського р-ну Київської обл. В передмісті Заріччя, на лівому березі р. Унва, зібрано ліпну кераміку колочинського типу. Зустрічаються ребристі бочки з насічками (Кравченко, Бугай, Магомедов, 1972, с. 347).

142. с. Халеп'я Обухівського р-ну Київської обл. При дослідженні давньоруського городища, що розташоване на правому березі Дніпра, виявлено фрагменти ліпної ранньосередньовічної кераміки (рис. 21, 2, 4) (Довженко, Приходнюк, 1972, с. 387).

143. с. Хацьки Черкаського р-ну Черкаської обл. 1893 р. поблизу села виявлено скарб, який вклучав комплекти чоловічих і жіночих прикрас. Серед них срібні браслети, трапезієвидні підвіски (рис. 58, 7, 8), трубки-пронизки, бурштинові намистини, раковина з кільцем для підвішування.

Предмети поясного набору представлені срібними пряжками, бляхами з прорізними малюнками, застілками, фігурними наконечниками та ін. (рис. 60, 1—16) (Бобринский, 1901, с. 147—148, табл. XIX; Рыбаков, 1953, с. 73—74, рис. 7а).

144. хут. Хлопків Баришівського р-ну Київської обл. На лівому березі р. Трубіж зібрано фрагменти циліндроконоїчної кераміки колочинського типу, пізньозарубинецькі фрагменти та розчищено черняхівську гончарну піч (Розвідка Ю. В. Костенка).

145. с. Хмільне Канівського р-ну Черкаської обл. На лівому березі р. Рось, поблизу села знайдено грубу ліпну неорнаментовану ранньосередньовічну кераміку банковидної форми з ледь відігнутим краєм вінець. Можливо, що

з цього поселення походить зооморфна фібула, знайдена в дореволюційні часи (рис. 47, 4) (Пассек, 1949, с. 216; Рыбаков, 1953, с. 93, рис. 23, 8).

146. с. Ходорів Миронівського р-ну Київської обл. При дослідженні давньоруського городища виявлено фрагменти ліпної та кружальної кераміки другої половини I тисячоліття н. е. (Кучера, 1966, с. 203).

147. с. Ходосівка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. Поселення волинцевського типу знаходиться на плато правого берега Дніпра, в 1 км на південь від села, біля підніжжя скіфського городища і займає схили лівої тераси, яка в цьому місці поступово понижується до заболоченої заплави Дніпра. Тут досліджено залишки 7 напівземлянок з глинобитними печами і 8 округлих господарських ям. Серед посуду були ліпні горщики та сковорідки з домішками шамоту, граніту і кварцу в тісті та кружальні фрагменти з пролощеним орнаментом волинцевського типу (рис. 51, 1, 3, 5, 6, 8, 9). Знайдено також керамічні прясла (рис. 51, 2), скляну намистину, уламок залізного браслета, серп та ін. (рис. 51, 7, 10—14) (Орлов, 1972, с. 236—241; Сухобоков, 1977).

148. с. Хохітва Богуславського р-ну Київської обл. В 1 км на північний схід від села, на першій надзаплаві правого берега р. Рось, у східній частині уроч. Чернобаївка на площі 300 × 70 м зустрічається ліпна ранньосередньовічна кераміка, каміння, обмазка та ін. (Довженок, Приходнюк. Звіт за 1973 р., с. 21—22).

149. с. Хрещатик Канівського р-ну Черкаської обл. Поселення розташоване в 1,5 км від села, на правому невисокому піщаному мисі о-ва Обиштин. Там досліджено дві прямокутні житлові напівземлянки з кам'яними вогнищами, пічю-кам'янкою і вогнище за межами будівель. Серед виявленої кераміки зустрічаються біконічні та опуклобкові горщики, ліплені від руки з високо поставленими плічками і короткими прямими вінцями (рис. 17, 1—5) (Покровська, Петренко, Ковпаненко, 1971, с. 108).

150—151. с. Чайки Богуславського р-ну Київської обл. Поблизу села виявлено два ранньосередньовічних поселення.

Перше знаходиться на південно-західній околиці села, в 500 м на схід від греблі, на першій підвищеній терасі лівого берега р. Рось, над уроч. Попова Долина. На площі 400 × 70 м зібрано ліпну ранньосередньовічну кераміку. Друге займає підвищення першої надзаплави лівого берега Росі, яке прилягає до уроч. Луг. На площі 70 × 30 м зустрічаються фрагменти ліпної ранньосередньовічної кераміки з домішками шамоту і жорстви в тісті (Довженок, Приходнюк. Звіт за 1973 р., с. 22—23).

152. м. Черкаси. На правому підвищеному березі Дніпра, в районі вул. Розкопної, знайдено фрагменти ліпної ранньосередньовічної кераміки. З міста походить також пальчаста фібула (рис. 47, 6) (Рыбаков, 1953, с. 57, рис. 8, 3; Приходнюк, Пономаренко. Рещ. 1974, с. 92).

153. с. Чернече Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл. На правому березі Дніпра, в усті р. Самоткань, знайдено ліпну ранньосередньовічну кераміку, біконічне прясло і фрагменти амфор (Телегин, Шмаглий, Кучера, Митрофанова, Драчук, Петровская. Звіт за 1959 р., с. 45—46).

154—155. с. Чигирин Чигиринського р-ну Черкаської обл. У державному історичному музеї в Москві зберігається антропоморфна фібула, знайдена біля Чигирина. Ще одну срібну пальчасту фібулу знайдено в околицях села 1972 р. (рис. 48) (Любимов, 1974, с. 94).

156—157. с. Яблунівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. На лівому березі р. Рось, напроти правобережного с. Яблунівка, на схилах першої тераси, на площі 150 × 100 м зустрічається ліпна ранньосередньовічна кераміка. Тут знайдено залізний ніжик.

Неподалік від села відома ще одне ранньосередньовічне поселення. Між терасою, де Рось утворює велике коліно, і правим берегом ріки, в уроч. Бронники на підвищенні зібрано ліпну кераміку з домішками піску або шамоту в тісті (Довженок, Приходнюк. Звіт за 1973 р., с. 19—20; Березовец. Звіт за 1956 р., с. 19).

158. с. Ясногородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. В околицях села, на лівому березі р. Ірпінь П. М. Третьяков 1940 р. виявив поселення з керамікою типу Луки-Райковецької (Русанова, 1973, с. 38).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Абашина Н. С., Гороховський Є. Л.* Кераміка пізньозарубинецького поселення Обухів III.—Археологія, 1975, вип. 18, с. 61—71.
- Абрамова М. П.* Раннесредневековые погребения ниже-джулатского могильника.—Учен. зап. Кавказ.-Балк. НИИ, 1967, 25, с. 34—43.
- Айбабин А. И.* К вопросу о происхождении серезек пастырского типа.—СА, 1973, № 3, с. 62—73.
- Амброз А. К.* Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма (VI—VII вв.).—КСИА, 1968, вып. 113, с. 10—23.
- Амброз А. К.* Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы.—СА, 1971, № 2, с. 96—123.
- Амброз А. К.* Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы.—СА, 1971а, № 3, с. 106—134.
- Арсеньева Т. М.* Некрополь Танаиса.—М.: Наука, 1977.—152 с.
- Артамонов М. И.* История хазар.—Л.: Изд-во Госэрмитажа, 1962.—523 с.
- Артамонов М. И.* Этническая принадлежность и исторического значение на пастираката культура.—Археология, София, 1969, 11, № 3, с. 3—28.
- Артамонов М. И.* Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья.—В кн.: Докл. отд. и комис. Геогр. о-ва СССР, 1970, вып. 15, с. 15—24.
- Артамонов М. И.* Рец. на кн. Седова В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М., 1970, (МИА; № 153).—СА, 1974, № 1, с. 245—253.
- Археологія Української РСР.*—К.: Наук. думка, 1975.—Т. 3. 502 с.
- Аулих В. В.* Славянские поселения у с. Рипнева (Рипнев I) Львовской обл.—МИА, 1963, № 108, с. 366—381.
- Аулих В. В.* Зимнівське городище.—К.: Наук. думка, 1972.—124 с.
- Афанасьев Г. Е.* Поселение VI—IX вв. в районе Кисловодска.—СА, 1975, № 3, с. 53—62.
- Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю.—К.: Наук. думка, 1972.—242 с.
- Баран В. Д.* Славяне в середині I тисячелеття н. е.—В кн.: Проблеми етногенеза славян. Київ: Наук. думка, 1978, с. 5—39.
- Башилов В. А.* Раннеславянское жилище на поселении у с. Хански в Молдавии.—МИА, 1963, № 108, с. 382—385.
- Беляшевский Н. Ф.* Следы великокняжеской эпохи на горе Киселевке.—КС, 1888, 8, авг.—сент., с. 53—55.
- Березовець Д. Т.* Харківський скарб.—Археологія, 1952, 6, с. 109—119.
- Березовець Д. Т.* Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр.—АП, 1955, 5, с. 49—66.
- Березовець Д. Т.* Поселення уличей на р. Тясмині.—МИА, 1963, № 108, с. 145—208
- Березовець Д. Т.* Слов'яни і племена салтівської культури.—Археологія, 1965, 19, с. 47—67.

- Березовець Д. Т.* Могильніки уличів у долині р. Тясмину.— В кн.: Слов'яно-руські старожитності. К.: Наук. думка, 1969, с. 58—71.
- Бобринский А. А.* Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы.— Спб.: Балашев, 1898.— Т. 3. 174 с.
- Бобринский А. А.* Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы.— Спб.: М. М. Стасюлевич, 1887.— Т. 3. 172 с.
- Богданов Н. А., Гущина И. И.* Новые могильные II—III вв. н. э. у с. Скалистое в Крыму.— КСИА, 1967, вып. 112, с. 132—139.
- Богусевич В. А.* Канівська археологічна експедиція.— АП, 1952, 3, с. 141—153.
- Бодянский А. В.* Археологические находки в Днепровском Надпорожье.— СА, 1960, № 1, с. 274—277.
- Брайчевская А. Т.* Кузница на Пастырском городище.— КСИАУ, 1960, вып. 9, с. 99—103.
- Брайчевская А. Т.* Поселение у балки Яцевой в Надпорожье.— МИА, 1963, № 108, с. 251—282.
- Брайчевский М. Ю.* Работы на Пастырском городище в 1949 г.— КСИИМК, 1951, вып. 36, с. 155—164.
- Брайчевский М. Ю.* Пастырский скарб 1949 р.— Археологія, 1952, 7, с. 161—173.
- Брайчевський М. Ю.* Слов'янські пам'ятки Середнього Поросся.— АП, 1952а, 3, с. 57—65.
- Брайчевський М. Ю.* Нові розкопки на Пастырському городищі.— АП, 1955, 5, с. 67—76.
- Брайчевський М. Ю.* Исследования Пастырского городища в 1955 г.— КСИАУ, 1957, вып. 7, с. 94—96.
- Брайчевський М. Ю.* Походження Русі.— К.: Наук. думка, 1968.— 221 с.
- Бучинский И. Е.* Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем.— Киев: Госсельхозиздат УССР, 1963.— 306 с.
- Вакуленко Л. В.* Раннеславянское поселение у с. Глубокое на Прикарпатье.— В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л.: Наука, 1964, с. 242—251.
- Вакуленко Л. В.* Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е.— К.: Наук. думка, 1977.— 140 с.
- Вельмин С. П.* Археологические изыскания Археологической комиссии в 1908 и 1909 гг. на территории древнего Киева.— ВИВ, 1910, № 7/8, с. 131—145.
- Винокур І. С.* Історія та культура черняхівських племен.— К.: Наук. думка, 1972.— 178 с.
- Въжарова Живка.* Славянски и славяно-български селища в Български земли от края на VI—XI век.— София.: Изд-во Бълг. АН, 1965.— 228 с.
- Вязмітіна А. І.* Золота балка.— К.: Вид-во АН УРСР, 1962.— 239 с.
- Гаврилова А. А.* Могильный Кудыге как источник по истории алтайских племен.— М.; Л.: Наука, 1965.— 111 с.
- Генинг В. Ф.* Селище и могильный с обрядом трупосожжения доболгарского времени у с. Рождествено в Татарии.— МИА, 1959, № 80, с. 131—144.
- Генинг В. Ф.* Южное Приуралье в III—VII вв. н. э. (Пробл. этноса и его происхождения).— В кн.: Проблемы археологии и древней истории ургов. М.: Наука, 1972, с. 221—308.
- Генинг В. Ф., Голдина Р. Д.* Курганные могильные харинского типа в Верхнем Прикамье.— Вопр. археологии Урала, 1973, вып. 12, с. 58—121.
- Генинг В. Ф., Стоянов В. Е., Хлебникова Т. А. и др.* Археологические памятники у с. Рождествено.— Казань.: Изд-во Казан. ун-та, 1962.— 126 с.
- Гончаров В. К.* Лука-Райковецкая.— МИА, 1963, № 108, с. 283—315.
- Горюков Е. А.* Селище Целиков Бугор на Средней Десне.— КСИА, 1972, вып. 129, с. 42—46.
- Горюнов Е. А.* Некоторые вопросы истории Днепровского лесостепного Левобережья в V — начале VIII вв.— СА, 1973, № 4, с. 99—112.
- Горюнов Е. А.* Некоторые древности I тыс. н. э. на Черниговщине.— В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л.: Наука, 1974, с. 119—125.
- Горюнов Е. А.* О памятниках вольтинского типа.— КСИА, 1975, вып. 144, с. 3—10.
- Горюнов Е. А.* К истории Днепровского Левобережья в середине и третьей четверти I тыс. н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— М., 1977.— 23 с.

- Грінченко В. А. Пам'ятка VIII ст. в с. Вознесенка на Запоріжжі.— Археологія, 1950. 3. с. 37—63.
- Гуревич Ф. Д. Из истории юго-восточной Прибалтики в I тыс. н.э. (по материалам Калининградской обл.).— МИА, 1960, № 76, с. 328—451.
- Даниленко В. Н. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья.— В кн.: Докл. VI науч. конф. Ин-та археологии. Киев: Изд-во АН УССР, 1953, с. 197—208.
- Даниленко В. М. Пізнязарубинецькі пам'ятки київського типу.— Археологія, 1976, вип. 19, с. 65—92.
- Даниленко В. Н., Дудкин В. П., Круц В. А. Археологическая разведка в Киевской области.— АИУ в 1965—1966 гг., 1967, вып. 1, с. 209—215.
- Довженко В. И. Городища и селища на Роси и Россаве (по материалам разведок 1954 г.).— КСИАУ, 1955, вып. 5, с. 51—54.
- Довженко В. И. Раскопки древнерусских памятников на р. Рось в 1956 г.— КСИАУ, 1959, вып. 8, с. 145—146.
- Довженко В. И. Археологические работы на территории Каневской ГЭС в 1960 г.— КСИАУ, 1962, вып. 12, с. 8—12.
- Довженко В. И., Линка Н. В. Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось.— МИА, 1959, № 70, с. 102—113.
- Довженко В. И., Приходнюк О. М. Из работ Каневской экспедиции.— АО 1971 г. М., 1972, с. 386—387.
- Дубынин А. Ф. Троицкое городище Подмосковья.— СА, 1964, № 1, с. 178—198.
- Дубынин А. Ф. Клад Шербицкого городища.— КСИА, 1967, вып. 112, с. 99—104.
- Дяденко В. В. Раннеславянские памятники на территории древнего Белгорода.— КСИАУ, 1962, вып. 12, с. 85—86.
- Заверняев Ф. М. Почепское селище.— МИА, 1969, № 160, с. 88—118.
- Иессен А. А. Раскопки большого кургана в урочище Уч-Тепе.— МИА, 1965, № 125, с. 153—194.
- История культуры Древней Руси: В 2-х т.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948.— Т. 1. 483 с.
- Каргер М. К. Древний Киев: В 2-х т.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1958.— Т. 1. 571 с.
- Каспарова К. В. Могильник и поселение у дер. Отвержичи.— МИА, 1969, № 160, с. 131—168.
- Кирпичников А. Н. К истории древнего Белгорода X—XI вв.— КСИИМК, 1969, вып. 73, с. 21—32.
- Кисилев С. В. Древняя история Южной Сибири.— М.: Изд-во АН СССР, 1949.— 642 с.— (МИА; № 9).
- Кілієвич С. Р. Археологічна карта Київського дитинця.— В кн.: Археологічні дослідження стародавнього Києва. К.: Наук. думка, 1976, с. 179—213.
- Ключевский В. О. Курс русской истории.— М.: Госполитиздат, 1956.— 427 с.— (Соч.: Т. 1).
- Ковалевская В. Б. Башкирия и Евразийские степи IV—IX вв. (по материалам поясных наборов).— В кн.: Проблемы археологии и древней истории угров. М.: Наука, 1972, с. 95—117.
- Коваленко В. П., Максимов Е. В., Петрашенко В. А. и др. Работы Зарубинецкой экспедиции.— АО 1974 г. М., 1975, с. 291—292.
- Корзухина Г. Ф. О технике тиснения и перегородчатой эмали в Древней Руси X—XII вв.— КСИИМК, 1946, вып. 13, с. 45—54.
- Корзухина Г. Ф. Из истории древнего русского оружия XI в.— Сов. археология, 1950, 13, с. 63—94.
- Корзухина Г. Ф. К истории Среднего Поднепровья в середине I тысячелетия н.э.— Сов. археология, 1955, 22, с. 61—82.
- Кривченко Н. М., Абашина Н. С., Гороховський Є. Л. Нові пам'ятки I тисячоліття н.е. в Київському Подніпров'ї — Археологія, 1975, вип. 15, с. 87—98.
- Крушликова И. Т. Погребение IV—V вв. в дер. Айвазовское.— СА, 1957, № 2, с. 253—257.

- Кропоткин В. В.* Могильник Суук-Су и его историко-археологическое значение.— СА, 1959, № 1, с. 181—194.
- Кропоткин В. В.* Клады византийских монет на территории СССР.— М.: Изд-во АН СССР, 1962.— 64 с.— (САИ; Е4-4).
- Кропоткин В. В.* Могильник Чуфут-Кале в Крыму.— КСИА, 1965, вып. 100, с. 108—115.
- Кропоткин В. В.* Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии н. э.— М.: Наука, 1967.— 134 с.
- Кудрявцев О. В.* Исследования по истории Балкано-Дунайских областей в период Римской империи и статьи по общим проблемам древней истории.— М.: Изд-во АН СССР, 1957.— 411 с.
- Кузнецов В. А.* Аланские племена Северного Кавказа.— М.: Изд-во АН СССР, 1962.— 133 с.— (МИА; № 106).
- Кухаренко Ю. В.* О некоторых археологических находках на Харьковщине.— КСИИМК, 1951, вып. 41, с. 99—108.
- Кухаренко Ю. В.* Раскопки на городище и селище Хотомель.— КСИИМК, 1957, вып. 68, с. 90—97.
- Кухаренко Ю. В.* Раскопки у с. Сахновка.— МИА, 1963, № 108, с. 243—250.
- Кучера М. П.* Древньоруське городище в хут. Міклашевському.— Археологія, 1962, 14, с. 89—108.
- Кучера М. П.* Ходорівське древньоруське городище.— Археологія, 1966, вип. 20, с. 202—210.
- Левина Л. М.* К вопросу об антропоморфных изображениях в джеты-асарской культуре.— В кн.: История, археология и этнография Средней Азии. М.: Наука, 1968, с. 167—189.
- Линка Н. В.* Розвідка в Канівському районі.— АП, 1952, 3, с. 99—103.
- Линка Н. В.* Роботи експедиції «Великий Київ» за 1947 р.— АП, 1952а, 3, с. 39—53.
- Линка Н. В., Шовкопляс А. М.* Раннеславянское поселение на р. Тясмине.— МИА, 1963, № 108, с. 234—242.
- Липкинг Ю. А.* О чем рассказывают курганы.— Воронеж.: Центр.— Чернозем. кн. изд-во, 1966.— 67 с.
- Липкинг Ю. А.* Могильники третьей четверти I тыс. н. э. в Курском Посеймье.— В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л.: Наука, 1974, с. 136—152.
- Любимов Л.* Искусство Древней Руси.— М.: Просвещение, 1974.— 235 с.
- Ляпушкин И. И.* Место роменско-боршевских памятников среди славянских древностей.— Вестн. ЛГУ, 1956, № 20, с. 45—60.
- Ляпушкин И. И.* Городище Новотроицкое.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1958.— 327 с.— (МИА; № 74).
- Ляпушкин И. И.* К вопросу о памятниках волынецкого типа.— СА, 1959, вып. 29/30, с. 58—83.
- Ляпушкин И. И.* Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства.— М.; Л.: Наука, 1968.— 191 с.— (МИА, № 152).
- Магура С. С.* До питання про стару слов'янську кераміку часів родоплемінного ладу (з приводу розкопів на горі Киселівці в Києві в 1932 р.).— НЗІІМК, 1934, кн. 1, с. 43—56.
- Макаренко Н. Е.* Материалы по археологии Полтавской губернии.— Полтава: Изд-во Полтав. учен. арх. комис. 1916.— 22 с.
- Макаренко Н. Е.* Археологические исследования 1907—1908 гг.— ИАК, 1911, № 43, с. 1—13.
- Максимов Е. В.* Среднее Поднепровье на рубеже н. э.— Киев: Наук. думка, 1972.— 181 с.
- Максимов Е. В., Петровская Е. А.* Археологические памятники в окрестностях с. Большой Андрусовки на Тясмине.— КСИАУ, 1959, вып. 8, с. 22—27.
- Максимов Е. В., Петровская Е. А.* Раскопки могильника зарубинецкой культуры близ г. Канева.— АО 1972 г. М., 1973, с. 304—305.
- Максимов Е. В., Орлов Р. С.* Поселение и могильник второй четверти I тысячелетия

- н. э. у с. Казаровичи близ Киева.— В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности.— Л.: Наука, 1974, с. 11—21.
- Максимов Е. В., Терпиловский Р. В.* Поселение середины I тыс. н. э. близ Чернигова.— В кн.: Новейшие открытия советских археологов. Киев: Наук. думка, 1975, ч. 3, с. 59—60.
- Мацулевич Л. А.* Войсковый знак V в.— Визант. временник, 1959, 16, с. 183—205.
- Мачинский Д. А.* К вопросу о территории обитания славян в I—VI веках.— АС, 1976, вып. 17, с. 82—100.
- Медведев А. Ф.* Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв.— М.: Наука, 1966.— 118 с.— (САИ; Е1-36).
- Мезенцева Г. Г.* Канівське поселення полян.— К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965.— 123 с.
- Мезенцева Г. Г.* Древньоруське місто Родень.— К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968.— 184 с.
- Мельниковська О. М.* Могильник юхнівської культури та ранньосередньовічне поселення на Чернігівщині.— Археологія, 1977, вип. 24, с. 60—68.
- Мерперт Н. Я.* Из истории оружия Восточной Европы в раннем средневековье.— Сов. археология, 1955, 23, с. 131—168.
- Миллер А. А.* Разведки на Черноморском побережье Кавказа в 1907 г.— ИАК, 1909, вып. 33, с. 71—102.
- Минаева Т. М.* Находки близ станицы Преградной на р. Урупе.— КСИИМК, 1957, вып. 67, с. 133—137.
- Минаева Т. М.* Кераміка балки Канцерки в світлі археологічних досліджень на Північному Кавказі.— Археологія, 1961, вип. 13, с. 119—128.
- Михельбергас М.* Фибула с эмальями из Рудишкяй (Северная Литва).— В кн.: Studia archaeologica in memoriae Harri Moora. Tallinn: Valgus, 1970, p. 122—125.
- Мишулин А. В.* Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э.— ВДИ, 1941, № 1, с. 230—280.
- Монгайт А. Л.* Археологические заметки.— КСИИМК, 1951, вып. 61, с. 124—137.
- Нечаева Л. Г.* О жилище кочевников юга Восточной Европы в Железном веке (I тысячелетие до н. э.— первая половина II тысячелетия н. э.).— В кн.: Древнее жилище народов Восточной Европы. М.: Наука, 1975, с. 7—49.
- Нидерле Л.* Славянские древности.— М.: Изд-во иностр. лит., 1956.— 450 с.
- Орлов Р. С.* Поселення з керамікою волинцівського типу на Київщині.— АДУ в 1969 р., 1972, вып. 4, с. 236—241.
- Падін В. А.* Древности VI—VII вв. н. э. в окрестностях Трубчевска.— В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности.— Л.: Наука, 1974, с. 132—135.
- Пассек Т.* Пороська археологічна експедиція 1945 р.— АП, 1949, 1, с. 209—222.
- Петров В. П.* Степовка, поселение третьей четверти I тысячелетия н. э. (по материалам раскопок 1956—1958 гг. в Потясмине).— МИА, 1963, № 108, с. 209—233.
- Петров В. П.* Етногенез слав'ян.— К.: Наук. думка, 1972.— 213 с.
- Петровська Є. О., Телегін Д. Я.* Ранньослов'янський могильник на р. Тясмині.— Археологія, 1965, 18, с. 178—179.
- Плетнева С. А.* О связях алаано-болгарских племен Подонья со славянами в VIII—IX вв.— СА, 1962, № 1, с. 83—94.
- Плетнева С. А.* От кочевий к городам.— М.: Наука, 1967.— 196 с.— (МИА; № 142).
- Плетнева С. А.* Об этнической неоднородности населения Северо-Западного Хазарского пограничья.— В кн.: Новое в археологии. М.: Наука, 1972, с. 108—118.
- Поболь Л. Д.* Основные итоги изучения памятников позднего этапа зарубинецкой культуры в Белорусском Поднепровье.— В кн.: Древности Белоруссии.— Минск.: Наука и техника, 1966, с. 205—217.
- Поболь Л. Д.* Новые зарубинецкие могильники на Туровщине.— МИА, 1969, № 160, с. 119—130.
- Повесть временных лет.*— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950.— 404 с.
- Покровська Є. Ф., Петренко В. Г., Ковпаненко Г. Т.* Поселення VIII—VII ст. до н. е. поблизу с. Хрещатик на Канівщині.— Археологія, 1971, вип. 2, с. 94—109.
- Покровский М. В.* Пашковский могильник.— СА, 1936, № 1, с. 159—169.
- Приходнюк О. М.* Ранньослов'янське житло на Поділлі.— Археологія, 1971, вип. 3, с. 26—37.

- Приходнюк О. М.* Раннеславянские поселения в Среднем Поднестровье.— В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л.: Наука, 1974, с. 216—226.
- Приходнюк О. М.* Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.).— К.: Наук. думка, 1975.— 154 с.
- Приходнюк О. М.* Ранньосередньовічне слов'янське поселення на р. Рось.— В кн.: Дослідження з слов'яно-руської археології. К.: Наук. думка, 1976, с. 101—119.
- Приходнюк О. М.* Об этно-культурной ситуации в Днепровском лесостепном пограничье во второй половине I тысячелетия н. э.— В кн.: Проблемы этногенеза славян. К.: Наук. думка, 1978, с. 108—124.
- Приходнюк О. М., Пономаренко С. К., Рец С. К.* Археологічні пам'ятки в Черкасах.— Археологія, 1974, вип. 14, с. 91—93.
- Приходнюк О. М., Беляева С. А., Орлов Р. С., Мезенцев В. А.* Работы Поросской экспедиции.— АО 1976 г. М., 1977, с. 357—358.
- Приходнюк О. М., Казанський М. М.* Про керамічні комплекси потяминського поселення Луг I.— Археологія, 1978, вип. 27, с. 43—47.
- Пудовин В. К.* Датировка нижнего слоя могильника Суук-Су.— СА, 1961, № 1, с. 177—185.
- Путинцев Н. Д.* Верхнечирютовский могильник.— Материалы по археологии Дагестана, 1961, вып. 2, с. 248—264.
- Равдоникас В. И.* Пещеры городов Крыма.— ИГАИМК, 1932, 12, вып. 1/8, с. 5—106.
- Раппопорт П. А.* Обстеження городищ в районі Києва у 1950 р.— Археологія, 1952, вип. 7, с. 142—149.
- Рафалович И. А.* Раннеславянское поселение Хуча VI—VII вв.— КСИА, вып. 105, 1965, с. 84—95.
- Рафалович И. А., Лапушнян В. Л.* Работы Реутской археологической экспедиции.— АИМ в 1972 г. 1974, с. 104—139.
- Репников Н. И.* Некоторые могильники области крымских готов.— Могильник Суук-Су.— ИАК, 1906, вып. 19, с. 1—80.
- Рикман Э. А.* Некоторые традиции черняховской культуры в памятниках VI—IX вв. в низовьях Днестра и Дуная.— В кн.: Исследования по истории славянских и балканских народов. М.: Наука, 1972, с. 29—45.
- Рикман Э. А., Рафалович И. А.* К вопросу о соотношении черняховской и раннеславянской культур в Днестровско-Дунайском междуречье.— КСИА, 1965, вып. 105, с. 42—58.
- Рикман Э. А., Рафалович И. А., Хынку И. Г.* Очерки истории культуры Молдавии.— Кишинев: Штиинца, 1971.— 178 с.
- Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси.— М.: Изд-во АН СССР, 1948.— 792 с.
- Рыбаков Б. А.* Уличи.— КСИИМК, 1950, вып. 35, с. 3—17.
- Рыбаков Б. А.* Древние русы.— Сов. археология, 1953, 17, с. 23—104.
- Рыбаков Б. А.* Начало русского государства.— Вестн. МГУ, 1955, № 4/5, с. 57—77.
- Рыбаков Б. А.* Нестор о славянских обычаях.— МИА, 1970, 176, с. 40—44.
- Русанова И. П.* Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и западным Бугом.— М.: Наука, 1973.— 100 с.— (САИ; Е1-25).
- Русанова И. П.* Погребальные памятники второй половины I тысячелетия н. э. на территории северо-западной Украины.— КСИА, 1973а, вып. 135, с. 3—9.
- Русанова И. П.* Славянские древности VI—VII вв.— М.: Наука, 1976.— 215 с.
- Рутковская Л. М.* Исследования раннеславянских памятников на Орели в 1968 г.— АИУ, 1968, 1971, вып. 3, с. 47—49.
- Рутківська Л. М.* Дослідження поблизу с. Жовнів Черкаської обл.— АДУ в 1969 р. К., 1972, вип. 4, с. 224—229.
- Рутковская Л. М.* О стратиграфии и хронологии древнего поселения около с. Стецовки на р. Тясмине.— В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л.: Наука, 1974, с. 22—39.
- Сабурова М. А.* Реконструкция женского убора по материалам клада Шербинского городища.— КСИА, 1967, вып. 112, с. 105—106.
- Савчук А. П.* Поселения зарубинецкой культуры в поречье р. Трубеж.— МИА, 1969, № 160, с. 82—87.

- Саханев В. В. Раскопки на Северном Кавказе в 1911—1912 гг.— ИАК, вып. 56, 1914, с. 75—219
- Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья.— М.: Наука, 1970.— 200 с.— (МИА; № 163).
- Седов В. В. Анты.— В кн.: Пробл. сов. археологии. М.: Наука, 1978, с. 164—173.
- Сымонович Э. А. Городище Колочин I на Гомельщине.— МИА, 1963, № 108, с. 97—137.
- Сымонович Э. А. О связях лесных и лесостепных раннесредневековых культур Поднепровья.— СА, 1966, № 3, с. 38—51.
- Сымонович Э. А. Поселения VI—VII вв. на Черниговщине.— КСИА, 1969, вып. 120, с. 64—68.
- Сиротенко В. Т. История международных отношений в Европе во второй половине IV — начале VI в.— Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 1975.— 281 с.
- Сміленко А. Т. Глодоські скарби.— К.: Наук. думка, 1965.— 88 с.
- Сміленко А. Т. Осіле населення степового Подніпров'я в ранне середньовіччя.— Археологія, 1969, 22, с. 161—179.
- Сміленко А. Т. Слов'яни і степові племена в Південному Подніпров'ї.— Археологія, 1972, вип. 7, с. 67—75.
- Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.).— К.: Наук. думка, 1975.— 209 с.
- Смирнов К. Ф. О некоторых итогах исследования могильников меотской и сарматской культур Прикубанья и Дагестана.— КСИИМК, 1951, вып. 37, с. 151—160.
- Соломончик Э. И. Сарматские знаки Северного Причерноморья.— Киев: Изд-во АН УССР, 1959.— 175 с.
- Спицын А. А. Древности бассейнов Оки и Камы.— Спб., 1901.— 120 с.— (МАР; Вып. 25).
- Спицын А. А. Предметы с выемчатой эмалью.— ЗОРСД, 5, 1903, вып. 1, с. 149—192.
- Спицын А. А. Древности антов.— В кн.: Сб. Отд-ния рус. языка и словесности АН СССР. М.: 1928, с. 492—495.
- Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья.— Киев: Наук. думка, 1975.— 166 с.
- Сухобоков О. В. До питання про пам'ятки волинцівського типу.— Археологія, 1977, вип. 21, с. 50—67.
- Телегин Д. Я. Из работ Днепродзержинской экспедиции 1960 г.— КСИАУ, 1962, вып. 12, с. 13—17.
- Телегин Д. Я., Круц В. А. Из работ Киевской экспедиции 1965—1966 гг.— АИУ в 1965—1966 г., 1967, вып. 1, с. 3—9.
- Телегин Д. Я., Беляева С. О. Пам'ятки ранньослов'янського часу на Орелі.— Археологія, 1975, вип. 18, с. 95—107.
- Тереножкин А. И. Поселения и городища в бассейне р. Тясмина.— КСИИМК, 1952, вып. 43, с. 80—98.
- Терпиловский Р. В. Новые памятники III—IV вв. н.э. в Черниговском Подесенье.— В кн.: Новые исследования археологических памятников на Украине. Киев: Наук. думка, 1977, с. 123—141.
- Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст.— К.: Наук. думка, 1976.— 176 с.
- Тимошук Б. О., Приходнюк О. М. Ранньослов'янські пам'ятки VI—VII ст. в Середньому Подністров'ї.— В кн.: Слов'яно-руські старожитності. К.: Наук. думка, 1969, с. 71—79.
- Тиханова М. А. О раннеславянском поселении в Луке-Врублевецкой.— КСИА, 1971, вып. 125, с. 7—12.
- Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва.— К.: Наук. думка, 1972.— 217 с.
- Толочко П. П. Древний Киев.— К.: Наук. думка, 1976.— 206 с.
- Толстой И., Кондаков Н. Русские древности.— Спб.: А. Бенке, 1890.— Т. 3. 158 с.
- Третьяков П. Н. Восточнославянские племена.— М.: Изд-во АН СССР, 1953.— 312 с.
- Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днестре и Волге.— М.; Л.: Наука, 1966.— 307 с.

- Третьяков П. Н.* У истоков древнерусской народности.— М.; Л.: 1970.— 156 с.— (МИА, № 179).
- Третьяков П. Н.* Что такое «пастырская культура»? — СА, 1971, № 4, с. 102—113.
- Третьяков П. М.* Старожитності I тисячоліття н. е. в Середньому Подесенні.— Середні віки на Україні, 1971, вип. 1, с. 113—121.
- Третьяков П. Н.* Древности второй и третьей четверти I тысячелетия н.э. в Верхнем и Среднем Подесенье.— В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л.: Наука, 1974, с. 40—118.
- Третьяков П. Н.* Вопросы и факты археологии восточных славян.— В кн.: Ленинские идеи в изучении первобытного общества, рабовладения и феодализма. М.: Наука, 1970, с. 161—188.
- Третьяков П. Н., Шмидт Е. А.* Древние городища Смоленщины.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1963.— 194 с.
- Тухтина И. В.* Раскопки 1957 г. близ с. Криуши Ульяновской области.— МИА, 1960, № 80, с. 145—154.
- Хавлюк П. И.* Раннеславянские памятники в средней части Южного Побужья.— СА, 1961, № 3, с. 187—201.
- Хавлюк П. И.* Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга.— МИА, 1963, № 108, с. 320—350.
- Хавлюк П. И.* Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга.— В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л.: Наука, 1974, с. 181—215.
- Хавлюк П. И., Жираковский Б. С.* Исследования в Винницкой области.— АО 1972 г. М., 1973, с. 342—344.
- Ханенко Б. И., Ханенко В. И.* Древности Приднепровья.— Киев: Кульженко, 1907.— 44 с.
- Хвойка В. В.* Древние обитатели Среднего Приднепровья.— Киев: Тип. Т-во Е. А. Сенкевич, 1913.— 101 с.
- Хвойка В. В.* Городища Среднего Приднепровья.— В кн.: Тр. 12, АС, 1905, т. 1, с. 1—12.
- Чаллань Д.* Памятники византийского металлообрабатывающего искусства.— АА, 1954, 2, № 3/4, р. 294—351.
- Чернягин Н. Н.* Длинные курганы и сопки (археологическая карта).— МИА, 1941, № 6, с. 93—148.
- Шафарик П.* Славянские древности.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1848.— 436 с.
- Шкорпил В. В.* Раскопки гробниц в Керчи.— ИАК, 1903, вып. 7, с. 74—93.
- Шкорпил В. В.* Отчет о раскопках в г. Керчи и на Таманском полуострове в 1907 г.— ИАК, 1910, вып. 35, с. 12—47.
- Шкорпил В. В.* Отчет о раскопках в Керчи и окрестностях в 1909 г.— ИАК, 1913, вып. 47, с. 1—41.
- Шмидт Е. А.* Некоторые археологические памятники Смоленщины.— МИА, 1963, № 108, с. 51—67.
- Шовкопляс Г. М.* Керамічні комплекси епохи бронзи та ранньослов'янського часу з Юр'євої гори поблизу м. Сміли.— Археологія, 1957, 11, с. 145—147.
- Шовкопляс Г. М.* Археологічні пам'ятки гори Киселівки в Києві.— Праці Київ. іст. музею, 1958, вип. 1, с. 133—157.
- Шовкопляс А. М.* Раннеславянская керамика с горы Киселевки.— МИА, 1963, № 108, с. 138—144.
- Шовкопляс Г. М.* Дослідження на березі Почайни в Києві.— АДУ в 1969 г., 1972, вип. 4, с. 206—210.
- Шовкопляс А. М.* Памятники зарубинецкого времени в г. Киеве.— МИА, 1969, № 160, с. 75—81.
- Шовкопляс А. М.* Исследования на Оболони в Киеве.— В кн.: Новейшие открытия советских археологов. Киев: Наук. думка, 1975, ч. 3, с. 34—35.
- Щукин М. Б.* Археологические данные о славянах II—IV вв. Перспективы ретроспективного метода.— АС, 1976, вып. 17, с. 67—81.
- Якобсон А. Л.* Средневековые амфоры Северного Причерноморья.— Сов. археология, 1951, 15, с. 325—344.

- Якобсон А. Л.* Византия и история средневековой Таврики.— Сов археология, 1954, 21, с. 148—163
- Якобсон А. Л.* Раннесредневековые поселения Восточного Крыма.— МИА, 1958, № 85, с. 458—501.
- Barnea J.* L'incendia de la cite Dinogetia an VI siecle.— Dacia, 1966, N 10, p. 237—260.
- Borkovský J.* Neistarsi slovanská keramika že střednich Cech.— PA, 1939, N 41, s. 97—108.
- Dostál Bořivoj.* Břeclav — Pohansko velkomoravský velmožský dvorec.— Brno.: Vid. Univ. J. Purkyně, 1975.— 520.
- Csallany D.* Grabfunde der Frühawarenzeit.— FA, 1939, N 1/2, S. 140—169.
- Fettich N.* Archäologische Studien Geschichte der späthunnischen Metalkunst.— AN, 1951, füz. 31.— 205 S.
- Filip J.* Keltové ve střední Evropě.— Praha: Nakl. Českosl. Akad. věd, 1956.— 552 s.
- Godlovski K.* The cronology of the Late Roman and Early Migration periods in Central Europe.— PA, 1970, N 11.— 126 p.
- Hampel J.* Altertümer des frühen Mittelalters in Ungar.— Braunschweig.: Vieweg, 1905.— 1006 S.
- Cisvasi-Comşa M.* Slavii de răsărit pe teritoriul romanie în Moldove pe basa datebor archeologice.— SCIV, 1958, 9, N 1, p. 61—72.
- Kovrig J.* Das awarenzeitlich Gräberfeld von Alattyán.— Budapest.: Aedes Akad. sci. Hungaricae, 1963.— 267 p.
- László G.* Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des avars.— Budapest, 1955.— 296 p. (AH; N 34).
- László G.* Steppenvölker und Germanen.— Berlin.: Henschelverl Kunst und Gesellschaft, 1971.— 172 S.
- Niederle L.* Prispěvku k vývoji Byzantských sperkie ze IX—X.— Praha: F. Šimáek, 1930.— 155 s.
- Svoboda B.* Čechi vo době stěhování národů.— Praha: Nakl. Českosl. akad. věd, 1965.— 379 s.
- Szymański W.* Szeligi pod Ploskim na pozátku weresnego średniowiecna.— Wrocław etc.: Wid-wo PAN, 1967.— 397 s.
- Tejral J.* Völkerwanderungszeitliches Gräberfeld bei Viškov (Mähren).— Praha Stud.: archeol. ústavy Českosl. Akad. VED v Brně, 1974.— 84 S.
- Teodor D. G.* Regiunile răsăritene ale României în secolele VI—VIII.— MA, 1969, N 1, p. 184—209.
- Teodorescu V.* Despre cultura Ipotești — Cîndești în lumina cercetărilor archeologice din nord — estul Munteniei (regiunea Ploiesti).— SCIV, 1964, 15, N 4, p. 435—504.
- Werner J.* Slavische Bügelfibeln des 7 Jahrhunderts: Reineke Festschrift.— Mainz.: Schneider, 1950, S. 150—172.

АРХІВНІ РУКОПИСНІ МАТЕРІАЛИ ІА АН УРСР

- Березанская С. С.* Отчет о работе в окрестностях с. Домантово Золотоношского района Черкасской области в 1958 г.— Киев, 1958.— 21 с.— (1958/д, ф. 3252).
- Березовец Д. Т.* Отчет о разведке по р. Рось в 1956 г.— Киев, 1957.— 21 с.— (1956/126, ф. 2621).
- Бодянский О. В.* Загальний звіт про археологічні досліді в Надпоріжжі в 1952 р.— Запоріжжя, 1952.— 75 с.— (1952/22, ф. 1873)
- Бодянский О. В.* Звіт про археологічні відкриття і досліді в Надпоріжжі за 1953 р.— Запоріжжя, 1953.— 57 с.— (1953/4д, ф. 1887).
- Даниленко В. Н.* Раннеславянские памятники на Днепровских порогах.— Киев, 1953.— 33 с.— (1953/4а, ф. 2102).
- Довженко В. И., Приходнюк О. М.* Звіт про роботу Сахнівського загону Середньодніпровської експедиції в 1973 р.— К., 1973.— 27 с.— (1973/21а, ф. 6661).
- Кучера М. П.* Отчет об археологических разведках в зоне водохранилища Киевской ГЭС в 1960 г.— Киев, 1960.— 17 с.— (1960/4, ф. 3654).

- Кучера М. П.* Звіт про роботу розвідкового загону по обстеженню городиш Київщини в 1972 р.— К., 1972.— 38 с.— (1972/24, ф. 6251).
- Приходнюк О. М.* Отчет о работе Мошногорской экспедиции в 1978 г.— Киев, 1978.— 13 с.— (1968/46, ф. 9511).
- Приходнюк О. М., Беляева С. А.* Отчет о работе Поросской славянорусской экспедиции в 1976 г.— Киев, 1976.— 36 с.— (1976/8, ф. 8613).
- Телегин Д. Я., Колосов Ю. Г., Дяденко В. Д.* Отчет о разведках археологических памятников Ирклиевского района Черкасской области на Днепре в 1956 г.— Киев, 1956.— 21 с.— (1956/1д, ф. 2583).
- Телегин Д. Я., Махно Е. В., Шарафутдинова И. Н.* Отчет о разведках в Золотоношском и Ирклеевском районах Черкасской обл. в 1957 г.— Киев, 1957.— 63 с.— (1957/1 с, ф. 3060).
- Телегин Д. Я., Юра Р. А., Кучера М. П., Максимов Е. В., Митрофанова В. И.* Отчет о разведке археологических памятников в зоне затопления Кременчукского водохранилища в 1958 г.— Киев, 1958.— 35 с.— (1958/2, ф. 3951).
- Телегин Д. Я., Шмаглей Н. М., Кучера М. П., Митрофанова В. И., Драчук В. С., Петровская Е. А.* Отчет о разведке археологических памятников в районе Днепродзержинского водохранилища в 1959 г.— Киев, 1959.— 66 с.— (1959/5, ф. 3326).
- Телегин Д. Я., Махно Е. В., Шарафутдинова И. Н.* Отчет о разведках в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1960—1961 гг.— Киев, 1961.— 82 с. (1960—61/4, ф. 3643).
- Тереножкин А. И.* Отчет о работе Киево-Полесской археологической экспедиции Института археологии АН УССР в 1960 г.— Киев, 1960.— 80 с.— (1960/1, ф. 3851).

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДУ	— Археологічні дослідження на Україні в .... році.— К., 19...
АИМ	— Археологические исследования в Молдавии в ... году.— Кишинев, 19...
АИУ	— Археологические исследования на Украине в ... году.— Киев, 19...
АО	— Археологические открытия ... года. М., 19...
АП	— Археологічні пам'ятки УРСР
АС	— Археологический сборник
ВДИ	— Вестник древней истории
ВИВ	— Военно-исторический вестник
ЗОРСД	— Записки отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества
ИА АН УССР	— Институт археологии Академии наук УССР
ІА АН УРСР	— Інститут археології Академії наук УРСР
ИАК	— Известия археологической комиссии
ИГАИМК	— Известия Государственной Академии истории материальной культуры
КС	— Киевская старина
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИАУ	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ЛГУ	— Ленинградский государственный университет
МАК	— Материалы археологической комиссии
МАР	— Материалы по археологии России
МГУ	— Московский государственный университет
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НЗИМК	— Наукові записки Інституту історії матеріальної культури
СА	— Советская археология. Журнал.
САИ	— Свод археологических источников
Тр...АС	— Труды ... археологического съезда
АА	— Archeologia Antiqua
АН	— Archaeologia Hungarica
FA	— Folia archeologica
МА	— Memoria antigvitatatis
РА	— Prace archeologiczne
SCIV	— Studii și cercetări de istorie veche

ЗМІСТ

ВСТУП	3
ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ РАННЬОСЕРЕД- НЬОВІЧНИХ ПАМ'ЯТОК	5
КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИ- СТИКА ПАМ'ЯТОК	11
ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬО- ДНІПРОВСЬКИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ СТА- РОЖИТНОСТЕЙ	113
ВИСНОВКИ	126
ОГЛЯД ПАМ'ЯТОК ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ І ТИСЯЧОЛІТТЯ Н. Е.	127
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	141
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	151

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии

ОЛЕГ МИХАЙЛОВИЧ ПРИХОДНЮК АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ СРЕДНЕГО ПРИДНЕПРОВЬЯ VI—IX ст. н. э.

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради
Інституту археології АН УРСР

Редактор *А. О. Золотарьова*
Художній редактор *С. П. Квітка*
Художнє оформлення *І. М. Андреева*
Технічний редактор *І. А. Ратнер*
Коректори *Є. Н. Межерлицька,*
З. П. Школьник

Інформ. бланк № 80

Здано до набору 05.09.79. Підп. до друку, 22.02.80. БФ 00044.
Формат 70×90/16. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк.
Ум.-друк. арк. 11,11. Обл.-вид. арк. 10,85. Тираж 1150.
Зам. 9—2084. Ціна 1 крб. 90 коп.

Видавництво «Наукова думка». 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.

Виготовлено Нестеровською міською друкарнею Львівського
облполіграфвидаву (м. Нестеров, вул. Горького, 8) з мат-
риць головного підприємства республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 252057,
4м. Київ, 57, Довженка, 3). Зам. 2252.

1 крб. 90 коп.

Археологічні пам'ятки СЕРЕДЬНОГО ПРИДНІПРОВ'Я VI-IX ст. н.е.

У МОНОГРАФІЇ
СИСТЕМАТИЗОВАНО
АРХЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ
СЕРЕДЬНОГО
ПРИДНІПРОВ'Я —
ОДНОГО З НАЙВАЖЛИВІШИХ
РАЙОНІВ, ДЕ ВІДБУВАВСЯ
ПРОЦЕС СТАВЛЕННЯ
СЛОВ'ЯН.

ВИСВІТЛЮЮТЬСЯ
ЕТНОГЕНЕТИЧНІ
ЗРУШЕННЯ, ЩО ПРОХОДИЛИ
НА ВКАЗАНІЙ ТЕРИТОРІЇ,
З'ЯСОВУЮТЬСЯ
ПЕРІОДИЗАЦІЯ,
ХРОНОЛОГІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА
СПЕЦИФІКА
ФОРМУВАННЯ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ
СТАРОЖИТНОСТЕЙ.
РОЗРАХОВАНА
НА АРХЕОЛОГІВ,
ІСТОРИКІВ,
КРАЄЗНАВЦІВ,
ПРАЦІВНИКІВ МУЗЕІВ.